Asociaţia Bibliotecarilor din România

Tratat de Biblioteconomie

volumul I

editura
A B R

Tratatul de Biblioteconomie este o lucrare aşteptată cu mult interes de comunitatea bibliotecară românească. El poate fi utilizat ca sursă importantă de informaţii deopotrivă de cei care au noţiuni de biblioteconomie, cât şi de cei care vor să se familiarizeze cu acest domeniu. Volumul I, care apare sub titlul *Biblioteconomie generală*, va fi urmat de volumul II, *Managementul colecţiilor şi serviciilor de bibliotecă* şi volumul III, *Abordări moderne în bibliotecă*.

Mircea Regneală

ISBN 978-606-93535-0-9

Tratat de biblioteconomie

Colecția Biblioteca ABR, 26

Ultimele apariții în ***Colecția Biblioteca ABR***

GHID DE CULTURA INFORMAȚIEI, 2012

GHIDUL BIBLIOTECILOR ŞCOLARE ŞI AL CENTRELOR DE INFORMARE ŞI DOCUMENTARE DIN ÎNVĂȚĂMÂNTUL PREUNIVERSITAR ROMÂNESC, 2012

ROMANIAN LIBRARIES, 2011

REPERTORIUL LUCRĂRILOR ELABORATE DE BIBLIOTECILE DIN ROMÂNIA (2 volume), 2006

pentru Dl. Duvalmă Robert,
cu deferență din partea mea
Silvin - Constantin Nedelcu

5. IX. 2013

Asociația Bibliotecarilor din România

Tratat de biblioteconomie

Coordonare generală: prof. univ. Mircea Regneală

Vol. I

Biblioteconomie generală

Ediție provizorie

Coordonare: prof. univ. Mircea Regneală
Introducere de prof. univ. Mircea Regneală

Asociația Bibliotecarilor din România
București
2013

Coperta: Constantin Aurelian Popovici (Biblioteca Națională a României)
Redactor: Ioana Mitea (Biblioteca Națională a României)
Tehnoredactor: Florin Nistor (Biblioteca Națională a României)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Tratat de biblioteconomie / coord.: prof. univ. Mircea Regneală ; introd.: prof. univ. Mircea Regneală. - Ed. provizorie. - București : Editura ABR, 2013-
vol.
ISBN 978-606-93535-0-9
Vol. 1 : Biblioteconomie generală. - 2013. - ISBN 978-606-93535-1-6
I. Regneală, Mircea (coord. ; pref.)
02(035)

© Asociația Bibliotecarilor din România

Autori

ALEXANDRA ANTAL
Arhitect
Centrul Național de Cercetare-Dezvoltare și Documentare pentru Construcții, Arhitectură, Urbanism și Amenajarea Teritoriului, București

LAURENȚIU AVRAM
Lector dr.
Universitatea din București

GHEORGHE BULUȚĂ
Lector dr.
Universitatea din București

MIHAI CONSTANTINESCU
Masterand
Universitatea din București

NICOLAIE CONSTANTINESCU
Arhitect informațional
www.kosson.ro

ROBERT CORAVU
Director de departament
S.C. ROMDIDAC S.A.

EMILIAN CORNEANU
Doctorand
Universitatea din București

AGNES ERICH
Conferențiar universitar
Universitatea „Valahia" din Târgoviște

SILVIU-CONSTANTIN NEDELCU
Master
Facultatea de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul" din București

VICTOR PETRESCU
Conferențiar universitar
Universitatea „Valahia" din Târgoviște

MIRCEA REGNEALĂ
Profesor universitar emerit
Universitatea din București

CUPRINS

INTRODUCERE 17

CAP. 1. ISTORIA CĂRȚII ŞI A BIBLIOTECILOR

LAURENȚIU AVRAM
Istoria scrisului 23

Introducere 23
Începuturi 25
Petroglifele 27
Nodurile 27
Crestăturile 28
Mărcile de proprietate 28
Tatuajele 28
Scrieri analitice 29
Scrierea cuneiformă 29
Scrierea egipteană 30
Scrierea chineză 34
Scrierea rongorongo 36
Scrierea japoneză 36
Scrierile fonetice 37
Scrierea paleomoabitică 38
Scrierea ugaritică 39
Scrieri protosinaitice 39
Inscripțiile de la Byblos 39
Scrieri feniciene 40
Scrierea paleoebraică 41
Scrierea arabă 42

Sistemele de scriere indiene 44
Alfabetele propriu-zise (consonantice şi vocalice) 45
Alfabetul armean 48
Alfabetul georgian 48
Scrierea runică 48
Alfabetul latin 49
Alfabetul chirilic 50

Note legate de istoria cărții 55

Între antic şi medieval 59

EMILIAN CORNEANU
Scrisul și cartea pe teritoriile locuite de români 67

Introducere şi precizări terminologice 67
Scurtă istorie a scrisului în teritoriile locuite de români 68
Precursorii scrisului 69
Obiectele simbolice 69
Semnele mnemonice sau mnemotehnice 70
Pictografia 71
Cele mai vechi urme ale scrisului în spațiul românesc – certitudini şi controverse 72
Pictograme evoluate 72
Scrierea geto-dacilor și perioada cuceririi romane 73
Scrieri și scriitori proto-români 74
Alfabetul latin în spațiul românesc 75
Alfabetul grec la noi 75
Alfabetul chirilic şi limba slavonă – principalele vehicule ale culturii în spațiul românesc medieval 76
Elemente de istoria cărții româneşti 78
Începuturile cărții manuscrise 78
Primii tipografi în spațiul românesc (secolul al XVI-lea) 81
Țara Românească 81
Transilvania 82

Cartea românească în secolul al XVII-lea 86
Cartea manuscrisă 86
Cartea tipărită 88
Tiparul în Țara Românească 89
Tiparul în Transilvania 89
Tiparul în Moldova 90
Cartea românească în secolul al XVIII-lea 91
Cartea manuscrisă 91
Cartea tipărită 92
Cartea românească „veche" şi „modernă" în secolul al XIX-lea 94
„Cartea pentru toți" – primele decenii ale secolului al XX-lea 98
Carte, edituri, tipografii de stat în România comunistă 100
Cartea românească contemporană 101

AGNES ERICH
Tehnologiile cărții 105

Faza premergătoare apariției tiparului 106
Tipărirea cu placă de lemn sau tabelară 107
Premise privind descoperirea caracterelor mobile 108
Ipoteze asupra invenției tiparului 109
Johannes Gensfleisch, zis Gutenberg 110
Activitatea tipografică 111
Procedura de tipărire 112
Incunabulele şi semnificația lor 113
Contemporanii lui Gutenberg 115
Caracteristicile tipăriturilor din această perioadă 116
Principalele centre tipografice din Germania în perioada de început a tiparului 117
Începuturile activității tipografice în Italia 119
Începuturile activității tipografice în Franța 120
Începuturile activității tipografice în Spania 122

Începuturile activității tipografice în Anglia 123
Începuturile activității tipografice în Belgia 124
Începuturile activității tipografice în Olanda 124
Arta tipografică în perioada începuturilor şi reprezentanții acesteia 125
Apariția tiparului glagolitic şi centrele lui de dezvoltare în secolele al XV-lea şi al XVI-lea 126
Primele centre ale tiparului chirilic în Europa 127

GHEORGHE BULUȚĂ
Apariția şi dezvoltarea bibliotecilor 131

Naşterea bibliotecii: Antichitatea 132
Lumea bibliotecilor medievale 138
Revoluțiile renaşterii 144
Sub semnul luminilor 149
Democratizarea bibliotecii secolul al XIX-lea 154
Biblioteca secolului XX – noi misiuni 160

VICTOR PETRESCU
Apariția şi dezvoltarea bibliotecilor românești (pe actualul teritoriu al României) 169

Începuturi în negura vremilor 169
Din Evul Mediu spre Reformă şi Renaştere 171
Continuitate şi dezvoltare Apariția unor noi preocupări 175
Emanciparea şi dezvoltarea culturală a societății româneşti 181
Început de secol XX. Realizări şi controverse 190
De la ultima conflagrație mondială la contemporaneitate 198

VICTOR PETRESCU
Biblioteci românești contemporane 205

Biblioteca – instituție culturală 205
Dispozițiile generale ale legii bibliotecilor 207
Sistemul național actual de biblioteci 208
Biblioteca Națională a României 209
Biblioteca Academiei Române 211

Bibliotecile universitare 212
Bibliotecile specializate 214
Bibliotecile publice 215
Bibliotecile şcolare 217
Personal. Management. Statistici 218
Relaţia bibliotecă-reţea-colectivitate 219

ALEXANDRA ANTAL
Arhitectura bibliotecilor 223

Introducere 223
Biblioteci clasice 224
Biblioteci moderne 236
Proiectarea unei biblioteci 237
Elaborarea scenariilor de fezabilitate 237
Identificarea serviciilor 238
Ansambluri funcţionale. Schema funcţională 238
Dimensionarea spaţiilor 239
Mobilarea spaţiilor 240
Includerea în proiect a performanţelor arhitecturale şi tehnice 241
Redactarea proiectului 241
Construcţia de biblioteci în spaţii preexistente 242
Construcţia de biblioteci în spaţii noi 257
Concluzii 265

CAP. 2. BIBLIOTECONOMIE UNIVERSALĂ

MIRCEA REGNEALĂ
Introducere în biblioteconomie 271

Terminologie 271
Definiţii 272
Etape în evoluţia biblioteconomiei 275
Antichitatea 275
Evul Mediu 279

Epoca modernă 281
Secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea 281
Secolul al XIX-lea 286
Secolul al XX-lea 290
Pregătirea profesională 301
Bibliotecarul contemporan 305
Cerințe 307
Generații 310
MIRCEA REGNEALĂ
Asociații profesionale 319
Statele Unite ale Americii 319
Marea Britanie 324
Germania 326
Franța 328
MIHAI CONSTANTINESCU
Organizații internaționale – IFLA 333
Scurt istoric 334
Structura IFLA 335
Programe fundamentale ale IFLA 336
Programe Fundamentale IFLA care și-au încheiat activitatea 337
SILVIU CONSTANTIN NEDELCU
Organizații internaționale – EBLIDA 341
Scurt istoric 341
Obiective 342
Activități 342
Membri 343
Tipuri de membri 343
Drepturile și obligațiile membrilor 343
Organismele de conducere 343
Consiliul 343
Comitetul executiv 344

Secretariatul 344
Președintele 345
Resursele financiare 345
Grupuri de experți 345
EGCIS 345
EGIL 346
Programele EBLIDA 346
ECUP 346
CECUP 347
Publicațiile EBLIDA 347

MIRCEA REGNEALĂ
Unesco și accesul mondial la documente și informații 349

Introducere 349
Constituire 350
Principii de acțiune 350
Acorduri internaționale privind libera circulație a publicațiilor 352
Primele proiecte 355
Index translationum 355
Vocabularium bibliothecarii 355
Standardizarea tehnicilor aplicate la publicații 357
Controlul bibliografic 358
Centre naționale și regionale de bibliografie 360
Mari proiecte 362
Sistemul Mondial de Informare științifică (UNISIST) 362
Programul General de Informare (PGI) 363
Memoria Umanității 364
Informația pentru toți (IFAP) 366

NICOLAIE CONSTANTINESCU
Prezența bibliotecilor în politicile Uniunii Europene 369

Introducere 369

Contextul politic al acquis-ului european 370
Principii esențiale 371
Adaptarea bibliotecilor la politicile Uniunii Europene 372
Punctul de pornire – Principiile de la Lund 373
Punctul sensibil – drepturile de autor 374
De la Principiile de la Lund la Noua Renaştere: aducerea patrimoniului cultural online 375
i2010 – un spațiu informațional comun 378
Concluzii 382

CAP. 3. BIBLIOTECONOMIE ROMÂNEASCĂ

De la începuturi până la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial

GHEORGHE BULUȚĂ
Evoluția biblioteconomiei 389

Scurt istoric al legislației de bibliotecă 390
Ştiința bibliotecilor sau biblioteconomia 392
Profesia de bibliotecar. Metodologie şi tehnici 398
O profesie cu tradiție 398
Cărturari și bibliotecari 399
O etapă de modernizare 400
Tendințe și dezvoltări în metodologia și tehnicile biblioteconomice 403
Lucrări de referință 407
Învățământul bibliologic 414
Asociații profesionale 418

Perioada comunistă

MIRCEA REGNEALĂ
Legislația românească de bibliotecă în perioada comunistă 1950-1989 423

Perioada postcomunistă

ROBERT CORAVU
Evoluția biblioteconomiei 435

Introducere 435
Legislația 437
Învățământul de specialitate 446
Introducere 446
Învățământul biblioteconomic la București 448
Învățământul biblioteconomic la Cluj-Napoca 449
Învățământul biblioteconomic la Timișoara 450
Învățământul biblioteconomic la Sibiu 450
Învățământul biblioteconomic la Brașov 451
Învățământul biblioteconomic la Târgoviște 451
Învățământul biblioteconomic la Oradea 452
Învățământul biblioteconomic la Suceava 452
Perspectivele învățământului biblioteconomic românesc 452
Literatura de specialitate 453
Monografii 454
Publicații seriale 456
Asociațiile profesionale 460
Asociația Bibliotecarilor din Învățământ - România (ABIR) / Asociația Bibliotecarilor din România (ABR) 461
Asociația Bibliotecarilor din Bibliotecile Publice din România (ABBPR) / Asociația Națională a Bibliotecarilor și Bibliotecilor Publice din România (ANBPR) 463
Asociația Bibliotecarilor și Documentariștilor din București (ABIDOB) / Asociația Bibliotecarilor și Documentariștilor din România (ABIDOR) 465
Asociația Bibliotecarilor din Biblioteca Națională a României (ABBNR) 466
Asociația Bibliotecarilor Maghiari din România (ABRM) - Romániai Magyar Könyvtárosok Egyesülete (RMKE) 466
Federația Asociațiilor de Bibliotecari din România (FABR) 467

INTRODUCERE

Ideea realizării unei lucrării fundamentale de biblioteconomie care să cuprindă într-o sinteză unică aspectele esențiale ale științei bibliotecii este vehiculată de multă vreme între oamenii din bibliotecile românești preocupați de dezvoltarea profesiei de bibliotecar. Evoluția biblioteconomiei românești după 1989 a făcut posibilă apariția unei asemenea lucrări. Climatul biblioteconomic național a devenit altul grație transformărilor interne pozitive și extinderii contactelor cu străinătatea care au cunoscut o dezvoltare deosebită prin vizite ale bibliotecarilor români în alte țări și a celor străini la noi. Au apărut școlile de biblioteconomie, absente din contextul biblioteconomic românesc timp de o jumătate de secol. Învățământul biblioteconomic superior românesc deține astăzi toate treptele formării universitare (licență, masterat, doctorat). Profesiile biblioteconomice s-au modernizat răspunzând standardelor biblioteconomice contemporane, iar asociațiile profesionale sunt tot mai preocupate de problemele perfecționării profesionale. O bogată literatură de specialitate autohtonă, deși inegală ca valoare, se află astăzi în rafturile bibliotecilor românești, la dispoziția tuturor celor care se pregătesc sau se perfecționează în teoria și practica biblioteconomică. Nu se mai poate vorbi astăzi de diferențe marcante între ceea ce se scrie la noi și ceea ce se scrie în alte state – acest lucru se vede și din lucrările, din ce în ce mai numeroase prezentate, de bibliotecarii români la diferite reuniuni internaționale. Și, ceea ce mi se pare mai important, a apărut și se dezvoltă o generație nouă de bibliotecari, buni cunoscători de limbi străine, școliți în țară și străinătate, care gândesc și creează în ritmul epocii. Această generație, care se apropie astăzi de 40 de ani, dovedește maturitate profesională, stăpânește ultimele concepte biblioteconomice datorită contactelor, prin scris sau direct, cu literatura și elita biblioteconomiei mondiale. Generația aceasta începe să-și dea măsura valorii. Reușitele acestor oameni se datorează și exemplului dat de generația mai în vârstă care a transmis temeinicia muncii intelectuale, seriozitatea și respectul față de text, carte și bibliotecă. Prin urmare, în această etapă de maturizare a profesiei noastre, este nevoie de o lucrare care să sintetizeze toate aceste aspecte teoretice și practice și să servească drept instrument de informare și învățare.

Așadar, apariția *Tratatului de biblioteconomie* s-a impus de la sine, devenind o necesitate, după mai bine de 20 de ani de dezvoltare și afirmare susținută a biblioteconomiei românești.

Proiectul *Tratatului de biblioteconomie*, în trei volume, a fost aprobat în urmă cu un an de către Consiliul Asociației Bibliotecarilor din România. Prin acest gest, temerar, asociația noastră vrea să arate tuturor celor care privesc această profesie cu rezervă că existăm cu adevărat, că avem un loc distinct în rândul profesiilor intelectuale și că avem lucrările noastre reprezentative.

Consiliul a aprobat echipa care răspunde de coordonarea lucrării. S-au stabilit colaboratorii pentru fiecare volum în funcție de specializarea profesională și disponibilitatea fiecăruia. Cele trei volume ale *Tratatului* sunt intitulate astfel: Volumul I, *Biblioteconomie generală* (coordonator, prof. univ. Mircea Regneală); Volumul II, *Managementul colecțiilor și serviciilor de bibliotecă* (coordonatori, conf. univ. Elena Tîrziman și conf. univ. Cristina Popescu); Volumul III, *Abordări moderne în bibliotecă* (coordonatori, prof. univ. Ionel Enache și dr. Robert Coravu). Fiecare dintre aceste volume este axat pe o anumită problematică.

Este bine să precizăm că, pentru autorii acestei lucrări, termenul de *tratat* are sensul dat de majoritatea dicționarelor: o lucrare care dezvoltă *aspectele generale ale unei discipline*. Așadar, nu realizăm o lucrare exhaustivă nici una critică, ci o operă care adună și pune într-o anumită ordine lucruri cunoscute și acceptate de comunitatea profesională contemporană, fiind o sinteză a ceea ce s-a scris la noi și în alte țări pe subiectele propuse. Cu alte cuvinte, *Tratatul de biblioteconomie* nu este altceva decât un manual amplu care pune laolaltă problemele fundamentale ale biblioteconomiei. Elaborarea sa este însă un proces extrem de complex care necesită un efort susținut în a armoniza diverse teme. Dorim ca această lucrare să servească deopotrivă celor care știu și celor care nu știu biblioteconomie. De aceea, lucrurile sunt prezentate cât se poate de simplu. Din acest considerent, de pildă, multe din titlurile de publicații, de instituții sau alte organizații, menționate în *Tratat*, au fost traduse în limba română.

*

Volumul I, *Biblioteconomie generală*, cu care începem publicarea *Tratatului*, are un caracter introductiv, general. Am socotit că nu putem începe să analizăm biblioteconomia fără să vorbim despre apariția scrisului și apoi a cărților. De aceea, paginile de început sunt dedicate tipurilor de scriere și istoriei cărții. Cărțile sunt cele care au stat la baza apariției bibliotecilor. Pentru a fi regăsite cu ușurință în biblioteci de către cititori, cărțile trebuie prelucrate și așezate în rafturi într-un anumit fel. Așa s-au dezvoltat tehnicile de bibliotecă, ce au stat la baza apariției și dezvoltării biblioteconomiei.

Biblioteconomia ca domeniu distinct, ca ştiinţă a bibliotecii, s-a constituit târziu. Tardiv a apărut şi meseria de bibliotecar. Aproape toţi marii bibliotecari menţionaţi în volum, începând cu Calimah, până spre mijlocul secolului al XIX-lea, au fost bibliotecari numai ca o a doua îndeletnicire. Mulţi au fost savanţi sau renumiţi oameni de litere. Puţină lume ştie, de pildă, că Gabriel Naudé, considerat părintele biblioteconomiei, prin celebra sa lucrare *Advis pour dresser une bibliothèque*, a practicat medicina, fiind chiar medicul personal al lui Ludovic XIII.

Volumul I cuprinde trei capitole mari. Cel dintâi este un compendiu al scrisului, cărţii şi bibliotecilor. Sunt cuprinse aici mai multe aspecte privite atât sub raport universal, cât şi naţional. Capitolele II şi III se ocupă în exclusivitate de probleme biblioteconomice. În Capitolul II sunt dezvoltate teme legate de biblioteconomia universală (apariţia conceptului şi evoluţia lui în timp, personalităţi reprezentative ale biblioteconomiei mondiale, asociaţii profesionale importante, organizaţii internaţionale). Ultimul capitol are în vedere biblioteconomia românească. Aceasta este periodizată după cum urmează: *De la începuturi până la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial* (primele forme legislative, asociaţii, învăţământ, aplicaţii ale tehnologiilor moderne în bibliotecile româneşti); *Perioada comunistă* (văzută prin prisma legislaţiei); *Perioada postcomunistă* (legislaţie, învăţământ, literatură de specialitate, asociaţii profesionale).

În tratarea subiectelor, autorii au încercat să se oprească asupra a ceea ce fiecare dintre ei a considerat că este reprezentativ. Unele aspecte, din considerente de spaţiu, au fost numai menţionate. Bibliografia de referinţă de la sfârşitul fiecărui capitol sau fiecărei teme, formată din lucrări reprezentative, oferă cititorului posibilitatea de a consulta şi alte lucrări în cazul în care doreşte să-şi îmbogăţească informaţia asupra unui subiect. Bibliografia de referinţă nu cuprinde articole din seriale şi nici domente în format electronic. Tot pentru a veni în sprijinul cititorilor, la începutul fiecărui capitol este dat un sumar al problemelor care sunt dezvoltate în capitolul reprezentativ. Cuprinsul detaliat al lucrării se află la începutul volumului.

În prezentarea referinţelor bibliografice, am respectat SR ISO 690/1996 – *Referinţe bibliografice.* [Partea întâi] *Conţinut, formă şi structură* şi SR ISO 690 – 2:2001 – *Referinţe bibliografice. Partea a 2-a. Documente electronice complete sau părţi de documente.*

Coordonatorii acestui *Tratat* ar fi dorit să apară deodată toate cele trei volume, ceea ce ar fi permis trimiteri de la un capitol la altul şi de la un volum la altul, având prezentă întreaga panoramă a fenomenului biblioteconomic. Dată fiind complexitatea problemelor, acest lucru nu a fost posibil. Din aceste

considerente, am numit această ediție *provizorie*. Ediția definitivă va apărea după tipărirea ultimului volum, când va putea fi realizat și un aparat critic complet, cu indici care să reflecte situația din întregul *Tratat*, cu liste de sigle și alte instrumente de regăsire, cu un rezumat în limbi de largă circulație etc. Sunt binevenite observațiile colegilor noștri și vom ține seama, pe cât posibil, de ele, la realizarea ediției definitive a *Tratatului.* Am dori ca acestea să fie transmise direct autorilor.

În încheiere aș dori să mulțumesc tuturor celor care ne-au susținut în realizarea acestui prim volum. Gratitudinea noastră se îndreaptă mai întâi spre Biblioteca Națională a României, fără sprijinul căreia lucrarea nu ar fi putut apărea la termenul fixat. Mulțumim, de asemenea, Ambasadei SUA în România pentru ajutorul material acordat Asociației Bibliotecarilor din România în vederea realizării acestei lucrări.

Mircea Regneală
Președinte ABR

Capitolul

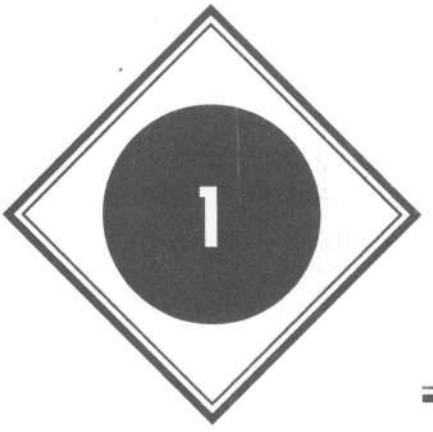

Istoria cărții și a bibliotecilor

ISTORIA SCRISULUI

Introducere
Începuturi
Scriei analitice
Scrierile fonetice
Sistemele de scriere indiene
Alfabete propriu-zise (consonantice și vocalice)

INTRODUCERE

A scrie despre „istoria" scrisului este o întreprindere ambițioasă, dificilă, dar și riscantă. Astăzi scrisul este o banalitate, încât puțini sunt aceia care-și mai pun întrebări asupra începuturilor acestui proces, care probabil reprezintă cea mai importantă dintre revoluțiile culturale ale omenirii.

Știința și tehnica, acumulările intelectuale de orice natură au la bază scrisul. Se afirmă uneori că scrisul există de când există omul, însă este evident că o asemenea afirmație nu are acoperire științifică.

Până la această „invenție" capitală, omul s-a străduit să înțeleagă mediul din care face parte și să-l stăpânească în cele din urmă. Ideea de „progres" în istoria umanității presupune o evoluție în două sensuri: cantitativ și calitativ[1].

Datele imediate ale realității pot induce, prin acumulare, idei importante cu privire la evoluția omului, însă ceea ce interesează este, desigur, aspectul calitativ. Trecerea de la „cantitate" la „calitate" este suficient de anevoioasă pentru a putea fi descrisă succint. Nu totdeauna fenomene repetate conțin factorul de progres. Cel care studiază istoria scrisului trebuie să refacă mental și episoade ale istoriei umanității.

Timpul neiertător și nepăsător șterge urmele „trecutului" și ce a fost astăzi „prezent" cândva va fi etichetat drept „trecut". În această curgere continuă este greu să stabilești repere, însă cu siguranță ești sensibil la concretizări. Istoricul scrisului este un arheolog legănat între (in)certitudinile trecutului și iluzia viitorului.

Prin scris umanitatea şi-a conservat ceea ce am numi o „memorie culturală", întrucât a consemnat ce s-a întâmplat pentru ştiinţa generaţiilor viitoare, pentru a nu cădea vălul uitării peste oameni şi lucruri. Să ştii să citeşti semnele timpului înseamnă să înţelegi timpul.

Astăzi am ajuns, poate, la limitele cunoaşterii; cu toate acestea numărul enigmelor nu a scăzut. Dimpotrivă. Există un joc pasionant între ceea ce am găsit, avem şi vom găsi în cercetările noastre.

Cercetătorul onest are datoria de a separa realitatea de imaginaţie, altfel ajunge într-un joc periculos al falsificării istoriei, fabricând „mitologii" inexistente şi lansând speculaţii neacoperite de cercetarea ştiinţifică.

Deşi s-a scris enorm despre momente din istoria scrisului, adesea monografic pe o anumită temă, diversele „istorii", chiar şi atunci când vorbesc despre acelaşi subiect, nu concordă, aşa că un amator este descumpănit de mulţimea ipotezelor de lucru, precum şi de rezultatele cercetărilor.

Ceea ce azi studiem, cunoaştem este doar o mică parte din ceea ce a existat *cândva*. Au existat mari civilizaţii fără să lase urme scrise, iar simpla analiză a elementelor materiale şi spirituale nu pot da o imagine cât de corectă a stadiului intelectual atins, căci scrisul oferă posibilitatea analizării capacităţilor intelectuale şi de creaţie ale unei populaţii/unui popor în trecerea sa istorică.

În schimb, alte civilizaţii au lăsat numeroase „amprente" scrise, încât e nevoie de mult timp şi de cercetători pasionaţi pentru a descifra şi a arhiva ceea ce ni s-a transmis.

Până în prezent s-au descifrat numeroase scrieri, dar numărul scrierilor necunoscute este destul de mare[2]. Cercetarea se loveşte în permanenţă de tirania condiţiilor materiale, într-o lume foarte grăbită spre viitor, gata să-şi uite trecutul. Nu întotdeauna progresul tehnologic aduce cu sine şi progresul intelectual general, cu atât mai puţin progresul moral.

De-a lungul timpului, în România, numărul lucrărilor consacrate istoriei scrisului[3] s-a menţinut extrem de scăzut, rareori depăşindu-se nivelul de popularizare. Multe din lucrări compilează lucrări străine, preluând în felul acesta şi multe inexactităţi şi rar, foarte rar, autorul încearcă poteci neumblate.

Aşteptăm ca istoricii să-şi spună cuvântul în domeniu. Abia în vremea din urmă, la nivel universitar, lucrurile par să se schimbe, prin includerea în programe a unui curs special dedicat istoriei scrisului, dar acesta e limitat la unul, cel mult două semestre. Practic este imposibil să refaci într-un număr determinat de prelegeri o istorie milenară a unei activităţi umane fundamentale – scrisul.

În ajutorul literelor au sosit şi cifrele, astfel omul a luat în posesie universul. Aceasta este şi istoria pe care o vom derula în continuare. Vom puncta

nu numai marile „spații" culturale legate de „scriere", ci și o microistorie a materialelor și suporturilor legate de scris, evitând descrierile excesive; cei care doresc să afle mai multe pot citi biblioteci întregi pe tema dată.

Multe lucrări noi au tendința de a avea note lungi, redundante, care arată, chipurile, „competența" autorului, „bagajul" lui cultural, din care nu se prea întrevăd ideile proprii. De aceea ne vom opri doar la lucrările de greutate, bogate în informații, prezentate sistematic, nu neapărat didactic; acordăm o atenție specială lucrărilor mai noi care pun în lumină noi dovezi arheologice, noi interpretări, ținând cont de spiritul adevărului.

Am considerat, astfel, că e nevoie de o bibliografie selectivă, dată fiind destinația acestui tratat.

ÎNCEPUTURI

Într-o lucrare celebră, *Gestul și cuvântul*, arheologul și filologul francez André Leroi-Gourhan face un remarcabil portret al speciei numite *homo sapiens*, integrând aventura umanității în timpul și spațiul dat, plecând de la practică și apoi de la muncă, în calitate de factori decisivi ai istoriei evoluției umane, care au individualizat-o în cadrul evoluției generale a planetei.

Omul a existat la început în mijlocul unei naturi pe care nu o înțelegea, dar de care se apropia tot mai mult. Aici găsea adăpostul, hrana, aici își construia primele forme de organizare, încercând să-și formeze o gândire plecând de la concret înspre o gândire simbolică asociativă și disociativă, dorind să „ordoneze" o pluralitate de ființe și lucruri, construind un limbaj gestual comun membrilor grupului în care trăia.

Limbajul articulat a apărut, evident, mult mai târziu. Pentru acesta este nevoie de o motricitate sporită, o coordonare mult mai atentă a simțurilor și, cert, de o dezvoltare cranianã pe măsură[4].

Multe studii se grăbesc „să citească" în diverse semne lăsate pe lemn, piatră sau os echivalente numerice sau de altă natură fără nici un fel de bază. Nu orice semn are o semnificație, nu orice măruntă incizie în os exprimă o idee sau un alt conținut. Multe obiecte probabil făceau parte dintr-un limbaj al magicului cu neputință de descifrat azi.

Tot aceloraşi preocupări magico-religioase trebuie subordonate și manifestările figurative din diverse peșteri. „Arta" rupestră arată un om atent la mediu, la „potențialul" reprezentat de cutare sau cutare animal, în modul cel mai realist cu putință, excluzând orice element fantezist. Pentru omul de atunci desenele respective nu erau „estetice", ci forme de luare în posesie a naturii înconjurătoare[5].

Faza aceasta de culegător-vânător este cu siguranță destul de lungă, căci pentru scris e nevoie de o abstractizare, de o concentrare a simbolului. El privește fenomenele naturii și e capabil să surprindă anumite ritmuri, evoluții, fenomene repetitive, dar reprezentarea lor grafică rămâne o problemă. Detaliile surprinse trebuie transpuse convențional, simplu, într-o expresie oarecum rigidă pentru că nu poate reprezenta rapiditatea, forța sau mărimea, ca să nu mai vorbim de alte atribute „verbale", de exemplu mișcările.

Dacă reprezentările de animale abundă, în diverse culori și tonalități, cele legate de omul însuși întârzie să apară sau, atunci când acestea există, sunt reprezentări foarte abstracte a caracteristicilor sexuale (bărbat-femeie).

Stilizările de care vorbim s-au practicat mii de ani până când apar succesiuni de semne care par să evoce un concept, o noțiune etc. Citirea mitogramelor (reprezentări grafice înzestrate cu semnificație mitică și simbolică) legate de animale se arată a fi în continuare dificilă; realismul imaginilor animaliere conduce cumva spre ideografie și mai puțin spre pictografie.

Totuși nu putem ignora o anume expansiune a exprimării simbolice. Treptat se naște o legătură certă între modul de articulare și grafia folosită, încât cercetătorul francez amintit numește inspirat „picto-ideografie", ca „formă infantilă" a scrisului.[6]

Este probabil că la începuturi oamenii încercau să exprime din datele înconjurătoare pe cele care exprimau strict contactul imediat cu existența, altfel spus, un fel de prezent continuu. Mai târziu, necesitățile de exprimare vor depăși aceste forme, întrucât la actul reprezentării contribuie mai multe simțuri (auz-văz-pipăit), realitatea capătă prin găsirea unor ritmuri consistență și posibilitate de contabilizare grafică lineară.

Totuși în raport cu scrisul se observă că limbajul se bucură de mai mare libertate, permițând nuanțări inaccesibile actului scris. Apare „povestirea" sau „mitul" care, la început, se manifestă strict oral. Foarte greu și după „selecții", acestea capătă exprimări grafice suficiente, aspirând la „coerență". Animalele reprezentate în peșteră sunt în structuri bine configurate, cu o poziție adesea repetată, întrucât „exprimă", clar, „ceva". Speciile prezente sunt puține, iar dispunerea lor spațială, la care adăugăm și un context „oral" (se spune ceva despre ele), construiesc un sens[7]. Prin urmare, nu se poate vorbi de alăturări arbitrare de oameni și animale, ci de un sens conținut în reprezentări schematice: timpul și spațiul sunt umanizate.

Grafica, cum am spus, poate exprima într-o măsură mult mai mare inexprimabilul, poate mări sau micșora diverse fenomene nu neapărat prin dimensiune. Practic, omul se înscrie într-un „context" de forme simbolice, care-l conțin și la care se raportează. Totul este dinamic, viu, prin gest și limbaj.

Este lesne de înțeles că în interpretarea „scrierii" trebuie să evaluăm premisele: mediul geografic cu particularitățile sale, animalele, tipul de populație umană; în consecință, se cade să vorbim de „scrieri" și mai puțin de scriere, pentru că acest al doilea termen este mult prea general, vag și uniformizator.

Simbolurile[8], deși numeric pot fi incontrolabile, prin simplificare determină apariția de semne, care devin mai riguroase în exprimare, reducând aria asociativă. În altă ordine de idei, semnele se pot „contabiliza" și definesc răspicat „acțiuni" ale unei organizări umane. Lectura semnelor liniare dispuse într-o anume succesiune a înlesnit accesul la textele pictografice. Iată cum s-a plecat de la o mitografie complicată și s-a ajuns la o „descifrare" pictografică a realității.

Din acest motiv, putem face o afirmație paradoxală și anume că oamenii au învățat mai întâi să „citească" și apoi să scrie. Și pentru că suntem în acest punct al discuției, să spunem câte ceva despre „scrierea" de la Tărtăria[9], descoperită de istoricul N. Vlassa. Cele trei tăblițe de lut au, desigur, legătură cu un univers magico-religios, cu reprezentări animaliere, două fiind găurite, probabil folosite ca amulete. Obiectele sunt desenate pe o singură față, iar linii verticale delimitează registrele. Lucrările apărute până în prezent prezintă diverse puncte de vedere. Astfel, o lucrare serioasă (*Histoire de l'écriture*) face apropierea cu obiectele *mesopotamiene* (susținută cumva și de N. Vlassa), ceea ce ni se pare exagerat. Astfel, autenticitatea obiectelor pare incertă și scade, inevitabil, din senzaționalul descoperirii.

Petroglifele

Petroglifele[10] sunt reprezentări grafice mai mult sau mai puțin abstracte în piatră. În mod neașteptat, ele s-au produs atât în timpuri îndepărtate ale omenirii, dar se produc și azi în comunități izolate, primitive. Pe lângă „geometrii" formale, sunt și desene în piatră. Mulțimea lor deconcertantă și răspândirea la nivel planetar par să alimenteze ideea unei tradiții grafice ca bază a scrierii pictografice (India, Egipt, Babilon).

Nodurile

Din timpuri străvechi, oamenii foloseau ca procedeu mnemotehnic *nodurile*[11]. În părțile noastre, se cunoaște „nodul la batistă" care permitea deținătorului să țină minte obligativitatea îndeplinirii unui anumit lucru sau întâlnirii cu o anumită persoană. Uneori, elevii își fac un „semn" pe deget (un X sau niște linii) pentru a nu uita un lucru. Mai rar, își leagă ață albă pe deget, cu semnificația amintită.

Dar, pentru incaşi (Peru), nodul reprezenta un mod de calcul. Este vorba de „quippus", o sfoară principală lungă, dispusă orizontal, de care se leagă alte sfori în plan vertical, de diverse culori şi lungimi. Sforile puteau avea un număr de noduri simple sau complexe, generând combinaţii de mare complexitate a căror semnificaţie rămâne încă un mister. Totuşi abundenţa lor, calitativă şi cantitativă, sugerează mai degrabă un artificiu pentru un calcul matematic pentru recolta agricolă. Nu lipsită de interes pare şi altă ipoteză: date privitoare la ostaşi, fie personali, din interior, fie duşmani, de alte etnii.

Crestăturile

Sunt la fel de vechi ca nodurile, având rol mnemonic. O crestătură dublă desemna un contract (Franţa) sau un certificat de impozit în Anglia[12]. La noi, în zona rurală, se făceau semne pe tocul uşii, care consemnau înălţimea copilului/copiilor. Anul următor se făcea un alt semn, care să arate cu cât creştea/u copilul/copiii. Procedeul se repeta mai mulţi ani succesivi până când copilul împlinea 14-15 ani.

Un „obicei" mai recent exista la tinerii care îndeplineau serviciul militar (12-18 luni). Când se trecea de prima parte a stagiului militar, îşi crestau pe centură câte un semn, numărându-se astfel zilele până la „eliberare", o metodă primitivă de calcul, dar şi de gândire.

Mărcile de proprietate

Sunt folosite din vremuri îndepărtate pretutindeni pe glob şi denotă apartenenţa la un anumit grup a unor indivizi, animale sau obiecte. Lucrările de etnologie vorbesc de animalul-totem al clanului, însă ipoteza este greu de demonstrat[13].

Tatuajele

Sunt utilizate din vremuri ancestrale cu diverse funcţii magico-religioase, apoi sunt folosite ca mărci individuale, particulare. Epoca modernă a permis difuzarea acestui subprodus cultural pe scară largă, tineretul fiind predispus la abuz. Din nefericire, arată precaritatea condiţiei intelectuale şi dorinţa obstinată de a fi în centrul atenţiei.

SCRIERI ANALITICE

Sub această titulatură se grupează scrierile sumeriene, egiptene și chineze[14]. În limbile moderne, cuvintele se îmbină în propoziții, iar acestea în fraze. Cuvântul are adesea o funcție determinată pe care o exprimă prin categorii gramaticale specifice (gen, număr, caz, mod, timp, persoană, diateză). Există, pe lângă acestea, și auxiliare gramaticale (prepoziția, conjuncția) lipsite de funcție, dar care exprimă diverse tipuri de subordonare atât în propoziție, cât și la nivelul frazei. Izolarea cuvântului este dificil de realizat, întrucât ar altera semnificația comunicării, făcând-o incoerentă.

Dar în limba chineză, de exemplu, cuvântul care este *monosilabic* nu are parte de nicio variație. În funcție de poziția sa în frază, el poate exprima ideile de „substantiv"/„adjectiv"/„verb". Deci pentru a i se conferi unul din aceste sensuri, el are nevoie de un caracter special.

Scrierea cuneiformă

Termenul poate induce în eroare[15], pentru că el caracterizează tehnica de scriere a unor limbi diferite ale Orientului antic. Aceste semne sunt constituite din diverse combinații imprimate pe plăci de argilă moale, proaspătă, prin intermediul unui instrument de scris, terminat în triunghi. S-a avansat ideea că tăblița de argilă se ținea cu o mână, iar cu cealaltă mână se imprima semnul. Procedeul pare mai mult decât incomod și chiar confuz. Apoi plăcuțele de argilă erau puse într-un cuptor la temperaturi înalte, aceasta conferindu-le o rezistență neobișnuită.

Scrierea cuneiformă (fig.1) a fost folosită la notarea limbilor vorbite de popoare extrem de diferite: sumero-akkadiene (curent numite asiro-babiloniene), hitită, scrierile protoelamite, achemenide și ugaritice.

În ceea ce privește originile sumerienilor, părerile sunt diverse, ei nefiind nici indoeuropeni, nici semiți. Formularea de „asianici" este un compromis și e vagă. Au avut o scriere pictografică elaborată

Fig. 1 Scriere cuneiformă
Ugarit, Siria, sec. III î.Hr.
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

(până la 2.000 de semne). Apoi apare cilindrul gravat, care poartă un semn, o pecete; abia peste o mie de ani semnul figurativ devine cu totul altul în combinația de cuie (lat. *cuneus* – cui). Simplificarea urmărește desigur evoluția limbii. Dar în scris sunt foarte greu de folosit noțiunile de „prefix", „sufix", „flexiune", ceea ce a condus la elemente de notare fonetică. Pentru a fi citite, cuvintele au nevoie de determinative (atribute speciale prin care să se identifice obiectul), astfel încât descifrarea unor asemenea texte presupune multă intuiție și imaginație. Descifrarea unor semne cu valori multiple este un rebus extrem de complicat.

Surprinzător este faptul că unii faraoni egipteni au ținut corespondența diplomatică cu regii babilonieni/asirieni/hitiți folosind scrierea cuneiformă.

Toată lumea a auzit de *Epopeea lui Ghilgameș* (fig. 2), una din primele scrieri ale umanității. Asirienii au fondat excepționala bibliotecă de la Ninive sub Sargon II, mult îmbogățită de Assurbanipal (668-624 î.Hr.). Deși biblioteca a fost distrusă de caldeeni și mezi, comoara reprezentată de aproximativ 20.000 de tăbliță a supraviețuit, aflându-se azi la British Museum.

O inscripție trilingvă descoperită la Persepolis (datând din sec. VII-VI î.Hr.) a dat „cheia" citirii cuneiformelor.

Fig. 2 Epopeea lui Gilgamesh - episodul potopului
Ninive, sec. 7 î.Hr.
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

Scrierea egipteană

Este foarte greu de prezentat, fie și sintetic, conceptul de scriere egipteană[16] (fig. 3). Cu toții am auzit, am citit despre scrierea hieroglifică, iar astăzi termenul „hieroglif" în argoul școlăresc definește o scriere urâtă, confuză, de necitit. Pe undeva, e un mic adevăr: la început, scrierea era „de necitit". Totuși termenul „hieroglific" produce confuzii. Etimologic vorbind este contopirea lui „hieros" (sacru, sfânt) cu „glyphein" (a scrie, a grava). Să fie oare vorba numai de scrieri „sacre"? Răspunsul e negativ. Egiptenii antici au transmis, prin fragilul papirus, texte de o uimitoare varietate: texte religioase, texte legate de banalul cotidian, texte cu conținut istoric, matematic și de medicină, texte literare etc.

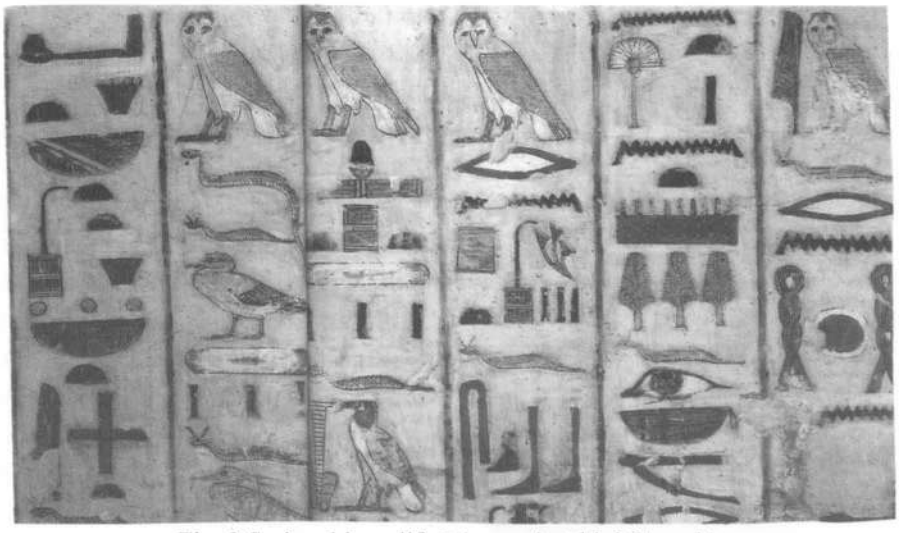

Fig. 3 Scriere hieroglifică (mormântul lui Gurnah)
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

Descoperirea Egiptului a echivalat cu descoperirea „lumii vechi", în măsura în care recunoaștem semnificația cu totul excepțională a civilizației egiptene pentru lumea antică. De undeva, din întunericul timpului, ieșeau la lumină noi și noi lucruri care mărturisesc o splendidă civilizație multimilenară fără de care reprezentarea umanității ar fi fost în mod fatal incompletă.

Un tânăr genial, François Champollion, a reușit în 1822 să descifreze enigmatica scriere, pentru a cărei citire se străduiseră numeroși savanți, specialiști, impostori sau nebuni.

O civilizație cu existență milenară are desigur o evoluție care a afectat schimbări profunde, la nivel material, dar și cultural-spiritual.

Europa descoperea cu emoție o civilizație colosală „tăcută", cu realizări ce îndreptățeau folosirea termenului de „minune" – magnificele piramide, uluitoarea Vale a Regilor, iar, în secolul al XX-lea, minunea dincolo de timp mormântul lui Tuthankhamon.

Totuși pe noi ne interesează scrierea. Și aici a existat o „minune": expediția lui Napoleon în Egipt, în anul 1799, a condus la descoperirea unei inscripții trilingve numite simplu „piatra de la Rosetta" (fig.4). Inscripția avea trei tipuri de scriere: una cu hieroglife, alta cu scriere demotică și alta alfabetică, în greacă. Și încă un amănunt important: Champollion cunoștea bine limba coptă, lucru care l-a ajutat enorm în descifrarea hieroglifelor egiptene.

Nu trebuie pierdut din vedere faptul că limba egipteană este una semitică[17], ceea ce înseamnă că un cuvânt pleacă de la un schelet consonantic al cărui sens este determinat de poziția și cantitatea vocalică, de obicei intercalată, determinând

Fig. 4 Piatra de la Rosetta (British Museum)
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

funcția sintactică a cuvântului. Multe cuvinte se aseamănă din punct de vedere fonetic având ca punct de plecare aceeași pictogramă, astfel că descifrarea textului solicită din plin.

Mai simplu spus, există 24 de semne consonantice, iar așa-zisele „complemente fonetice" erau aplicate cuvintelor care nu aveau un semn special. Lucrurile se complică la extrem când se folosesc „determinative", semnele care arată cărei categorii aparține cuvântul. De exemplu, pentru „păsări" în general se pleacă de la cuvântul „gâscă", iar pentru ideea de regalitate, „rege", „faraon" era marcat un cartuș oval.

Scrierea egipteană a suscitat încă din antichitate un interes sporit pentru învățați. Istoricul grec Herodot (în faimoasele sale *Istorii*) considera că scrierea egipteană se poate împărți în trei tipuri, legate între ele, cu o direcție clară de scriere, dar nu independente: *scrierea hieroglifică, hieratică* și *demotică*.

Scrierea hieroglifică, cea mai veche, este o scriere de tip monumental, care se păstrează de la cele mai vechi inscripții până în secolul al III-lea î.Hr. Reprezentarea e pur sculpturală, pe monumente, cu un geometrism de linii bine conturat, cu o direcție fie dextrogiră, fie sinistrogiră, *strict* de sus în jos și îndreptate spre începutul rândului. Aceste „hieroglife lineare" apar din abundență, fiind pictate cu cerneală în papirusuri funerare, dar și pe sarcofagele de lemn.

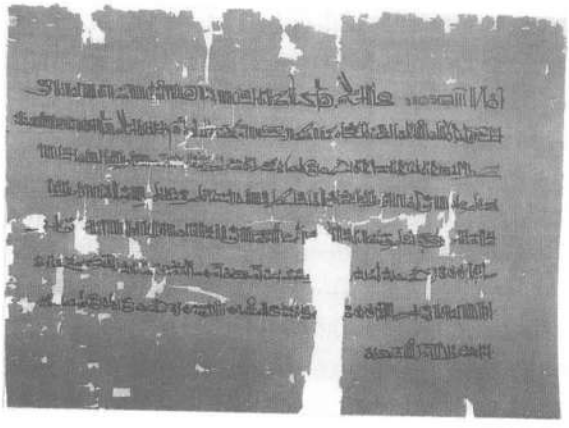

Fig. 5 Scriere hieratică
Papirusul Harris, dinastia XX (Ramses III)
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

Spre deosebire de hieratică, demotica (fig. 5) ar putea desemna o scriere cursivă, de uz cotidian. Semnul este în mare parte simplificat și are tendința de a dezvolta ce numim azi „ligaturi". Instrumentul de scris era calamus-ul, care se

îmbiba de cerneală (neagră/roșie) pe diverse materiale – țesături, piele și tot mai mult pe papirus.

Procesul de notare a devenit din ce în ce mai simplificat, mergând spre „demotică" (gr. demos – popor). În acest chip el devenea accesibil oamenilor obișnuiți, nu neapărat preoților sau altor demnitari de la curtea faraonului. Cuvintele se leagă unele de altele, uneori inițialele permit chiar abrevieri; scrierea devine ideală pentru administrație și, în mai mică măsură, pentru lucrări cu caracter literar. Ultimul text „demotic" ajuns până la noi datează din anul 476.

Champollion[18], un geniu lingvistic, folosind toate aceste lucrări a reușit să alcătuiască în liniile fundamentale gramatica acestei limbi dispărute. „Dispărut" e un termen impropriu, deoarece egipteana a continuat să trăiască prin notația coptă, care, la rândul ei, este derivată din alfabetul grec.

Să spunem câteva cuvinte despre *papirus*. În Antichitate, planta se găsea din abundență în delta Nilului și Etiopia, fiind apreciată deoarece se folosea în totalitate: rădăcina – drept combustibil, măduva avea o destinație alimentară și, în fine, tulpina se prelucra pentru scris. Procedeul era laborios: fâșiile, cât mai subțiri posibil, erau dispuse vertical și orizontal, în unghi de 90°, presate până când se elimina apa, apoi erau uscate, cu păstrarea sudurii fâșiilor.

Andrew Robinson[19] avansează ideea că termenul „papirus" provine de la un lexem egiptean cu semnificația „care aparține regelui". Sigur că producerea și comercializarea produsului era monopol regal, iar orașul Alexandria, unde ființa cea mai faimoasă „bibliotecă" a epocii vechi, servea ca difuzor pentru întreaga lume antică.

Cu timpul, însă, papirusul a devenit mai rar. El se găsește accidental în Etiopia, Gabon, iar în Europa – în Sicilia și în Calabria.

Papirusul a fost folosit și în Europa, până spre secolele X-XI, la curtea papală, fiind înlocuit de hârtia adusă de arabi. Papirusurile de anumite dimensiuni se rulau, iar latinii l-au denumit *volumen* și e clar că de aici avem cuvântul *volum*, pe care-l folosim cu toții.

Revenind la scrierea hieroglifică, trebuie să spunem că ea a fost folosită și în afara Egiptului; e vorba de regatul Meroe[20] (zona Sudan-Etiopia), care a existat între 750 î.Hr. și 300 î.Hr. În literatura de specialitate se folosește sintagma „alfabetul meroitic", deoarece hieroglifele de aici aveau caracter alfabetic și numai două semne erau silabice. Ulterior datei de 300 î.Hr. scrierea a fost adaptată notării limbii locale.

Există și hieroglife hitite, dar și alte două scrieri hieroglifice: scrierea indiană Harappa și scrierea cretană, cu observația că aceste scrieri nu au putut fi descifrate încă.

Când vorbim de Creta, nu se poate să nu pomenim de numele lui Arthur Evans[21], descoperitorul palatului din Minos. Evans a dedicat o monografie fundamentală acestui palat. În afara unor artefacte excepționale, s-au descoperit și o serie de obiecte cu diverse inscripții, cu hieroglife care par să fi cunoscut diverse stadii evolutive (palatul de la Cnosos, discul de la Phaistos) (fig. 6). Analizându-le, Evans a conchis că e vorba de o scriere liniară de două tipuri: scriere liniară A și scriere liniară B.

Fig. 6 Discul de la Phaistos (sec. XVII î.Hr.)
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

În raport cu scrierea liniară A (o combinație de semne ideografice cu semne silabice), scrierea liniară B reprezintă semne evoluate, a căror semnificație a fost, în mare parte, lămurită prin munca extraordinară a doi englezi, John Chadwick și Michael Ventris. Rezultatul e cu atât mai meritoriu cu cât nu se cunoaște nici limba vorbită și nici hieroglifele necesare vorbirii ei.

Scrierea chineză

China, cu o civilizație multimilenară și cu uimitoare concretizări materiale, suscită și azi un interes cultural deosebit.

Această țară enormă, suprapopulată încă din vechime, s-a putut menține (chiar dacă era divizată în numeroase regate și „țări") datorită unei administrații riguroase imprimate de un sistem politic rigid. Documentele cele mai vechi apar cam în al doilea mileniu î.Hr. O categorie socială aparte era constituită din numeroși funcționari, scribi și cărturari, încât în mentalul chinez inventatorul scrierii era fie un împărat, Fu-Hi (circa 3000 î.Hr.), fie miniștri-secretari, fie alți învățați[22].

Au existat și aici forme primitive ale scrierii (scrierea cu noduri, răbojul cu crestături), cu clar rol mnemotehnic. Totuși, sub dinastia Yin (2000 î.Hr.), scrierea capătă însușirile ei generale, iar suporturile de scris uimesc prin diversitate (fig. 7): oase și scoici (folosite în arta divinației mai ales), piatră și bronz (în prezent, se lucrează intens la descifrarea și inventarierea

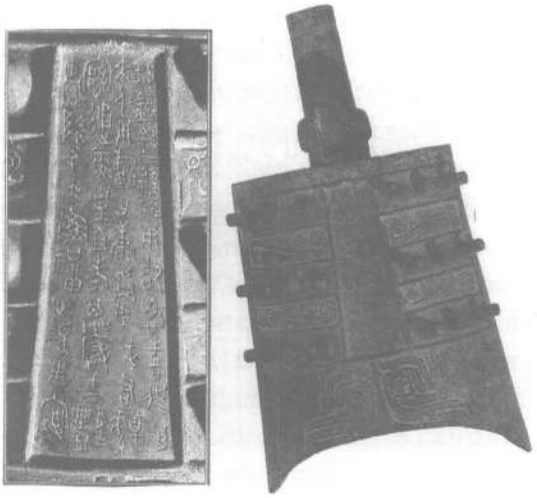

Fig. 7 Scriere chineză pe un clopot de bronz (sec. IX - XIII î.Hr.)
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

lor, apărând numeroase volume), lamele de bambus pentru „cărți-manuscrise". Tehnica de scriere începând cu secolul III î.Hr. este trasarea masivă, cu cerneală și cu pensula pe hârtie. Actuala scriere chineză a fost fixată în secolul al IV-lea (fig. 8).

Fără a intra în amănunte, vom spune că limba chineză, aproape monosilabică, se pretează remarcabil scrierii ideografice; cuvintele sunt formate de structura „consoană + vocală". Deci elementul esențial al limbajului devine cuvântul. Problema e cum diferențiem cuvintele. Sensul unui cuvânt alternează în raport cu trei factori esențiali: a) poziția în cuprinsul enunțului; b) gestul care-l însoțește și c) accentul muzical cu care este rostit (vorbirea curentă distinge *patru* tonuri).

Cert este că numărul extrem de mare de caractere a produs o „disciplină" a caligrafiei; din cele 50.000 de semne/caractere se folosesc curent 8.000. Se scrie de sus în jos, pe coloane, iar direcția de scriere este de la dreapta la stânga, cu diverse reguli pentru a substitui absența punctuației. Scrierea pare să se situeze, altfel spus, între meșteșug și artă.

De câteva decenii bune, se încearcă „reformarea" acestui sistem complicat. Dar cum scrierea este expresia identității naționale, e greu de închipuit că o țară-continent precum China ar dori să se schimbe. Așa că mai avem de așteptat.

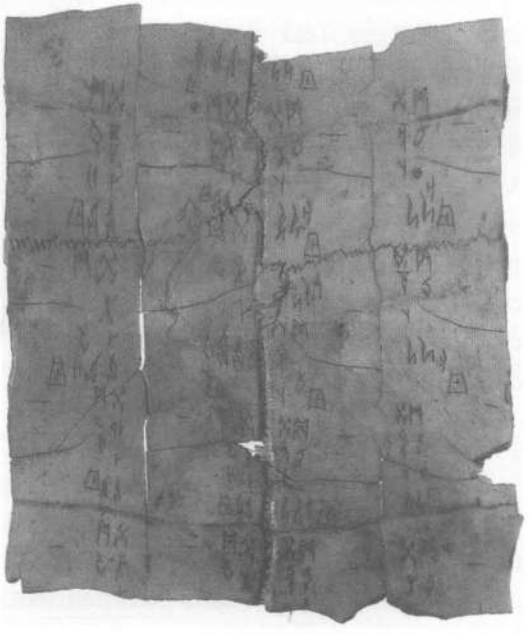

Fig. 8 China - carapace de broască țestoasă - text de divinație
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

Scrierea rongorongo

Când auzim această sintagmă, ne gândim fără îndoială la Insula Paștelui, care aparține ca teritoriu statului Chile. Insula nu mai este locuită, dar pe ea se află niște statui imense din piatră, numite *moai*, stranii, incitante pentru arheologi și nu numai[23].

Prin 1870 s-au descoperit câteva tăblițe de lemn numite de puținii localnici „rongo-rongo" („lemne vorbitoare"), acoperite de semne, care, posibil, ar alcătui o scriere. Se cunosc 21 de tăblițe și alte două obiecte purtând asemenea semne. Cine le-a „scris"? Insula izolată în Pacific pune problema locuitorilor: de unde sunt? Se pare că este o protoscriere care conține elemente fonetice și logografice, dar „textele" serveau în ritualuri magice, în care erau acompaniate de muzică și un limbaj gestual adecvat.

Scrierea este caracterizată de bustrofedon (rânduri care merg alternativ de la dreapta spre stânga, apoi de la stânga spre dreapta, al doilea rând este așezat invers față de primul, așa că se va citi tăblița de jos în sus). De aceste „scrieri" s-au ocupat în special rusul V. Knorozov (care a cercetat și scrierea *maya*) (fig. 9), germanul Thomas Barthel, norvegianul Thòr Heyerdahl, emitenți a diverse teorii privind originea culturii pascuane.

Fig. 9 Glifă maya
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

Scrierea japoneză

O limbă comparabilă ca dificultate cu limba chineză este limba japoneză. În japoneză, cuvintele au mai multe silabe, iar pentru alcătuirea unui enunț, fie și minimal, e nevoie de particule (afixe sau cuvinte auxiliare). Deși deosebirea față de chineză este radicală, vom spune totuși că punctul de plecare este

chineza. Budismul pătrunde în forță în secolele III-IV în Japonia, aducând cu el o „literatură" abundentă. În ce măsură erau utile ideogramele chineze?

Greu de spus, pentru că pronunția japoneză, în scopul evitării ambiguităților, trebuie să-și construiască elemente fonetice pentru a exprima flexiunea. Japonezii au numit caracterele chinezești *Kanji* și le-au simplificat, folosind termenul *kana* (de fapt un sistem redus de simboluri). Japonezii cu nivel mediu de instrucție cunosc cam 2.000 de semne Kanji, însă cei școliți, înclinați spre diverse forme de artă, stăpânesc cel puțin 5.000 de semne Kanji. La fel de complicată este și pronunția acestora, care diferențiază noțiunile într-un *anumit* context[24].

Pentru învățarea scrierii se folosesc două silabare: *hiragana* și *katakana*. Primul pleacă de la *Kanji* simplificându-l, iar al doilea reprezintă un sistem de semne auxiliare, colaterale, aplicate hiraganei.

În prezent scrierea cea mai utilizată este silabarul hiragana, iar katakana se aplică mai mult cuvintelor străine (neologisme, dar și nume proprii etc.). Mai trebuie spus că încercările de *romanizare* atât în scrierea chineză, cât și în cea japoneză nu au convins; mentalul conservator a ieșit învingător încă o dată.

Scrierile fonetice

Cultura și civilizația au produs în interiorul anumitor popoare forme distincte de manifestare, printre care se numără și sistemele de scriere. Unele s-au perpetuat în milenii (aceasta arată puterea tradiției și alte forme mentale conservatoare), iar altele au cunoscut evoluții spectaculoase și cu mare forță de iradiere asupra popoarelor învecinate.

Unele popoare au preluat *tale-quale* elementele venite de aiurea, dar au simțit curând nevoia să le adapteze la ceea ce era specific noii limbi și culturi. Așa cum europenii, și mă gândesc la cei culți, știu că o *lingua franca* a epocii medievale este limba latină, tot așa, și în alte spații culturale, chiar îndepărtate, pătura cultă este conștientă că izvorul scrierii personale trebuie căutat în altă parte.

Întotdeauna originalitatea a trecut ca fază intermediară prin „adaptare", „asimilare" – o formă nouă, „pură" este mult mai greu de atins.

Contactele umane au arătat fără dubiu diversitatea lumii, dar și dorința obstinată de individualitate, de specificitate. Acumulările intelectuale sunt generate în primă instanță de acumulările psiho-fizice, după care practica umană îndelungată, dar și intercondiționările sociale, istorice marchează decisiv tipul de personalitate.

Multă vreme s-au făcut eforturi pentru a construi un sistem de scriere rațional, care să redea un sunet pronunțat printr-un anumit semn, stabilit în

mod convențional. Raportul sunet-literă nu este chiar atât de simplu cum pare, întrucât există și „accidente", sunete care presupun un grup de litere, pentru care trebuie instituită o notație, cu rolul de a dezambiguiza termenii. La toate acestea, vom recunoaște că limbile sunt într-un permanent contact, căci dacă s-ar izola, cert vor fi supuse dispariției[25].

Dacă o reconstituire științifică e posibilă, în baza unor dovezi arheologice indiscutabile, la nivel lingvistic, problema se arată mult mai incomodă. O limbă apare greu, vorbită de un anumit grup uman, însă dispariția grupului uman antrenează firește dispariția limbii. „Reconstituirea" ei poate fi considerată un succes sau un eșec; alteori înregistrăm paradoxuri: știm *să citim* limba, dar nu știm *sensurile cuvintelor*, legăturile dintre ele (de exemplu, limba etruscă). Știm *să refacem* scrierea egipteană, convertind semnele în cuvinte, dar cunoaștem vag pronunțarea cuvintelor.

Din această cauză, vom aprecia desigur contribuția esențială a fenicienilor la apariția unui alfabet capabil să redea sunetele vorbirii – asta s-a întâmplat undeva către anul 1500 î.Hr.

Toate familiile de scrieri fonetice își revendică moștenirea feniciană[26] (fig. 10). Scrisul se „democratizează" (în sensul accesibilității lui) și devine pur și simplu „utilitar", eliberat de misticisme de orice fel. Scrisul devine o rațiune practică.

Fig. 10 Inscripție feniciană din epoca elenistică
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

Scrierea paleomoabitică

Dincolo de Marea Moartă, undeva pe teritoriul Iordaniei de astăzi, în ruinele vechii cetăți Dibon, fostă capitală a statului Moab, s-a descoperit în 1868, un bloc de bazalt pe care se afla o inscripție care cuprindea 34 de rânduri dispuse orizontal[27]. O serie de întâmplări stupide au dus la distrugerea blocului, dar s-au recuperat o serie de fragmente, aflate acum la Muzeul Louvre din Paris. Prin descifrarea fragmentelor rămase, istoricii au datat „piatra" moabită: jumătatea secolului al IX-lea î.Hr. Literele seamănă izbitor

cu cele feniciene din epocă; mai mult, cuvintele sunt delimitate prin puncte, iar frazele, prin linii verticale. Unele „litere" au „punctele de vocale", care arată cum ar trebui citite; sunt așa-zisele *matres lectionis* („mamele pronunției").

O altă stelă s-a descoperit în 1931, tot în Iordania, la Wadi el Balua. Cele patru linii de text (mult anterior pietrei moabite) nu sunt încă descifrate. Se crede, totuși, că e vorba de o scriere protosinaitică, databilă în secolele XIV-XII î.Hr.

Scrierea ugaritică

Orașul Ugarit se găsea undeva în nordul Siriei de astăzi, aproape de Ras Shamra. Tăblițele de argilă, găsite în anii 1920-30, conțin texte cu caractere cuneiforme, în număr de 30. Sunt notate strict consoanele, vocalele lipsesc[28].

Scrieri (inscripții?) protosinaitice

Sinaiul în Antichitate a fost un important bazin minier pentru pietre prețioase, controlat de faraonii egipteni. Descoperite la începutul secolului al XX-lea, inscripțiile cuprind o combinație de hieroglife egiptene și caractere feniciene, datând din al doilea mileniu î.Hr. Descifrarea lor este nesigură; în orice caz, nu se poate vorbi nicicum de „minerii semiți" care le-ar fi făcut, chiar știut fiind că ei aveau statut de „robi" în Egiptul antic[29].

Inscripțiile de la Byblos

Au fost gravate pe lame de metal și stele din calcar și reprezintă un curios amestec de litere cu aspect geometric și hieroglife, care pot fi datate aproximativ în secolul al XV-lea î.Hr. Numărul acestor „semne" este ridicat: 114. Mult mai probabil, credem că este vorba de mai mulți scribi, cu un sistem propriu de scriere, deci numărul de caractere, notând limba feniciană, ar trebui sensibil redus. Alți specialiști cred că „semnele" ar reprezenta trecerea de la scrierea silabică la cea alfabetică[30].

Scrieri feniciene

Se regăsesc pe obiecte diverse de uz casnic și se crede că sunt din mileniul al doilea î.Hr., funcționând ca un intermediar între feniciana arhaică și scrierea de la Byblos. Niciun text nu a putut fi descifrat; unii dintre cercetători le numesc texte „palestiniene" [31](!).

În istoria Antichității, fenicienii ocupă un loc aparte. Fără îndoială că erau de departe cei mai renumiți comercianți din tot bazinul Mării Mediterane, având ca puncte de plecare orașele-state precum Byblos, Sidon și Tyr. Tot ei au răspândit vopseaua de purpură, atât de căutată de regi și împărați. Cuvântul „fenician" se regăsește în epopeea homerică, *Iliada* și ar însemna literal „negustor de purpură". Cât despre istoria lor, cunoaștem relativ puține lucruri. Un lucru e cert: alfabetul vehiculat peste tot avea 22 de litere, a căror denumire era identică cu cele evreiești, cu observația că nici unii, nici ceilalți nu marcau vocalele.

Reperul cronologic este secolul al XI-lea î.Hr. Una din cele mai vechi inscripții feniciene se află pe imensul sarcofag al regelui Ahiram din Byblos. Pentru că am amintit de Homer, trebuie să vorbim și de „părintele istoriei" – Herodot, care utiliza noțiunea de *phoinikeia grammata*, „literele feniciene", aduse în Grecia de miticul Kadmos/Cadmos. De acest personaj sunt legate o mulțime de mituri și legende antice. A fost rege în Teba, căsătorit cu Harmonia, pe care însuși Zeus i-a dat-o. Mai multe aspecte se pot cunoaște prin lectura piesei lui Euripide *Fenicienele*. E menționat și de Ovidiu, în *Metamorfoze*. Din punct de vedere iconografic, personajul este reprezentat pe ceramică (grecească, îndeosebi) omorând balaurul sau pe monedele romane.[32]

Multe din inscripțiile *arhaice* se găsesc incizate pe dale de piatră, obiecte casnice sau sculptate pe pereții monumentelor din orașele Feniciei și din coloniile feniciene, cu limite cronologice 1300 î.H.-900 î.H.; apoi notăm un hiatus temporal și abia cu 500 î.Hr. inscripțiile reapar, în forme clare, fiind numite *ulterioare*. Limba feniciană va dispărea, fiind înlocuită cu aramaica și ebraica. Cel care a descifrat scrierea feniciană este abatele J. Barthelemy, în 1766. Tot el a stabilit că direcția de scriere era de la dreapta la stânga, structurată pe linii orizontale.

Scrierea paleoebraică

Vechiul Testament s-a scris în limba ebraică, însă ebraica de azi nu este aceea din vremurile biblice. Limba vorbită azi în Israel este rezultatul unui amestec de ebraică, aramaică și noțiuni preluate din limbile moderne. Numim această limbă *ivrit*, iar în zona europeană amestecul de ebraică, germană și alte limbi aflate în contact cu acestea denumește *idișul*, aflat într-un ușor regres.

Științific vorbind, se pot recunoaște două sisteme de scriere ebraice. Primul sistem, numit *preexilic*, a fost utilizat de o comunitate restrânsă de samariteni și de literatura religioasă. El prezintă asemănări pregnante în raport cu modelul său fenician, acoperind secolele IX-VI î.Hr. (robia babiloniană).

Cele mai vechi texte paleoebraice[33] sunt furnizate de *calendarul de la Gezer*, o inscripție de la Siloe (în apropiere de Ierusalim), legendele de pe emisiunile monetare ale regilor Hasmonei (fig. 11 și 12).

Fig. 11 Scrierea paleoebraică. Scriere consonantică armeană (566 î.Hr.) *Science et vie*, nr. 219, iunie 2002

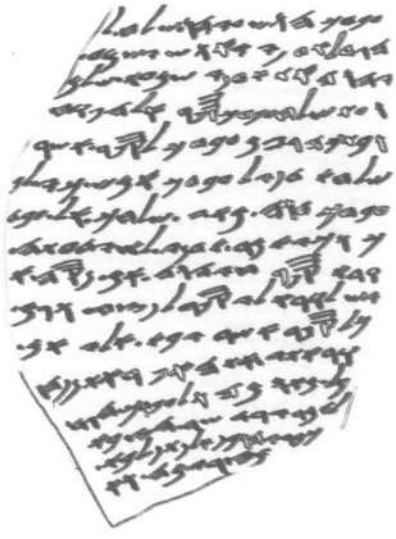

Fig. 12 Scriere ebraică veche pe ostrakon (sec. VII - VI î.Hr.) *Science et vie*, nr. 219, iunie 2002

Cel de-al doilea sistem, cunoscut sub sintagma *ebraica pătrată*, a evoluat din scrierea aramaică (limba evreilor robi în Babilon), după momentul întoarcerii din robie a urmașilor așezați în Iudeea, spre sfârșitul secolului III. Acest sistem este folosit în prezent în statul Israel.

Am vorbit înainte de scrierea aramaică. Ea este importantă deoarece a creat o serie de derivate, printre care enumerăm alfabetele arab, ebraic pătrat, sirian, ale Asiei Centrale și ale Indiei.

O serie de texte aramaice s-au găsit pe teritoriul Turciei de azi, dovedind, fără tăgadă, că alfabetul folosit se apropie foarte mult de cel fenician (deşi limba e canaaneană). S-au găsit papirusuri cu scriere aramaică la Elefantina (în preajma barajului de la Assuan), în Egipt.

Scrierea ebraică postexilică recâştigă rapid terenul pierdut, fiind mai degrabă o varietate de cursivă aramaică, cuvântul „pătrată" denotând forma caracterelor. Se foloseau şi *matres lectionis*. Un grup de savanţi evrei, numiţi şi *masoreţi*, au construit un sistem remarcabil de notare a sunetelor limbii (vocale şi 22 consoane) laolaltă cu puncte, liniuţe şi accente.

Literatura religioasă ebraică este excepţional de bogată, fiind accesibilă mai ales celor care frecventează şcolile rabinice. În Evul Mediu s-a dezvoltat un sistem de scriere dezvoltat din ebraica pătrată pentru a difuza scrierile unui mare comentator evreu, rabi Şelomo Ishaqi din Troyes (Franţa), cunoscut sub denumirea de *scriere rabinică* sau *raşistică*. Aceasta a avut în timp variante în funcţie de ţara în care se utiliza (Spania, Maroc, Levant, Italia, Polonia etc.). S-a preferat totuşi ca textul principal să fie scris cu ebraică pătrată şi numai la notele şi comentariile de subsol să folosească scrierea rabinică.

Idişul, amintit ceva mai devreme, e perceput mai mult ca un „argou", chiar dacă este sigur o limbă literară.

Scrierea arabă

Reprezintă cu certitudine unul din cele mai importante sisteme de scriere din lumea contemporană, îndeplinind un caracter sacru în Islam. Se pot spune foarte multe lucruri, dar credem că este pertinentă afirmaţia unui învăţat francez, J.G. Fevrier în lucrarea *La religion des Palmyreniens*: „Trebuie făcută o diferenţiere atentă între limba arabă, scrierea arabă şi religia islamică." O serie de învăţaţi consideră că alfabetul arab derivă din scrierea nord semită nabateană (statul cu acelaşi nume avea capitala Petra, în Iordania de azi). Zona nabateană are numeroase inscripţii preislamice, dar alfabetul arab apare în secolul de după *hegira* (deci după 622). Literatura de specialitate vorbeşte de două forme specifice de scriere. Una este rigidă şi colţuroasă, monumentală, numită *cufică,* iar a doua este suplă, cursivă, numită *neshi (nesh)*. Un splendid monument pentru scriere cufică maghrebină este palatul din Alhambra, clădit de califii mauri în Granada (Spania).

Scrierea cufică[34], la început, era folosită strict pentru copierea *Coranului*. Cealaltă scriere, *neshi/naskhi*, era cursivă, rotunjită, trasată cu calamul pe papirus, foaie de palmier şi hârtie. Se apropie de stenodactilografie, fiind rapidă şi adesea recurge la prescurtări. Alfabetul arab are 17 semne

consonantice și notează 28 de consoane. Consoanele „lipsă" în număr de 11 sunt notate prin folosirea diacriticelor (puncte deasupra sau dedesubt) (fig. 13 și 14).

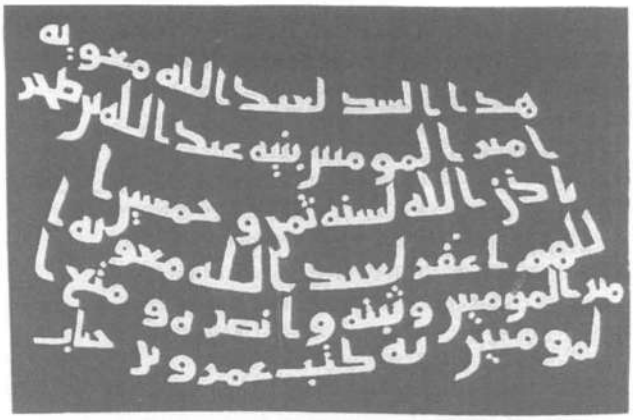

Fig. 13 Scriere arabă (Arabia Saudită, 677 - 678 d.Hr.) *Science et vie*, nr. 219, iunie 2002

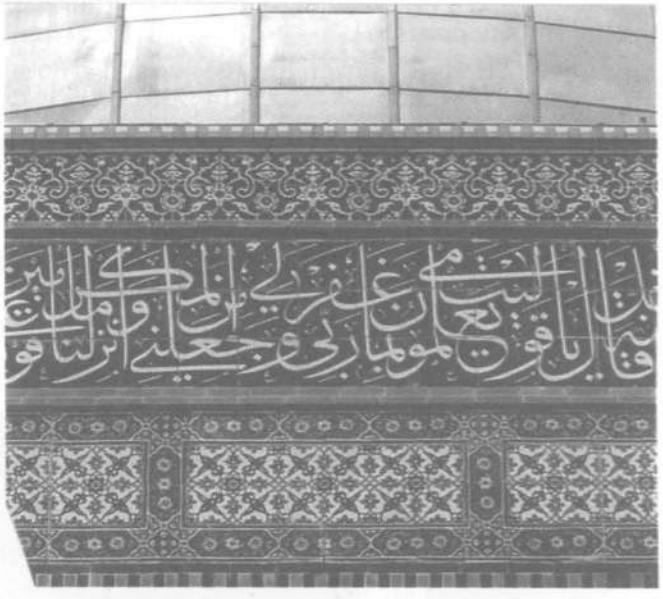

Fig. 14 Inscripție de pe Domul Stâncii din Ierusalim *Science et vie*, nr. 219, iunie 2002

Notarea vocalelor a fost introdusă în secolul VIII. Totuși utilizarea vocalelor în scris constituia o impolitețe, pentru că se punea la îndoială în acest chip cunoașterea limbii scrise.

În prezent, în scrierea curentă vocalele lipsesc. Scrierea arabă este folosită la notarea altor limbi nesemite – turca, persana, berbera, afghana, malgașa, unele limbi din India. În ceea ce privește limba turcă, ea a început să fie notată cu litere latine din 3 noiembrie 1928, la cererea președintelui Kemal Atattürk.

O curioasă scriere este cea *etiopiană*[35], care are și ea ca punct de plecare scrierea feniciană, dar inovează un silabism particular: fiecare semn

consonantic în funcție de vocala următoare concretizează șapte forme diferite. Inventarul alfabetic conține nu mai puțin de 221 caractere silabice, apte să noteze limba amharică, limba oficială încă din secolul al XIII-lea, deși până atunci se folosise silabarul *genez*.

SISTEMELE DE SCRIERE INDIENE

În ciuda abundenței studiilor de specialitate, lumea științifică n-a putut încă lămuri originile/originea scrierilor indiene[36](fig. 15). Deși pe teritoriul Indiei au existat civilizații notabile (Mohenjo-Daro, Harrapa, circumscrise mileniului III î.Hr.), ele nu au lăsat urme scrise. Acestea apar foarte târziu, după invazia lui Alexandru Macedon (sec. III î.Hr.). Din vremea regelui Așoka (273-236 î.Hr.) se înregistrează primele scrieri indiene, numite *brahmi* și *carosti* (sau *carostri*), în care s-au scris edicte în nordul Indiei.

Multe tipuri de scrieri din Asia de sud și de sud-est derivă, într-un fel sau altul, din scrierea brahmi. De aici se trage și sanscrita, cunoscută europenilor prin textele numite *Vede*. Se pare, că înainte de fixarea prin scris, *Vedele* au fost transmise și conservate prin procedee mnemotehnice de casta brahmanilor, de sacerdoți și savanți. Aceștia au reușit să construiască în timp un sistem riguros de notare a limbii care diferă în mod simțitor de alfabetul aramaic.

Clasificarea vocalelor are drept criteriu locul de articulare, distingând între vocale și diftongi. Consoanele și ele sunt clasificate la fel de riguros. Zeul Brahma este considerat inventatorul mitic al scrisului – *brahmi*.

Fig. 15 Scriere indiană: stânga: carte de rugăciuni pe plăcuțe de bambus (Ceylon); sus: manuscrise jaina cu scriere nâgarî (derivată din brâhmî) sec. XV - XVI d.Hr. *Science et vie*, nr. 219, iunie 2002

Totuși limba a obligat scrierea să conserve silabismul. Cele 32 de consoane sunt legate de vocala *a* (cel mai des întâlnită). Complicația intervine la notarea consoanei, mai clar de poziția acesteia în cuvânt. Astfel se ajunge la *ligaturi* greu de citit. Scrierea de azi *nagari* (sau citadină) are 250 de combinații care notează limba *hindi*. Toate scrierile din jur pleacă de la scrierea indiană.

Extrem de interesant este și *alfabetul coreean*[37], introdus în Coreea în 1446 (alții spun 1443), o scriere alfabetică numită *pan-cel*. Inventarul alfabetic conține 28 de semne: 17 consoane și 11 vocale. Se scrie de sus în jos pe coloane, care merg de la dreapta la stânga. Orice consoană are atașată vocala *e*, dezvoltând o lectură silabică a textului, iar cuvintele care încep cu o vocală sunt marcate special. În prezent, direcția de scriere este cea europeană, de la stânga la dreapta.

ALFABETELE PROPRIU-ZISE (CONSONANTICE ȘI VOCALICE)

Înainte de a prezenta aceste alfabete, ar fi bine să medităm la rândurile substanțiale scrise de un veritabil savant, Marcel Cohen, într-o lucrare celebră, publicată în 1958, *La grande invention de l'écriture et son evolution* (trei volume): „Răspândirea scrierilor a dat naștere la forme noi, care prin jocul concurențelor victorioase au restrâns sau au eliminat formele vechi, fiind astfel de folos la caracterizarea și la delimitarea ariilor de civilizație, sub aspectul lor intelectual. Extensiunea scrierilor este adesea legată fie de extinderea unor religii ce tind să devină universaliste, fie de importanța unor drumuri comerciale; compartimentarea lor în forme distincte corespunde unor diviziuni naționale."[38]

Lumea științifică este în consens când vorbește de originea semitică/ feniciană a scrierii grecești, iar aceasta la rândul ei este văzută ca bază a tuturor scrierilor occidentale. Însă riscăm să avem o viziune simplificatoare, deoarece trebuie să ținem seamă de aspectele calitative ale preluării: tot ce s-a preluat a suferit o transformare suficient de puternică și în aceeași măsură e vorba de adaptare la noile realități pe care trebuie să le exprime. Recursul la istorie arată că grecii/elenii au venit în mai multe valuri succesive în cursul mileniului al II-lea î.Hr. Originile și limba lor indoeuropeană, pe de o parte, și contactul îndelungat cu elementele feniciene, pe de altă parte, oferă terenul necesar discuției noastre.

Grecii, asemenea fenicienilor, au în sânge comerțul și apetitul colonizator. Ei atribuie inventarea scrierii lui Kadmos, acesta fiind fiul unui rege fenician; cu alte cuvinte spus, se construiește un mit care are deplină acoperire istorică. Consonantismul fenician era totuși rigid pentru a nota o limbă uimitoare prin varietate și forță, încât foarte curând s-a simțit nevoia unor semne noi, mai ales în ceea ce privește vocalele. Oricum, cele două limbi, greaca și feniciana, erau incompatibile.

Scrierile arhaice (fig. 16) urmează aleatoriu direcțiile de scriere, stânga-dreapta și invers, sau următorul rând e pur și simplu inversat (*bustrophedon*), ca să nu mai vorbim că termenii nu sunt separați.

Fig. 16 Scriere arhaică greacă (insulele Cyclade)
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

Istoricește vorbind, segmentul temporal 1000-500 î.Hr. conține fermentul și elanul grecesc. Marea Egee este străbătută în lung și în lat și se colonizează rapid, apărând un lanț de cetăți, fapt care exprimă instituirea unei ordini sociale și politice semnificative, în care accentul cădea pe individ. Din aceste vremuri îndepărtate ne-au parvenit numeroase variante locale de inscripții din care puține au putut fi citite. Ele par și mai greu de înțeles deoarece, fiind scrise pe ziduri, aveau desigur un caracter laconic. Din păcate, multe dintre aceste monumente au dispărut. Aceleași texte laconice apar și pe vasele concepute în stilul „geometric", dar și acestea sunt rareori întregi. „Literatura" acestei epoci eroice, de început este orală. Discuția ar putea deveni ocioasă dacă ne raportăm la Homer, „părintele" celor două epopei, *Iliada* și *Odiseea*, citate adesea, dar citite rar.

Nu vom intra în teoriile privitoare la influențele diverselor limbi asupra celei grecești și ne vom mulțumi să afirmăm că literele grecești au parcurs mari transformări, capabile să surprindă toate dialectele, încât către secolul V î.Hr. se poate vorbi de constituirea alfabetului grec clasic, denumit *ionic:* 24 de litere, vocale și consoane și scrisul are direcția de la stânga la dreapta, cu *scriptio continua* (fără pauză între cuvinte). Ceea ce a contribuit la fixarea

acestui alfabet în detrimentul celor locale este că a fost folosit în adoptarea unor texte cu caracter juridic (anul 403 î.Hr.).

Comunitatea de spațiu înseamnă comunitate lingvistică, într-o cultură comună. Se păstrează scrierea lapidară, însă artele și scrierile particulare cunosc o diversificare excepțională.

Pe papirusuri sau pe vase se folosesc forme cursive sau scriere uncială, care a dat naștere mai multor scrieri (coptă, gotică, glagolitică, chirilică, armeană, georgiană).

Normal că această scriere rapidă era ideală pentru administrație, pentru activitatea de cancelarii. Așa explicăm apariția minusculelor pe lângă majuscule, dar și prezența ligaturilor din orice text. Convențional, textul sau rândul începea cu majusculă. Nu se folosește punctuația.

Niciodată nu trebuie exclus faptul că scrisul evoluează. În epoca romană apar literele legate, după modelul latin.

În epoca bizantină apar și semnele de punctuație. În secolul al IV-lea sfârșitul unui enunț era marcat de semnul „:". Virgula intră în uz abia în secolul al IX-lea, iar punctul și virgula (apărute cam în aceeași vreme) „;" notează interogația. Tot târziu au apărut *spiritele* și *accentele*. Spiritul aspru ' are inițial valoarea literei aspirate h (într-o inscripție din secolul al IV-lea). Spiritul lin ' apare în secolul al IX-lea. Acestea două plus accentele (ascuțit, grav, circumflex) dau particularitate scrisului grecesc. Inventarea accentelor este atribuită unui învățat, Aristofan din Bizanț, bibliotecar în Alexandria (240 î.Hr.).

Vorbirea căpăta cu aceste accente un anumit ritm, care a dat naștere unei adevărate arte – oratoria. Papirusurile egiptene au făcut să trăiască peste secole literatura clasică greacă (sec. IV î.Hr.-sec. V), iar apoi locul lor a fost luat de pergamente. În concluzie, accentul tonic (slab și tare), accentele, semnele de punctuație, ca și minuscula aparțin toate Bizanțului.

Din scrierea grecească derivă și alfabetul gotic și slav[39], care au o contribuție însemnată la difuzarea creștinismului.

În secolul al IV-lea episcopul Wulfila („Ulfila", scrie Constantin Erbiceanu) folosește alfabetul grecesc și alte câteva rune pentru a traduce „Biblia" pentru ostrogoți.

În mod eronat se susține că alfabetul slav a fost inventat de către Chiril, de la care a preluat denumirea. Acest călugăr a compus, de fapt, alfabetul glagolitic (cu un inventar de 40 de semne), folosit pentru a nota *Psalmii* și *Evanghelia*. Alfabetul chirilic este o creație mai târzie, care aparține secolului al X-lea.

Alfabetul armean

În mod cu totul uimitor, alfabetul armean[40] a rămas același de la inventarea sa, reușind să acopere toate nevoile fonetice ale limbii în cauză. A fost creat în jurul anului 400 de *vartabed*-ul (doctorul) Mesrop Maștoț și avea 36 de semne, la care s-au adăugat încă două, în secolele XI-XII, astfel încât numărul de semne a rămas la 38. Poporul armean are o istorie foarte veche, cu personaje excepționale. Câțiva importanți împărați bizantini sunt de origine armeană: Mauriciu, Vasile I, Constantin Porfirogenetul, Ioan I Tzimiskes, Vasile II Bulgaroctonul[41].

Amănunte despre Mesrop se găsesc într-o lucrare din secolul al V-lea „Viața lui Mesrop", aparținând lui Koriun.

Prin anii '60 ai secolului trecut, s-au găsit, în peșterile de lângă mănăstirea Ahpat, materiale care atestă funcționarea unei școli armene în secolul al XII-lea – materiale de legat cărți, sfori, bucăți de metal, mici bucăți scrise pe pergament sau hârtie. Din păcate, cercetările au fost sistate.

Alfabetul georgian

Gruzia este vechea Ivirie, care l-a dat pe excepționalul personaj care a fost Antim Ivireanul. Un capitol strălucitor din istoria culturii și literaturii române vechi poartă semnătura sa.

Se pare că tot Maștoț e socotit inventatorul scrierii georgiene[42]. Ea are 38 de semne și se scrie de la stânga la dreapta.

Scrierea runică

Deși scrierea runică[43] (fig. 17 și 18) a fost utilizată pentru a nota etapele prime de dezvoltare a unei arii culturale largi – limbile gotică, daneză, suedeză, norvegiană, engleză, frigiană, francă (cca sec. II), legăturile cu alfabetul latin sunt puțin descrise. Numărul inscripțiilor runice este relativ mare – 5.000, majoritatea aflându-se în țările scandinave și în țările limitrofe lor.

Cuvântul „rună" vine din germanicul „runar" („secret"), numărul runelor este de 24, ceea ce nu înseamnă că putem citi cu ușurință un „text". „Citirea" lor a generat atât de multe interpretări, încât fantezia depășește realitatea

Fig. 17 Scriere runică. Stelă funerară (sec. X - XII) Suedia
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

Fig. 18 Mormânt viking (sec. VIII)
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

„textului". Cealaltă scriere, „ogamică" este celtică, reperabilă pentru secolele V-VII, în Irlanda și Țara Galilor. Runele se folosesc până către anul 800 în Germania. În mod curios, „runele" au supraviețuit în diverse practici magice, cu interpretări cel puțin bizare.

Alfabetul latin

Se consideră că alfabetul latin[44] a apărut în secolul al VIII-lea î.Hr. plecând de la cel etrusc, și el, la rândul lui, fiind o variantă a alfabetului grec. Se cuvin câteva lămuriri asupra etruscilor. Numărul inscripțiilor etrusce (fig. 19) este mare (în jur de 10.000), însă nu au fost descifrate, deoarece nu se cunoaște limba vorbită. Șansa este găsirea unei inscripții bilingve, cu text cartaginez și etrusc la Pyrgi. Limba cartagineză este relativ cunoscută și, în consecință, textul se poate descifra.

Fig. 19 Alfabet etrusc (Marsiliana d'Albegna) aprox. 650 î.Hr.
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

Există un text etrusc celebru – *liber linteus*, cartea din pânză de in, care a fost scrisă pe fâșii de pânză folosite la înfășurarea unei mumii egiptene descoperite în orașul Alexandria (Egipt) și aflate în prezent în Muzeul de Arheologie din Zagreb (Croația). Textul cuprinde în jur de 1.500 de cuvinte. Descifrarea limbii și, implicit, a textelor se lasă așteptată. Cât privește alfabetul latin, acesta a prelucrat anumite sunete și litere în raport cu cel grec. Latina are mai puține consoane decât greaca; nu se făcea diferențierea cantității vocalice în scris, deși ea există în pronunție.

Romanii au folosit în scrierea monumentală literele capitale. Cuvintele sunt inițial delimitate prin puncte, iar mai târziu (sec. IX-X) apar spațiile albe. Ca suport de scris era folosit pergamentul, care prin rulare dă *volumen-ul*. De aici vine cuvântul *volum*, prin care identificăm cartea. Literele capitale au fost folosite la redactarea manuscriselor până către secolul al VIII-lea, când s-a trecut la folosirea *uncialelor*, *unciales litterae*, care au forme cursive, rotunjite. De aici, noi folosim azi majuscule și minuscule.

Minusculele aveau în Evul Mediu diverse denumiri, în funcție de locul de scriere: în Spania, se numeau *minuscule vizigote*, în Franța, *minuscule merovingiene*, iar după reforma lui Carol cel Mare, *minuscule carolingiene*. Majusculele foloseau literele semiunciale. Prin secolul XIII apare și scrierea gotică și se folosea creionul de plumb, aur, argint și, mai rar, aramă.

Inițialele erau de regulă ornate cu viniete, iar cartea devine foarte curând un obiect de lux și se va menține încă mult timp cu acest statut după epocala invenție a tiparului de către Johann Gutenberg.

În Evul Mediu românesc, scrierea latină era apanajul cancelariei domnești, utilizată, mai ales, în corespondența internațională. În rest s-a folosit alfabetul chirilic și abia la 1863 alfabetul latin devine alfabetul oficial.

Alfabetul chirilic

Am făcut mai sus câteva referiri la alfabetul chirilic. Inițiatorul alfabetului e considerat călugărul Constantin-Chiril, numit Filozoful, ajutat de fratele său, Metodie. Cei doi „apostoli" ai slavilor provin din orașul Salonic, absolvă înalte școli grecești ale vremii și au îndeplinit de-a lungul timpului numeroase misiuni religioase, cea mai importantă dintre ele fiind considerată aceea din Marea Moravie (anii 862-863). Moravia lupta din răsputeri împotriva expansiunii germane și de aceea cneazul morav Rostislav se orientează spre Bizanț[45].

Este evident că pregătirea unui alfabet cere un timp îndelungat, iar hagiografiile ulterioare de tipul *Viețile lui Constantin și Metodie* au informații

lacunare. Scrierea creată se numește glagolitică. Cei doi frați călugări rămân în Moravia aproximativ patru ani, timp în care traduc din greacă în slavă *Evanghelia*, *Apostolul*, *Liturghia*, părți din *Psaltire* și reușesc să aibă un număr de ucenici, care să desfășoare activitate cărturărească, dar și liturgică. Ulterior sunt chemați în anul 867 de papa Adrian al II-lea, la Roma, întrucât au criticat *erezia celor trei limbi*, conform căreia erau considerate „sfinte" numai greaca, latina și ebraica.

Pledoaria celor doi frați l-a convins pe papă, care a recunoscut oficial liturghia slavă și dreptul de a avea o ierarhie bisericească proprie. A cerut numai ca *Evanghelia* și *Apostolul* să fie citite în biserică întâi în limba latină și apoi în limba slavă. Demn de menționat este și faptul că cei doi frați călugări și ucenicii lor au obținut permisiunea să oficieze slujba în limba slavă veche în catedrala „Sfântul Petru" din Roma.

În așa-zisa epocă chirilo-metodiană (863-885) au fost traduse, în slava veche, toate cărțile Vechiului Testament, mai puțin cărțile Macabeilor. În perioada următoare continuă traducerea cărților religioase, la care se adaugă opere istorice, panegirice, predici etc.

Activitatea cărturărească se desfășoară în două mari centre: Ohrida (în Macedonia de astăzi) și Preslav (Bulgaria). După secolul XI cultura slavă are o extindere remarcabilă, cuprinzând Bulgaria, Rusia, Serbia, Croația și Țările Române.

Note

1. LEROI-GOURHAN, André. *Gestul și cuvântul*. București: Editura Meridiane, 1983, vol. I, p. 258 ș.u. (= și următoarele)

2. De văzut excepționala lucrare a lui Andrew Robinson. *Last languages. The Enigma of the World's Undeciphered Scripts*. Londra: Thames and Hudson, 2009.

3. ANDRONESCU, Șerban. *Cadmos. Scurtă istorie a scrisului*. București: Editura Științifică, 1966; HERING, Elisabeth. *Povestea scrisului*. București: Editura Tineretului, 1960; FLOCON, Albert. *Universul cărților*. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1976; DÎMBON, Aurel. *De la piatră la hârtie*. București: Editura Științifică, 1964; ROBINSON, Andrew. *Istoria scrisului. Alfabete, hieroglife* și *pictograme*. București: Editura Art, 2009.

4. LEROI-GOURHAN, A. *Op. cit.*, p. 168 ș.u.

5. *Ibidem*, p. 200.

6. *Ibidem*, p. 265.

7. *Ibidem*, p. 272.

8. *Ibidem*, p. 269-272.

9. CHRISTIN, Anne-Marie (ed.). *Histoire de l'écriture. De l'idéogramme au multimedia*. Paris: Flammarion, 2001, p. 19. Această lucrare a fost permanent avută în vedere în redactarea lucrării.

10. FLOCON, Albert. *Universul cărților*. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 12-13.

11. FLOCON. A. *Op. cit.* p. 13; ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.* p. 41 ș.u.

12. FLOCON. A. *Op. cit.*, p. 13.

13. FLOCON. A. *Op. cit.*, p. 14 ; ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 50 ș.u.

14. FLOCON. A. *Op. cit.*, p. 17 ; ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 99; ROBINSON, A. *Op. cit.*, p. 70.

15. WALKER, C.B.F.. *Cuneiform*. The British Museum Press, 2004, p. 50 ș.u. A se vedea și o altă lucrare remarcabilă, folosită ca „ghid" în redactarea lucrării BONFANTE, L.; CHADWICK, J.; COOK, B. F.; DAVIES, W. V.; HEALEY, J. F.; HOOCKER, J. T.; WALKER C. B. F. *La Naissance des écritures. Du cunéiforme á l'alphabet*. Paris, Édition du Senil, 1994, p. 27-103, unde C.B.F. Walker își dezvoltă pe spații largi punctele de vedere.

16. ROBINSON, A. *Op. cit.*, p. 92-108; ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 81-98.

17.FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 21.

18. ROBINSON, A. *Cracking the Egyptian Code. The Revolutionary Life of Jean-François Champollion*: Thames and Hudson, 2012.

19. ROBINSON, A. *Op. cit*, p. 107.

20. ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 98.

21. ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 191 ș.u., ROBINSON, A. *Istoria...*, p. 108-120

22. FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 22-24; ROBINSON, A. *Op. cit.* p. 182-198; ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 126-141.

23. ROBINSON, A. *Op. cit.*, p. 155; ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 142-152.

24. FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 24; ROBINSON, A. *Op. cit.*, p. 198-209; ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 184-189.

25. FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 26-27.

26. ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 222-225.

27. FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 26; Ș. Andronescu. *Op. cit.*, p. 226.

28. FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 226-227.

29. FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 27.

30. FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 27.

31. FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 27; ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 224-226

32. FERRANI, Anna. *Dicționar de mitologie greacă* și *romană*, Polirom, 2003, p. 155-156.

33. FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 27-28; ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 227-229; ROBINSON, A. *Op. cit.* p. 172-173.

34. ROBINSON, A. *Op. cit*, p. 174; FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 30; ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 280-291.

35. ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 289.

36. FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 32-33; ANDRONESCU, S. *Op. cit.*, p. 261-273.

37. ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 294-296.

38. ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 297-349; ROBINSON, A. *Op. cit.*, p. 170-171; FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 34-38.

39. OLTEANU, Pandele. *Slava veche* și *slavona românească*. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1975, p. 18-28.

40. ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 305-307; STONE, Nira and Michael. *The Aromenians: Art, Culture and Religion*. Dublin: The Chester Beatty Library, 2007, p. 37-44.

41. DAȘKOV, S.B. *Împărații bizantini*. București: Editura Enciclopedică, 1999, p. 109, 191, 209, 227, 246, 254.

42. ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 307-309

43. A. ROBINSON. *Op. cit.*, p. 177-179; A. FLOCON. *Op. cit.*, p. 38; ANDRONESCU. Ș. *Op. cit.*, p. 341-347

44. FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 38-39; ROBINSON, A. *Op. cit*, p. 170-171; ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 319-326.

45. OLTEANU, P. *Op. cit.*, p. 25-32; ANDRONESCU, Ș. *Op. cit.*, p. 328-336; PETKANOVA, D. (ed.). *Literatura bulgară veche. Dicționar enciclopedic*. Veliko Târnovo: Abagar, 2003 (în limba bulgară), p. 264-266, p. 298-299.

Bibliografie de referință

1. ANDRONESCU, Șerban. *Cadmos. Scurtă istorie a scrisului*. București: Editura Științifică, 1966.

2. BONFANTE, L.; CHADWICK, J.; COOK, B.F.; DAVIES, W.V.; HEALEY, J.F.; HOOCKER, WALKER, C.B.F. *La Naissance des écritures. Du cunéiforme à l'alphabet*. Paris: Édition du Senil, 1994.

3. CHRISTIN, Anne-Marie (ed.). *Histoire de l'écriture. De l'idéogramme au multimedia*. Paris: Flamarion, 2001.

4. CIUCĂ, Marcel Dumitru. *Științele auxiliare ale istoriei*. București: Editura Saeculum I.O., 2012.

5. DAȘKOV, S.B. *Împărați bizantini*. București: Editura Enciclopedică, 1999.

6. DÎMBOIU, Aurel. *De la piatră la hârtie*. București: Editura Științifică, 1964.

7. HERING, Elisabeth. *Povestea scrisului*. București: Editura Tineretului, 1960.

8. LEROI-GOURHAN, André. *Gestul și cuvântul*. București: Editura Meridiane, 1983.

9. OLTEANU, Pandele ș.a. *Slava veche și slavona românească*. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1975.

10. POPE, Maurice. *The Story of Decipherment: From Egyptian Hieroglyphs to Maya Script*. Londra: Thames and Hudson, 1999.

11. ROBINSON, Andrew. *Cracking the Egyptian Code. The Revolutionary Life of Jean-François Champollion*. Londra: Thames and Hudson, 2012.

12. ROBINSON, Andrew. *Istoria scrisului. Alfabete, hieroglife și pictograme*. București: Editura Art, 2009.

13. ROBINSON, Andrew. *Lost Languages. The Enigma of the World's Undeciphered Scripts*. Londra: Thames and Hudson, 2009.

14. STONE, Nira and Michael. *The Armenians: Art, Culture and Religion*. Dublin: The Chester Beatty Library, 2007.

15. WALKER, C.B.F. *Cuneiform*. The British Museum Press, 2004.

NOTE LEGATE DE ISTORIA CĂRȚII

În prezent, cercetătorii analizează *ce a rămas* din totalitatea produselor scrise cândva și de aceea orice manuscris este foarte valoros chiar dacă are mai multe cópii, întrucât acestea diferă între ele în mod deosebit, cu atât mai mult cu cât multe sunt scrise la distanță mare de apariția prototipului. Toate „alterările" succesive ale textelor pot demonstra nu atât competența copistului, cât mai degrabă identitatea spațiului cultural din care provine acesta și care nu o dată influențează vizibil caracterul textului[1].

Circulația în spațiu și timp a producției de texte a făcut să apară similarități culturale, însă nu putem vorbi de identități culturale; fiecare spațiu cultural are o amprentă specifică prin care decantează din „oceanul" de texte, pe cele care rezonează la cultura respectivă. Nu mai vorbim de terminologia domeniului care s-a îmbogățit permanent.

Ne gândim că multe din suporturile de scris – lemn, papirus, țesături, piei de animale, frunze – sunt perisabile. Cuvântul „carte" vine din latinescul *liber* (scoarță), de unde și cuvântul „librărie".

În spațiul anglo-germanic circulă termeni ca *book/Buch*, plecând de la *buche* (frasin). Termenul *foaie* provine din lat. *folium* și imediat recunoaștem *folio* și *in-folio*. „Bibliotecă" vine din grecescul *bibliothêkê*, format din *biblion* (carte, Biblie) și *thêkê* (dulap).

De aici se va ajunge la *bibliografie* (istorie și enumerare a cărților), *bibliomanție* (tehnică de divinație prin deschiderea aleatorie a cărții la o pagină și interpretarea textului de acolo), *bibliolatrie* (adorarea cărților), *bibliopeg* (legător de carte), *biblioman* (care adună cărți, dar fără a avea un criteriu), *bibliofil* (care iubește cartea rară, frumoasă, deci un estet), dar și *bibliofob* (care urăște cărțile), *biblioclept* (hoț de cărți) etc.

Cuvântul „cod" vine din latinescul *codex* (confecționat din lemn), care are forma de plural *codices*. În Roma, în secolele III-IV î.Hr. căpătase răspândire ruloul de papirus, numit *volumen*, dar a cărui maniabilitate era redusă, „blocând" ambele mâini, iar la final trebuia rulat la loc.

După secolul III generalizarea folosirii codexului consacră forma pe care o au cărțile de acum, cu foi de papirus sau pergament îndoite, legate în „caiete", care vor fi și ele legate printr-o „copertă", la început din lemn.

Interesant este și termenul *graphein* din greacă, care e bivalent: înseamnă „a scrie", dar și „a desena".

„Cărțile" cele mai vechi sunt tabletele (tăblițele) cuneiforme din Mesopotamia, care conțin rudimente ale literaturii (poezii, imnuri, proză), dar și texte religioase, de divinație, magie. Dar există și texte cu conținut juridic, comercial. Ideal ar fi ca toate acestea să fie cuprinse într-un corpus de inscripții, deși prezintă interes pentru un public foarte specializat. Biblioteca din Ninive nu este nicicum rodul imaginației, era un reper al lumii antice. Literatura „cuneiformă" a fost în adormire 16 secole. E timpul s-o redescoperim.

Egiptul antic a „scris" pe lemn (puțin), țesătură, piele, piatră. Dar cel care s-a impus prin secole a fost *papirusul*. Noi zicem azi *hârtie*, care vine din grecescul *khartes*, care desemnează „foaia de papirus" și care a născut termeni distincți precum *cartă, hartă, carte*.

„Rețeta" fabricării papirusului este confuză în descrierea lui Pliniu cel Bătrân din *Istoria naturală*; dar e neîndoielnic faptul că fabricarea lui a fost monopol de stat indiferent de poporul care-l folosea (romani, bizantini, arabi). Romanii, am mai spus, foloseau termeni ca *„rotulus"* (rulou) și *volumen*. „Industria" funerară îl folosea din plin (de exemplu *cărțile morților*), ca și literatura, extrem de diversă în manifestările ei.

În Grecia antică, se pare, la baza educației stăteau limbajul și memoria. Epopeile homerice au cunoscut o difuzare orală, fiind create undeva între secolele al XI-lea și al VIII-lea î.Hr. Tiranul Pisistrate a dispus culegerea și notarea acestor epopei abia în secolul al V-lea î.Hr. La Atena, cam în aceeași perioadă, aveau loc *târgurile de cărți*, unde se vindeau copii manuscrise ale diverselor creații artistice sau filozofice.

Alexandria, oraș egiptean, respiră cultura greacă. Dinastia Ptolemeilor creează aici un muzeu și o excepțională bibliotecă, iar Calimach din Cyrene realizează primul catalog al scriitorilor clasici, numit *Pinakes*.

Distrugerea bibliotecii a echivalat cu o imensă pierdere a memoriei umanității.

Imperiul Roman sub raport cultural este cu certitudini bilingv. Primii „scriitori" sunt de fapt greci și normal, ei difuzează cultura lor orală și suportul de scris: sulul de papirus. Există informații despre modul în care se difuza literatura (copiști, foi volante); există și librării – *bibliopola* pentru cărți noi și de ocazie la Roma, Argiletum, dar și în zone mai îndepărtate: Brindisi, Lyon, Reims. Nu este locul aici pentru a demonstra cât de mare a fost influența greacă asupra culturii romane, însă moștenirea greco-romană este fundamentală pentru omenire.

Am fi cunoscut realizările anticilor fără *palimpsest*? Răspunsul e negativ. Folosim termenul pentru a denumi un manuscris deja realizat, dar care, prin radere, este pregătit pentru scrierea unui nou text.

La rândul lui, *pergamentul* este legat de orașul Pergam, din Asia Mică (azi Pergama, în Turcia). Ca suport de scris a apărut în secolul al II-lea î.Hr., într-un moment în care papirusul egiptean devenise foarte rar și scump. Atunci s-a apelat la pielea de animal prelucrată (capră, oaie, antilopă). În Occident a avut o largă răspândire începând cu secolul I; se generalizează în vremea când se face trecerea de la rulou la codex.

Totuși după secolul al XV-lea dispare, fiind înlocuit de hârtie. Dat fiindcă avea un preț ridicat, pergamentul a fost și el „ras" și refolosit. O discuție mult mai complicată comportă manuscrisele cu miniaturi, în special cele bizantine, aflate azi în marile biblioteci ale lumii (în special bibliotecile de la Vatican și de la mănăstirea ortodoxă Sfânta Ecaterina din Sinai, Egipt).

Din discuția noastră nu putea lipsi și cartea coptă, care are o frumusețe aparte. Copții creează legătura din piele, incizată sau modelată.

Arabii sunt cei care aduc în Europa *hârtia*. Prizonierii de război chinezi au produs hârtia pentru spațiul arab în anul 751; curând apar și alte centre culturale care au fabrici de hârtie: Bagdad, Damasc, Tripoli.

În China, hârtia apăruse încă din secolul al III-lea, fiind o compoziție din diverse fibre și care, cu timpul, a reușit să înlocuiască mătasea, lemnul sau bambusul, care erau fie scumpe, fie prea greu de manipulat. Victoria arabilor de la Samarkand, în 751, cum am menționat, a produs o adevărată revoluție. Prin arabi, hârtia a cucerit Europa, însă scrierea a continuat pe diverse materiale întrucât se mențin comanditarii pentru cartea de lux, rară, scrisă pe pergament, ilustrată din abundență.

Curțile regale continuă să comande manuscrise de lux pentru propriile colecții, iar zona ecleziastică este gata să satisfacă toate cererile, deoarece veniturile obținute erau suficient de mari pentru a permite existența acestei mici „industrii", iar copistul, asemenea scribului din Antichitate, era la mare preț. Normal că toate celelalte mici „industrii" se dezvoltă și ele: apare *hârtia velină* care este un *pergament* excepțional calitativ, fabricat din piele de vițel.

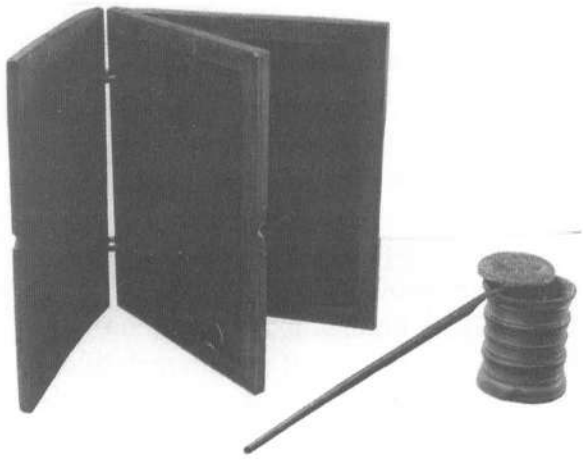

Fig. 20 Tăbliță de ceară și stilus (Imperiul Roman, sec. I d.Hr.)
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

Importante sunt și *tăblițele de ceară* (fig. 20),

folosite din Antichitate până către sfârșitul Evului Mediu; deși par azi niște ciudățenii, ele au avut statut de registre dacă erau legate între ele. Alți istorici consideră că serveau doar ca *aide-mémoire* pentru exerciții școlare sau simple socoteli. Apariția hârtiei a produs inevitabil dispariția acestui suport de scris.

Sigur că de aici încolo se poate intra într-un nou capitol al istoriei scrisului și cărții: ilustrația, care are, firește, un statut diferit în funcție de civilizațiile care o construiesc (fig. 21). Se poate face, e drept, o istorie a „bibliotecilor" în spațiul medieval și – de ce nu? – o istorie a „lecturii" pe secole (cum o face strălucit Alberto Manguel în *Istoria lecturii*, tradusă și în limba română).

Nu uităm, din posibilele istorii, o istorie a miniaturii; se pot face desigur nenumărate alte studii tematice, însă totul se izbește de două mari probleme: timpul și banii.

Fig. 21 Scrierea a permis dezvoltarea învățământului: maestru și elevi (incunabul german)
Science et vie, nr. 219, iunie 2002

ÎNTRE ANTIC ŞI MEDIEVAL

În paginile anterioare am încercat să surprindem o evoluție a scrisului și a suporturilor de scris, parcurgând de fapt o istorie a culturii și civilizației, marcată definitiv de invenția scrisului. Am văzut că, de-a lungul timpului, savanții au reușit să descifreze multe dintre enigmele acestei evoluții; cu toate acestea, rămân suficiente puncte „albe", care-și așteaptă încă descifrarea.

Putem însă emite diferite ipoteze, pe care timpul le va confirma sau, dimpotrivă, le va infirma. În știință, pe lângă datele certe ale cercetării, un rol deloc de neglijat îl joacă hazardul.Uneori, se crede că s-a descoperit tot ce se putea descoperi și informațiile pe care le avem cu greu mai pot fi schimbate deoarece sunt vechi. Surprizele arheologiei pleacă de la întâmplări mărunte așa cum este cazul, deja celebru, al manuscriselor de la Marea Moartă.

În 1947, un păstor beduin aflat „în căutarea unei capre rătăcite"[2] descoperă într-o grotă suluri de piele care conțineau manuscrise, învelite în pânză de in și pecetluite cu bitum luat din Marea Moartă. Pentru a fi păstrate și mai bine, sulurile au fost puse în vase de argilă prevăzute cu capac. Universitatea Ebraică din Ierusalim a cumpărat de la beduini șapte manuscrise[3], așa că noul stat, Israel, născut în 1948, se afla în posesia unui extraordinar document istoric.

Alte „piese" au ajuns în Statele Unite, de unde în 1954 au fost recuperate de tânărul stat. Câteva campanii arheologice s-au desfășurat la Khirbet Qumran și numeroase tratative cu beduinii au condus la strângerea unui material arheologic unic, apt să dea de lucru generațiilor de viitori arheologi.

Inventarul arheologic s-a dovedit surprinzător de bogat, iar manuscrisele, păstrând proporțiile, puteau alcătui o veritabilă bibliotecă, ce pune într-o nouă lumină textele *Bibliei*, în speță cele din Vechiul Testament, limbile folosite fiind aramaica și ebraica. Două manuscrise sunt cópii după *Cartea lui Isaia*, altul conține un comentariu la *Cartea lui Avacum*, iar alte materiale au primit denumiri în funcție de conținut: *Apocriful Genezei, Regula/Manualul de disciplină, Regulamentul de război al fiilor luminii împotriva fiilor întunericului, Imnuri*[4]. Interesant este că cercetătorii, comentatori ai acestor texte le denumesc diferit (catolicii într-un fel, iar evreii în altul).

Evident, s-a propus crearea unei colecții tipărite care să conțină „textele", însă editarea lor a fost dificilă: o serie de volume au fost publicate în ebraică, altele în engleză, altele (însoțite de studii) sunt bilingve – ebraică și

engleză. Ele sunt deosebit de importante pentru istoria textelor biblice, pentru că toate tradițiile de text (masoretic, samaritean, alexandrin) produc prototipul ebraic al Septuagintei. Critica textelor a produs noi informații, excepționale ca importanță, „luminând" geneza cărților biblice.

Conflictele politice din zonă au degenerat în conflicte militare, cu urmări neplăcute pentru cercetare. Abia după „războiul" din 1967, soldat cu victoria Israelului, a fost posibilă întregirea acestor „texte" și, în sfârșit, editarea lor în anii '75-'85 ai secolului XX[5].

Despre manuscrisele de la Qumran s-a scris enorm. La fel este de întinsă și discuția în ceea ce privește legătura între ce s-a descoperit aici și creștinismul timpuriu. Cercetate cu atenție, manuscrisele de aici sunt anterioare lui Hristos, deci nu sunt creștine, iar termenul mixt „iudeo-creștin" este lipsit de fundament istoric. Că există unele similitudini între cele două religii este neîndoielnic, că terminologia uzitată este asemănătoare este adevărat, dar există numeroase puncte „obscure", care limitează mult apropierile evreo-creștine.

Discuția asupra unor teme culturale implică dezbateri la diverse niveluri, care trebuie să refacă arheologia formelor primare unde un cuvânt important îl au oamenii bisericii, pentru că o bună parte din evoluția culturală este conținută de segmentul numit teologie. Despre Evul Mediu s-au emis păreri diverse, controversate, iar tot acest mozaic reflectă perspectivele de „lectură" ale acestei epoci istorice. Oare să fie dominat de „incultură", de „barbarie" sau, dimpotrivă, hrănindu-se din moștenirea atât de bogată a Antichității, să fie o epocă de înflorire, de glorie, de prestigiu?[6]

Europa occidentală, ca de altfel și Europa orientală au cunoscut din plin epoca „invaziilor barbare", care au produs, în timp, mutații importante pe scena geopolitică, cu consecințe culturale profunde. Viața culturală premedievală și medievală se desparte treptat de viața culturală antică. Prestigiul vechilor antici scade vizibil, acest fapt fiind semnalat și la nivel lingvistic: limba greacă își pierde mult din influență în favoarea limbilor locale, iar celălalt „vehicul lingvistic" – latina – începe să fie capabil de schimbări locale sau chiar să împrumute noi termeni care să denumească noile realități socio-culturale. Noile condiții istorice duc inevitabil la un recul al vieții urbane și o adaptare la o realitate mai scăzută valoric – provincia, cu toate cele ce decurg de aici.

Viața se retrage spre rural sau chiar spre zone greu accesibile (în special viața monastică), încât se mai poate vorbi de o elită cultă, generatoare de mari valori spirituale. Mediul urban, la rândul lui, marchează mult mai accentuat diferențierile de ordin social și cultural.

Ceea ce va fi un „motor" al noii stări de lucruri este puterea exemplului. Tinerii intuiesc că prin școală pot accede la demnități, la o poziție publică

recunoscută, însă înclinarea spre *erudiție* presupunea sacrificii pe care puțini și le puteau asuma.

Biserica, deși dispunea de un sistem bine organizat, de bogății și de privilegii nenumărate, va deveni, cu încetul, o zonă închisă, care poate da mari filosofi, mari învățați, dar care, prin excese, poate crea nemulțumiri și mișcări ample anticlericale. Lumea ecleziastică se străduiește să cucerească lumea laică, însă nu totdeauna cu șanse de reușită.

Statul, prin rege/împărat, altă mare putere, încearcă să contrabalanseze puterea în societate, chiar dacă balanța pare dezechilibrată, în favoarea bisericii. Ideea că la mănăstiri s-a „refugiat" scrierea, arta, cultura, în genere, e discutabilă. Tinerii puteau învăța acolo mai mult ce este asceza și mai puțin idealurile culturale. Înțelegem acum de ce romanii s-au opus cu vehemență influenței barbare, pentru că ei erau fideli unei glorii pe cale să apună pe scena istoriei și tot ce urma să vină reprezenta aleatoriul, lipsa de ordine și de disciplină. Regresiunea în fața elementului „barbar" nu înseamnă neapărat dispariția culturii, ci mai ales o repliere a formelor și structurilor clasice la nevoile realității și societății.

Totuși suntem siliți să recunoaștem o evidență: învingătorii, „barbarii" au fost cuceriți de cultura romană, care conținea suficiente elemente greco-romane, încât statutul social al noilor învingători reclama un status cultural pe măsură. Dacă multe aspecte de viață socială au dispărut, nu același lucru se poate afirma despre scris. Există comerț, există administrație, există viață religioasă și toate au nevoie de scris.

Toate cele spuse mai sus au legătură cu Occidentul. Spre deosebire de acesta, Orientul a apelat, milenii la rând, la „cărțile" pe tablete mesopotamiene, purtătoare de variate texte, cu un acces larg la ele. În Egipt însă scrierea era proprie castei preoților.[7] Școlile anexate templelor produceau funcționarii necesari statului și un număr restrâns de învățați care practicau medicina, științele oculte, matematica. Tot pe lângă temple funcționau, se pare, biblioteci și arhive[8].

Numeroasele dovezi transmise, dintre care unele arheologice, ne îndreptățesc să vorbim de o literatură antică, cu specii diverse, nu lipsite de vibrație poetică (poezii, imnuri etc.) sau filosofică (mituri, aforisme, fabule). Matematica avea un nivel ridicat, dovadă imensele construcții rămase până astăzi, care nasc mari semne de întrebare. Bibliotecile antice (Ninive) nu sunt simple exagerări sau mituri. Ele au existat cu adevărat din moment ce sunt amintite în diverse surse antice cu multă admirație.

Papirusul egiptean, la prima vedere fragil, a traversat secolele și mileniile. Foile de papirus dădeau „cărți" prin rulare; romanii foloseau termenul *volumen* (*volvere* – a înfășura). Banda de papirus se rotea în jurul

unui băț de lemn numit *umbilicus* (buricul cărții)[9], iar textul era dispus pe coloane („pagina"), variabile ca lungime, între 25 și 45 de rânduri.

Scribii, al căror nume s-a păstrat în rare situații, au alcătuit papirusuri celebre – *Papirusul Ani* (1400 î.Hr.), *Papirusul Rhind* (1700 î.Hr.), *Papirusul Ebers* etc.[10]

Marile epopei grecești s-au scris și ele tot pe papirus. O copie completă, *Codex Ambrosianus*[11] din Milano, datează din secolul IV. În lumea greacă, educația se baza pe două componente: limbaj și memorie; scrisul trecea în plan secund. A rămas celebră maieutica lui Socrate.

Alexandria egipteană era plină de savanți greci. Printre aceștia numărăm pe Calimah din Cyrene, Canon Alexandrinus, Aristarh din Samothrace[12], dar și matematicieni și fizicieni precum Euclid, Eratostene, Arhimede etc.

Roma antică avea și ea spirite rare – Cicero, Cezar, Titus Livius, Horațiu, Ovidiu, Pliniu, Suetoniu, dar existau sclavi copiști[13] care realizau cópii difuzate în tot imperiul.

În Orient, pe lângă papirus se folosește *pergamentul* sau *velinul.* Codexul creștin îi va consacra utilizarea.[14]

Pergamentul, deși presupus ca inventat la Pergam, a fost utilizat fără să aibă un „inventator". Avantajul era că pe acest suport se putea scrie pe ambele fețe, lucru imposibil în cazul papirusului.[15]

Velin etimologic provine din lat. *vitulinum* (vițel). Era prelucrată pielea vițelului născut mort, deoarece era fină și era folosită îndeosebi pentru *miniaturi.*

Un moment de excepțională importanță, vreme de secole, a fost Bizanțul, bazat pe o solidă teocrație. Civilizația bizantină este o civilizație urbană[16], consumatoare și producătoare de bunuri spirituale. Cu timpul însă, excesele clerului, aristocrația parazitară, contradicțiile interne numeroase și violente au subminat statul bizantin.

Învățământul laic, dar și cel religios au produs figuri de primă mărime, limba greacă atinge un prestigiu excepțional, iar „literatura" (laică și religioasă) are o uimitoare abundență. Universitatea din Constantinopol[17] va depăși orice altă universitate. Copiștii erau extrem de numeroși, iar atenția lor era îndreptată spre scrierile religioase; mănăstirile din Athos vor „copia" sute de ani diverse manuscrise. Textul începea să fie însoțit de *imagini*, devenind și mai interesant.

Toate acestea combinate – codex, text, decor, legătură – vor da adevărate capodopere, prețuite și răsplătite regește, vor crea fondul de aur a numeroase biblioteci monahale, regești sau particulare. Culoarea luminează textul, îi subliniază sensurile adânci, dă o stare de spirit durabilă asupra cititorului.

Aproape că interesul se deplasează spre imagine, textul scade ca importanță. Arta bizantină își dă aici măsura imaginației, mereu proaspătă, evitând clișeul, stereotipia. Într-un anume fel această bogăție imagistică bine întreținută de elemente somptuoase de legătorie exprimă opere de propagandă.

Și oare unde era mai bine să păstrezi aceste comori care ar fi stârnit invidii și pofte nemăsurate? Sigur că în mănăstiri izolate, la depărtare de agitația și „impuritatea" metropolelor. Astfel în mănăstirea greacă ortodoxă Sfânta Ecaterina a fost adăpostit secole *Codex Sinaiticus*, care, la momentul 1850, al descoperirii sale de către Tischendorf[18], avea 730 de foi, iar ceva mai târziu avea 390, restul dispărând din neatenție. Curios sau nu, aflăm că mai multe foi (?) se găsesc acum la Moscova!

Codexul amintit reprezintă cea mai veche versiune cunoscută a *Bibliei*, fiind scris în limba greacă, cu literă uncială. În 1975, în mod întâmplător, s-au descoperit într-un zid o serie de manuscrise vechi, din care s-au publicat numai cele slavone[19].

Cartea musulmană este un agent important al difuzării religiei în spații cât mai îndepărtate. *Coranul* va fi reprodus în mii și mii de cópii. Acesta va fi citit și va fi interpretat și de alți învățați decât cei arabi, în ciuda interdicției oficiale. Noua religie cucerește agresiv teritorii după teritorii și proclamă interdicția imaginii, a chipului, de fapt. Elementele naturale, decorative, ajung să fie folosite în exces în combinații exuberante, neobișnuite.

Caligrafia domină cartea musulmană, iar arabii traduc cu sârg din lucrările științifice ale vremii, adunate în biblioteci fabuloase (Bagdad, Cairo, Tripoli, Spania musulmană). Din limba arabă avem termenii științei de azi: cifră, zenit, alcool, algebră, algoritm, alchimie etc.[20]

Lumea orientală este înclinată spre enciclopedism, spre lucrări enorme ca dimensiune, deoarece acumulările spirituale și științifice sunt destul de multe pentru a fi adunate. În același timp, trebuie sesizat faptul că multe dintre aceste culturi orientale sunt în spații politice „închise". Elementul european încă nu a pătruns în acest spațiu, rarele „incursiuni" ale occidentalilor mărturisesc admirația față de munca și calitatea rezultatelor zonei orientale, fără a putea spune că le și înțelege.

Zona europeană, câteva secole la rând, este supusă asediului „barbar", fapt care va produce mutații profunde la nivel social, dar și cultural. Am spus că elementul urban se află în regres, prin urmare viața culturală – urbană prin excelență – caută să supraviețuiască în noile condiții. Renașterea va veni peste câteva secole.[21]

Spațiul bisericii pare cel mai rezistent la semnele noului timp. Se remarcă totuși o ideologizare excesivă, o respingere obstinată a laicității, a

valorilor antice. Eforturile clericilor duc la o dezvoltare a retoricii culturale; se distinge o intoleranță masivă față de alte confesiuni.

Cuvântul va fi confiscat de spațiul teologic, spațiu receptiv la retorică, însă „nevoile" de lectură vor fi considerabil reduse. Cartea rămâne totuși extrem de prețuită, pentru a nu fi furată i se pun lanțuri care o leagă de pupitru. „Performanța" intelectuală este asigurată de *scriptorium*, locul unde se copiau manuscrisele (pl. *scriptoria*). Copierea se făcea în acest spațiu al tăcerii absolute, în care gesturile, reduse la minimum, erau pur convenționale. Singurul gest real rămânea cel al mâinii întorcând pagina scrisă. Finalul cărților era prevăzut cu diverse *imprecații* (blesteme), pentru cei care ar îndrăzni să fure, să „subtilizeze" ceva din spațiul sacru. Ispitele erau mari: imaginile frumoase, la care se foloseau și metale prețioase, legătura cu pietre prețioase și, nu în ultimul rând, textul ca atare.

Nenumăratele conflicte militare medievale se finalizau cu „prăzi de război", ale căror victime erau, din nefericire, și cărțile, manuscrisele, picturile etc., toate acele produse de artă, care înmagazinează valori imense într-un volum mic. „Destinul" cărții e incontrolabil. Momentele de sincopă alternează cu epoci de mare respirație culturală (epoca carolingiană).

Dorința de a acumula asemenea valori, care transgresau timpul, era deosebită. Nobilii, prelații, înșiși papii adună frenetic capodoperele minții omenești ca valori în sine. S-au păstrat până la noi aceste minuni, în stare excepțională. Limba latină, limba franca, după secolele X-XI, începe să decadă în favoarea limbilor naționale.

Un studiu al bibliotecilor monastice din zona occidentală ar putea stabili o ierarhie a genurilor și speciilor literare preferate de „publicul" medieval. „Cartea", fie ea și manuscrisă, se apropie tot mai mult de forma de astăzi, realizând un echilibru subtil între text și imagine. În jurul cărții coexistă o mulțime de meserii, care culminează cu editorul și librarul, aflați la mare prețuire.

Cartea se transformă începând cu această epocă în produs comercial, prohibitiv totuși, datorită prețului și rarității.

Note

1. *L'Histoire (Les collections de L'Histoire): L'Écriture depuis 5000 ans. Des hiérogliphes au numérique*, nr. 29, octombrie-decembrie 2005; DÎMBOIU, Aurel. *De la piatră la hârtie*, București: Ed. Științifică, 1964, p. 11-188; FLOCON, A. *Universul cărților*. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 45-90; OLTEANU, Virgil. *Din istoria* și *arta cărții*. Lexicon. București: Editura Enciclopedică, 1992; FEBVRE, Lucien; MARTIN, H. S. *L'apparition du livre*. Paris: MICHEl, Albin, 1958, p. 4-7; CINCA, Dumitru Marcel. Științele

auxiliare ale istoriei. București: Editura Saeculum I.O., 2012, p. 101-102; LYONS, Martin. *Istoria cărților*. București: Editura Art, 2011, p. 35-37; LOUISY, M. P. . *Le livre et les artis qui s'y rattachent*. Paris: Firmin-Didot, 1887, p. 1-33. Pentru mici medalioane biografice ale celor care s-au ocupat cu descifrarea diverselor scrieri recomandăm Pope Maurice. *The Story of Decipherment: From Egyptian Hieroglyphs to Maya Script*. Thames and Hudson, 1999. Pentru zorii medievalității avem o lucrare remarcabilă, HAJNAL, István. *L'enseignement de l'écritures aux université médiévales*. Budapesta: Akadémiai Kiadó, 1959.

2.LAPERROUSAZ, E.M. *Manuscrisele de la Marea Moartă*. București: Editura Meridiane, 1997, p. 9.

3. *Op. cit.*, p. 9.

4. *Op. cit.*, p. 25.

5. *Op. cit.*, p. 37.

6. LOT, F. *La fin du monde antique et le début de Moyen Âge*, Paris, 1937 (ajunsă în 1989 la a patra ediție); KER, W.P. *The Dark Ages*, Londra, 1904. Pentru accepțiunile termenului „cultură", MARRON, H. *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*. Paris, 1938 (prima ediție). Ideea de „educație" și „școală" este lămurită în sinteza aceluiași H. MARRON, *Istoria educației în Antichitate*. Paris, 1948. Pentru raportul educație-cultură, RICHÉ, Pierre. *Educație și cultură în Occidentul barbar (secolele VI-VIII)*, ediția a IV-a, revăzută și corectată, traducere de Florica Bechet. București: Editura Meridiane, 2001. Raportul biserică-cultură este analizat riguros în Jacques Paul, *Biserica și cultura în Occident (secolele IX-XII)*, traducere de Elena-Liliana Ionescu. București: Editura Meridiane, 1996, 2 vol.

7. FLOCON, A. *Universul cărților*. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 46.

8. FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 46.

9. *Ibidem*, p. 49.

10. *Ibidem*, p. 50.

11. *Ibidem*, p. 51.

12. *Ibidem*, p. 52.

13. *Ibidem*, p. 53.

14. *Ibidem*, p. 57.

15. *Ibidem*, p. 57.

16. *Ibidem*, p. 58.

17. *Ibidem*, p. 59.

18.*Ibidem*, p. 63.

19. TARNANIDIS, Ioannis C. *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Caterine's Monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki, 1988.

20. FLOCON, A. *Op. cit.*, p. 67.

21. *Ibidem*, p. 80.

Bibliografie de referință

1. FEBVRE, Lucien; MARTIN, H.S. *L'apparition du livre*. Paris: Albin Michel, 1958.

2. FLOCON, Albert. *Universul cărților*. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1976.

3. LOUISY, M.P. *Le livre et les arts qui s'y rettachent*. Paris: Firmin-Didot, 1887.

4. LYONS, Martin. *Istoria cărților*. București: Editura Art, 2011.

5. OLTEANU, Virgil. *Din istoria și arta cărții. Lexicon*. București: Editura Enciclopedică, 1992.

6. PETKANOVA, Donka. *Literatura bulgară veche. Dicționar enciclopedic*. Veliko-Târnovo: Abagar, 2003. (în limba bulgară)

SCRISUL ŞI CARTEA PE TERITORIILE LOCUITE DE ROMÂNI

Introducere şi precizări terminologice
Scurtă istorie a scrisului în teritorile locuite de români
Cele mai vechi urme ale scrisului în spaţiul românesc
Alfabetul latin în spaţiul românesc
Alfabetul grec la noi
Alfabetul chirilic şi limba slavonă
Elemente de istoria cărţii româneşti
Primii tipografi în spaţiul românesc
Cartea românească în secolul al XVII-lea
Cartea românească în secolul al XVIII-lea
Cartea românească „veche" şi „modernă" în secolul al XIX-lea
„Cartea pentru toţi" - primele decenii ale secolului al XX-lea
Cartea românească contemporană

INTRODUCERE ŞI PRECIZĂRI TERMINOLOGICE

Prezenţa unei istorii concise a scrisului şi a cărţii la români într-un tratat românesc de biblioteconomie este impusă de însăşi aplecarea asupra obiectului central de interes: cartea, în toate formele ei. Coborând la origini, aşa cum cartea a constituit condiţia primordială a bibliotecii, tot astfel scrisul a precedat şi generat cartea. Cititorul capitolelor anterioare şi al celui de faţă pătrunde pe tărâmul fertil al bibliologiei, tărâm darnic cu cel preocupat de învăţătura de carte şi învăţătura despre carte[1] şi face o incursiune în fascinanta lume a cuvântului scris, a cunoaşterii transmise, a însăşi civilizaţiei, în cele din urmă, căci, de peste şase milenii, în conştiinţa omenirii civilizaţia nu se poate concepe în afara gândului exprimat, fixat şi transmis, în afara scrisului şi a cărţii. Spaţiul

românesc îşi revendică jaloane ale acestui întreg parcurs istoric, care vor fi prezentate în cele ce urmează. Menţionarea premierelor, a pietrelor de hotar, a evenimentelor marcante va fi soluţia de esenţializare a unei materii vaste, ce trebuie să încapă în spaţiul fatalmente limitat oferit de structura enciclopedică a unei lucrări cu tentaţia exhaustivului cum este prezentul tratat.

Sunt abordate, pentru spaţiul românesc, cele mai importante aspecte, noţiuni şi concepte referitoare, mai întâi, la apariţia, evoluţia şi răspândirea scrisului şi a materialelor şi instrumentelor sale, apoi la carte şi ipostazele ei „de la silex la siliciu"[2]. Perspectiva tratării nu este nici literară, nici lingvistică, ci bibliologică, chiar dacă evoluţia scrisului va fi corelată cu scopul şi intenţionalitatea mesajului, iar dimensiunea materială a cărţii nu va fi descrisă în afara contextului socio-cultural care i-a stimulat apariţia sau independent de conţinutul pe care era chemată să-l răspândească.

Spaţiul geografic avut în vedere este cel istoric locuit de români şi de predecesorii acestora, dar într-o viziune integratoare multietnic şi multicultural, ce nu lasă la o parte contribuţiile populaţiilor şi minorităţilor care au străbătut vremelnic sau au locuit îndelung acest spaţiu.

Delimitarea temporală a discursului diacronic este dată, la un capăt al axei, de cele mai vechi urme descoperite ale scrisului, de cele mai vechi manuscrise şi tipărituri păstrate şi, la celălalt, de schimbările tehnologice majore ale dimensiunii materiale a cărţii contemporane – cărţii electronice, digitale fiindu-i rezervat un capitol aparte în partea a treia a *Tratatului*.

Acest capitol tratează două subiecte aparent distincte, dar legate prin spaţiul la care se referă şi prin continuitatea logică şi cronologică a scrisului în forma cărţii. Prima parte se ocupă de *scrierea la români* şi cea de-a doua – de *istoria cărţii româneşti*.

SCURTĂ ISTORIE A SCRISULUI ÎN TERITORIILE LOCUITE DE ROMÂNI

După prezentarea principalelor sisteme de scriere, se cuvine să observăm şi ce s-a întâmplat în spaţiul românesc, spaţiu privilegiat a deţine unele dintre cele mai vechi forme de scriere şi supus, apoi, influenţei marilor civilizaţii învecinate.

PRECURSORII SCRISULUI

„Toți oamenii au de la natură dorința de a cunoaşte", ne asigură Aristotel, iar mitul biblic al primilor oameni care se înfruptă din pomul cunoaşterii binelui şi răului ne confirmă această afirmație. Pentru a-şi satisface dorința, omul a iscodit mijloace de transmitere şi păstrare a informației, de comunicare în timp, între generații şi, astfel, s-a dotat cu instrumente eficace în lupta cu timpul şi uitarea: scrisul, tiparul, informația digitală.

Pentru omul zilelor noastre, asaltat de o cantitate uriaşă de informație (milioane de pagini web, cărți, ziare, posturi de radio şi televiziune), este greu de imaginat importanța stocării informației de-a lungul timpului şi a transmiterii cunoştințelor acumulate către generațiile următoare. Dar, dacă ne întoarcem în timp acum 8.000 de ani, înainte de apariția scrierii, constatăm că memoria individului era principalul mijloc de stocare a informației, sporadic ajutată de desenele rupestre, grămezile de pietre ce indicau o cale sau un punct, de monumentele ce marcau un loc cu încărcătură magică sau arătau unde va răsări soarele la solstițiul de iarnă, toate acestea fiind mijloace de stocare cu o densitate a informației joasă, aşa cum înțelegem astăzi.

Paginile următoare vor ilustra, prin exemple din spațiul românesc, lungul drum al fixării gândului de la mijloacele enumerate mai sus până la capacitatea, greu de atins, de a scrie *cuvânt* printr-o succesiune de semne fiecare desemnând un sunet. Rând pe rând, obiectele simbolice şi semnele mnemonice au fost înlocuite cu desene, pictograme, ideograme, litere.

Obiectele simbolice

Nevoia oamenilor de a-şi comunica gândurile i-a determinat să folosească şi alte mijloace decât cele orale. Astfel, au apărut anumite convenții, care, prin generalizare, au devenit simboluri. Utilizarea lor este atestată din vremuri vechi şi până în zilele noastre.

Herodot, în *Istoriile* sale, ne povesteşte despre mesajul sciților către perşii conduşi de Darius, alcătuit dintr-un şoarece, o broască, o pasăre şi cinci săgeți. Interpretarea lui Darius a fost că localnicii îi arată supunere, oferindu-i pământurile, apele şi armele, reprezentate de şoarece, broască şi săgeți, în timp ce pasărea – simbol al iuțelii – i-ar reprezenta pe sciți. Părerea, dovedită

corectă, a înţeleptului Gobrias este redată astfel de părintele istoriei: „Dacă nu vă veţi preface, o, perşilor, în păsări şi nu veţi zbura la cer, ori în şoareci şi nu veţi coborî sub pământ, ori în broaşte şi nu veţi sări în bălţi, nu vă veţi mai întoarce în patria voastră, căci veţi fi ucişi de săgeţile noastre".

Acest fel de a transmite un mesaj este – după cum am văzut în povestea lui Herodot – unul imperfect, imprecis, ce poate da naştere unor interpretări diferite, dacă nu are la bază un sistem comun de convenţii. În timp, obiectele simbolice care au supravieţuit s-au generalizat ca sens, de exemplu: steagul alb, pipa păcii, ramura de măslin, porumbelul. În cultura noastră populară, obiectele de podoabă, unele piese de vestimentaţie, modul de acoperire a capului sau de purtare a părului sunt simboluri cu vechime milenară ce denotă statutul celor ce le poartă.

Obiectele simbolice sunt încă departe de noţiunea de scriere, lipsindu-le o realizare grafică sub formă de desen, gravură, pictură, precum şi scopul concret de a consemna ceva.

Semnele mnemonice sau mnemotehnice

Aceste semne reprezintă un ansamblu larg de elemente folosite spre aducere aminte, în ajutorul memoriei: nodul la batistă sau, mai recent, mutarea verighetei pe mâna cealaltă, o ramură ruptă la o margine de drum pentru a indica direcţia deplasării grupului, o movilă din pietre pentru a marca un loc sau crestături pe coaja copacilor pentru a indica o ascunzătoare, toiagul sau sceptrul ca însemne ale puterii, mărcile şi semnele de proprietate înfierate etc. În spaţiul românesc, au fost foarte populare potricala sau preduceaua la urechea oii, îmbourarea sau însemnarea cu fierul roşu, pietrele sau ţărueşii de proprietate, mărcile fierarilor sau ştampilele olarilor.

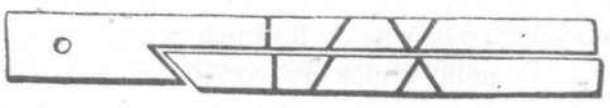

Fig. 1 Răboj din două părţi
Şerban Andronescu. *Cadmos*...

Răbojul, un băţ crestat anume, este unul dintre cele mai răspândite semne mnemonice ca arie geografică şi între cele mai extinse ca folosire în timp. Etimologia latinescului *scribere*, care ar veni din greacă, cu sensul de *a sculpta*, *a tăia*, precum şi a cuvântului german *Buchstabe* (literă, provenit din *Boch – lemn de fag*) se consideră că amintesc de aceste lemnişoare crestate. La români s-a folosit şi un răboj mai evoluat format din două părţi, *cotorul* şi *ţăncuşa*, pe care însemnele se făceau în poziţie îmbinată, după

care cei doi membri ai tranzacției luau fiecare câte o parte. Pentru adeverire sau rezolvarea socotelilor, fragmentele de lemn se readuceau la un loc, funcționând similar chitanței sau facturii în două exemplare pe care o folosim azi[3] (Fig. 1). Toate aceste categorii de semne sunt un alt pas către scriere, dar nu scriere propriu-zisă – căci, oricât de complexe ar fi, ele nu pot fixa o succesiune de idei, ci noțiuni disparate sau, dacă totuși o fac, aceasta se datorează memoriei sau imaginației, nu grafiei. Putem vorbi de o adevărată scriere când succesiunea semnelor grafice corespunde unei înșiruiri logice de idei, semnele având același înțeles convențional pentru toți cititorii[4].

Pictografia

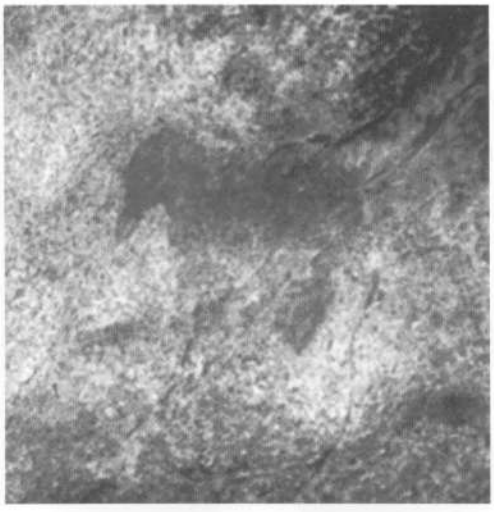

Fig. 2 Calul din peștera Cuciulat
http://www.speotimis.ro/dictionary/calul-pestera-cuciulat.jpg

Îndeplinirea condiției de mai sus va fi pregătită de pictografie, care își are originea în desenele, figurile, semnele pe care omul primitiv a început să le scrijelească pe stânci, oase (probabil și pe lemn, care însă nu a ajuns până la noi). Cele mai vechi astfel de reprezentări găsite în Europa Centrală datează de acum 30.000-40.000 ani, după care încep să apară în număr mai mare într-o zonă geografică largă, de la Pirinei până în Siberia.

Descoperirile arheologice au scos la iveală mărturii ale artei preistorice pe teritoriul carpato-danubiano-pontic aparținând paleoliticului mijlociu și superior, demne de menționat fiind picturile rupestre din peștera de la Cuciulat, Sălaj (Fig. 2) sau din Peștera Gaura Chindiei[5] (Moldova Veche, Mehedinți). Datate 8000 î.Hr., sunt picturi în ocru roșu cu desene ce reprezintă ființe omenești, păsări, brăduți, simboluri astrale, redate într-o manieră stilizată, „hieroglifică", posibile forme ale unei scrieri pictografice. Fapt aparte, s-au găsit mai multe impresiuni palmare.

Când desenului i s-a descoperit valoarea simbolică și aceasta a devenit preponderentă în exprimarea unei idei, după modelul rebusului, pictografia s-a mai apropiat cu un pas de ideografie.

CELE MAI VECHI URME ALE SCRISULUI ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC – CERTITUDINI ŞI CONTROVERSE

Pictograme evoluate

Cele mai vechi descoperiri ale unor obiecte purtând semne de scriere au fost făcute cu mai mult de un secol în urmă, la Turdaş, sit aparținând fazei timpurii Vinča din Transilvania. De-abia un secol mai târziu, în 1961, s-au descoperit la Tărtăria (o aşezare nu departe de Turdaş, în județul Alba) trei plăcuțe de lut ars cu o scriere care a stârnit interes deosebit. Câțiva erudiți le-au comparat cu semnele sumeriene cunoscute ori le-au bănuit a fi derivate din acestea. Datarea cu radiocarbon arată că ele s-au realizat curând după jumătatea mileniului al VI-lea î.Hr., fiind, aşadar, cu 2.000 de ani mai vechi decât primele pictograme păstrate de la sumerieni sau egipteni.

Două dintre cele trei tăblițe sunt acoperite cu reprezentări stilizate de oameni, copaci şi animale, iar a treia prezintă grupuri de semne despărțite prin linii, rudimente de scris pictografic (Fig. 3).

Fig. 3 Tăblițele de la Tărtăria
www.descopera.ro

O altă descoperire notabilă este vasul de lut de la Daia Română (județul Alba), frumos ornamentat în stilul Karanovo[6] şi al cărui fund, realizat ca un adevărat sigiliu, conține grupe de semne şi reprezentări stilizate asemănătoare plăcuțelor găsite la Tărtăria, datarea arătând că este imediat următor acestora – circa 4.500 î.Hr. Cele patru grupe de semne sunt stilizări diferite ale unei pictograme de forma literei *y* (simbolizând, cel mai probabil, o capră) şi au fost interpretate ca reprezentând succesiunea anotimpurilor.

Astăzi, se cunosc aproape o sută de aşezări unde au fost descoperite obiecte cu inscripții aparținând grupurilor culturale Vinča şi Tisa din bazinele Moravei, Dunării şi Tisei, în teritoriile de azi din Serbia, estul Ungariei, nord-vestul Bulgariei şi vestul României, precum şi în cadrul culturii Karanovo (Boian-

Gumelnița) din centrul Bulgariei și sudul României. Semne înscrise sau pictate, neobservate anterior, sunt acum identificate pe ceramica Dimini, Cucuteni, Petrești, Lengyel, Butmir, Bukk și pe obiecte de ceramică liniară, ceea ce îi determină pe mulți cercetători să considere că scrierea a fost o caracteristică generală a Vechii Civilizații Europene din mileniile 6-5 î.Hr. Totuși, partizanii primatului culturii sumeriene ignoră sau acceptă cu rezerve aceste descoperiri.

Până în perioada stabilirii coloniștilor greci pe țărmul vestic al Mării Negre (secolele VII-VI î.Hr.) nu se mai cunosc alte dovezi de scriere.

Scrierea geto-dacilor și perioada cuceririi romane

Se știe din mărturiile autorilor antici (Iordanes, Dio Cassius) că geto-dacii cunoșteau și foloseau scrierea. Inițial, au folosit alfabetul grec, care circula inclusiv în inscripțiile de pe monezile din secolul IV î.Hr., ulterior pe cel latin, generalizat după constituirea provinciilor Moesia și Dacia, exceptând însă cetățile grecești, unde s-a scris și în continuare cu alfabet grec[7]. Unele studii sugerează existența unui alfabet propriu, conceput de preotul Deceneu din litere latine și grecești și semne dacice specifice, dar nu s-au păstrat mostre ale acestora. Dintre mărturiile ce atestă scrierea la daci menționăm:

- La Ocnița (Vâlcea) s-au găsit vase cu inscripții în caractere grecești amintind de basileul Tiamarchos;
- Unele blocuri de piatră de la Sarmizegetusa din secolul I î.Hr. sunt acoperite cu inscripții în caractere grecești, fiind notate numai consoanele;
- Tot la Sarmizegetusa, datând însă din secolul I, s-a găsit vasul cu inscripția în latină *DECEBALUS PER SCORILO*, realizată prin alăturarea a două ștampile;
- Dio Cassius amintește de o scrisoare primită de la Decebal, pe care împăratul Domițian a prezentat-o Senatului (anul 87), dar și de scrisoarea în latinește primită de Traian pe o ciupercă (iască);
- Poetul Ovidius, exilat la Tomis, ne spune că a învățat limba „neîmblânziților geți" și că a compus în graiul lor un lung poem; din păcate, acesta s-a pierdut.

Exemplele de mai sus, selectate din multe altele, ne dovedesc următoarele: geto-dacii cunosc sub Burebista și Decebal scrierea și o folosesc destul de frecvent, regii aveau o cancelarie care a utilizat mai întâi alfabetul grecesc, apoi pe cel latin, limba lor era suficient de suplă pentru a fi folosită cu succes în versuri și adaptabilă la ambele forme de notare, greacă și latină.

După cucerirea romană, nivelul culturii materiale și spirituale crește, scrierea este folosită curent, dovadă numărul mare de inscripții păstrate în

latină, cea mai veche găsită, din anul 110, atestând fundarea coloniei *Ulpia Traiana*. Cele mai multe sunt inscripţii pe pietre funerare, cu majuscule si ancadramente vegetale, după motivul viţei-de-vie. S-au păstrat în bronz diplome militare şi acte cu caracter administrativ şi religios. Însemnări, contracte şi socoteli curente au ajuns la noi graţie tăbliţelor cerate de la Roşia Montană scrise în cursiva latină a secolului II.

Scrieri şi scriitori proto-români

Scrisul va continua să fie folosit de populaţia daco-romană şi după părăsirea Daciei de administraţia romană, dar pe scară mai redusă, în condiţiile neprielnice vieţii culturale cauzate de trecerea popoarelor migratoare. Că scrierea a fost neîntreruptă şi după retragerea aureliană din 271 o dovedeşte şi faptul că s-au păstrat în română cuvintele de origine latină *a scrie* şi *carte*, al doilea cu sensul de text scris, scrisoare, sens cu care a intrat în vorbirea populară[8]. Astfel, din secolul al IV-lea s-a păstrat textul *EGO ZENOVIUS VOTUM POSUI* (*Eu, Zenovius am oferit /am depus/ acest dar*), pe un obiect votiv creştin, *Donariul* de la Biertan (Sibiu).

Goţii, concentraţi în secolul al III-lea în zona Buzăului, au folosit alfabetul runic, după cum atestă inscripţia, încă nedescifrată, de pe colanul de aur de la Pietroasa. Lor le predică Sfântul Sava, capadocian de origine, şi episcopul Ulfila (sau Wulfila), cunoscători ai limbilor greacă şi latină. Ulfila traduce Biblia din greceşte în limba goţilor, creând pentru aceasta şi un alfabet gotic.

Din perioada posthunică datează un vas de ceramică descoperit la Capidava (Constanţa), pe care e inscripţionat numele *Petre*, considerat a fi cel mai vechi cuvânt românesc atestat. Este parte a unei inscripţii mai mari cu litere greceşti, care nu s-a păstrat. În schimb, propoziţia *Torna, torna fratre*, plasată de cronicarul bizantin Theophanes Confessor în anul 587, e considerată cel mai vechi eşantion de limbă română în formare ce a ajuns până la noi.

În secolele al IV-lea şi al V-lea, pe ambele maluri ale Dunării trăiesc Sfinţii Părinţi de origine daco-română, precum Nicetas de Remesiana, Laurenţiu de Novae (Mellifluus), Teotim I de Tomis, Ioan Cassian, Dionisie Exiguul, autori ai unor opere de primă importanţă pentru creştinism. Ei scriu în latină sau greacă, dar predică localnicilor în limba vorbită – *străromână* sau *protoromână*.

ALFABETUL LATIN ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC

Alfabetul latin a apărut în sec. VIII î.Hr., ca o variantă a celui grecesc. Adaptarea s-a făcut relativ uşor deoarece latina avea mai puține consoane decât greaca; au împrumutat sunetele comune şi le-au modificat pe altele după tipicul latinei.

Alfabetul latin definitiv (din 22 litere, la care s-au adăugat ulterior J, U, W şi Z) se va forma abia în secolul I, când se impune tot mai mult şi la nordul Dunării prin comercianții, inginerii, constructorii, solii care circulau între romani şi dacii lui Decebal.

După perioada de înflorire a folosirii scrierii latine menționată anterior, în perioada migrațiilor, aceasta se restrânge foarte mult sau dispare, regăsindu-se însă în documente din Transilvania, apoi Moldova şi Țara Românească începând cu secolelor XIII-XIV. În Transilvania latina e limba cultă folosită în cancelarie, dar şi unii domni moldoveni sau munteni o întrebuințează la redactarea de tratate, privilegii, diplome şi a corespondenței cu Occidentul (Alexandru cel Bun, Iliaş, Ştefan cel Mare, Despot-Vodă sau Vlaicu-Vodă, Mircea cel Bătrân, Mihai Viteazul). Totuşi, epoca este una a slavonismului şi a alfabetului chirilic până în secolul al XIX-lea. În timpul domniei lui Cuza, între 1860 şi 1863, alfabetul latin devine alfabetul oficial în Țările Române şi cunoaşte mai multe reforme până la transcrierea actuală.

ALFABETUL GREC LA NOI

Alfabetul grec apare în două forme: *scrierea greacă veche*, începând cu secolul VII î.Hr. şi *scrierea neogreacă,* din epoca posterioară întemeierii principatelor române. Prima a fost identificată pe sigilii, monede, monumente şi obiecte găsite în zona fostelor colonii greceşti Histria, Tomis, Callatis, dar şi în cetăți şi aşezări romane ulterioare, aflate în contact cu civilizația greacă sau influențate de aceasta.

Până în secolul al XVI-lea, redactarea documentelor greceşti este sporadică în spațiul românesc. Din secolul al XIV-lea s-au păstrat doar două documente scrise la noi în greacă: o scrisoare de la Vladislav Vlaicu trimisă în 1369 la mănăstirea Cutlumus de la Athos (cel mai probabil acolo a şi fost

redactată, fiind adusă în Ţara Românească doar la semnat), un pitac trimis la Bizanţ în 1370 de mitropolitul grec de la Curtea de Argeş, Iachint Critopulos. Din 1511 datează un manuscris slavo-grec de muzică bisericească, copiat de protopsaltul Eustaţie la Putna.

Documentele manuscrise în greacă şi tipăriturile se înmulţesc începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea (scrisori, socoteli, texte istorice, geografice, cărţi bisericeşti şi didactice). Neogreaca devine limbă de cancelarie în epoca fanariotă, mai ales după Pacea de la Kuciuk-Kainargi din 1774, concurând cu scrierea chirilică. Se regăseşte şi ca limbă de predare în şcoala lui Vasile Lupu de la Iaşi (1644) şi în cea bucureşteană, înfiinţată de Şerban Cantacuzino la Sf. Sava (1679).

După 1821, folosirea limbii greceşti intră în declin. Totuşi, din perioada următoare se păstrează două exemple interesante de folosire a caracterelor greceşti pentru transcrierea limbii române: un *Evangheliar* copiat la Braşov în 1828 şi o culegere de poezii populare tipărită la Constantinopol în 1830.

ALFABETUL CHIRILIC ŞI LIMBA SLAVONĂ – PRINCIPALELE VEHICULE ALE CULTURII ÎN SPAŢIUL ROMÂNESC MEDIEVAL

Din îmbinarea generoasă a elementelor latine, greceşti şi orientale din care s-a născut cultura bizantină, apare şi un alt alfabet, derivat al celui grecesc – alfabetul chirilic. Fraţii călugări Chiril şi Metodiu au adaptat literele cursive bizantine, le-au dat o formă nouă şi au compus semne noi pentru sunetele specific slave, ceea ce a ridicat numărul semnelor la 43. În secolele X-XI, alfabetul lor a fost folosit de bulgari şi moravi, răspândindu-se apoi în Croaţia şi Rusia.

Limba slavonă şi scrierea chirilică înlocuiesc limba latină şi alfabetul latin în biserica românilor prin secolul al X-lea[10] şi se consolidează în secolele următoare, ca urmare a impunerii acestora de către Imperiul Bulgar şi, probabil, ca reacţie la propaganda catolică din vest.

Cel mai vechi monument de scriere chirilică descoperit până în prezent este inscripţia într-un bloc de calcar găsit în satul Mircea Vodă din Dobrogea, datând din anul 943, ce aminteşte de participarea jupanului bulgar Dimitrie alături de bizantini la o luptă contra ungurilor sau pecenegilor. Cam din aceeaşi perioadă datează şi inscripţiile murale din bisericuţele din Basarabi (Constanţa) şi cele dintr-o fierărie din Bucov, de lângă Ploieşti. Mulţi slavişti străini de marcă, precum şi profesorul ieşean Ilie Bărbulescu consideră că şi

două dintre cele mai vechi texte slave din secolul al X-lea – *Savvina Kniga* (Evanghelia/ Cartea lui Sava, preotul copist al manuscrisului) şi *Codex Suprasliensis* (descoperit la Mănăstirea Suprasl din Polonia) – au fost scrise tot în spaţiul românesc.

Începând cu secolele X-XI, alfabetul chirilic câştigă teren în documentele medievale româneşti, astfel că, după secolul al XIV-lea avem deja multe manuscrise şi documente slavoneşti în Ţara Românească şi Moldova. Slavona devine limba bisericii, a cancelariei, a culturii scrise, în general. În spaţiul românesc se vehiculează cărţi slavone din ţările vecine şi, totodată, se realizează manuscrise autohtone. De aici şi numărul mare al manuscriselor slave (peste 2.200) şi al documentelor slavo-române (circa 7.000) din bibliotecile şi arhivele româneşti. Între cele mai vechi menţionăm un *Omiliar* de secol XI, aflat la Şcheii Braşovului, şi o *Psaltire* din 1346, scrisă pe pergament în Serbia, păstrată de Biblioteca Academiei Române. Demne de amintit sunt manuscrisele de la Râşnov şi de la Caransebeş, un *Evangheliar* şi un *Octoih*, posibil opera unor scribi transilvăneni paleoslavi.

La sfârşitul secolului al XV-lea şi la începutul celui de-al XVI-lea, limba slavonă a culturii scrise începe să fie înlocuită cu româna, dar scrisă tot cu caractere chirilice. Sunt numeroase ştirile ce atestă existenţa textelor româneşti înainte de 1500, dar primul text datat sigur, păstrat, scris în limba română cu alfabet chirilic, este *Scrisoarea lui Neacşu* de la 1521. Din secolul al XVI-lea datează textele rotacizante: *Psaltirea Scheiană, Psaltirea Hurmuzachi, Psaltirea Voroneţeană* şi *Codicele Voroneţean*, cele mai vechi manuscrise româneşti cunoscute, care au fost copiate, conform cercetărilor recente, în nordul Moldovei.

Începuturile tiparului pe pământ românesc sunt legate tot de literele slavone, aduse de Macarie, cu care se tipăreşte *Liturghierul* din 1508, *Octoihul* din 1510 şi *Evanghelia* din 1512. Dimitrie Liubavici tipăreşte tot în slavonă – abia Filip Moldoveanu la Sibiu şi Coresi la Braşov încep seria tipăriturilor în limba română cu *Catehismul românesc* (1544) şi *Tetraevanghelul slavo-român* (1551-1553), respectiv *Catehismul* coresian din 1559, urmat de *Evangheliarul* şi *Pravila* din 1561.

La fel ca în cazul altor ţări vecine care au folosit alfabetul chirilic, şi la noi adaptarea acestuia la sunetele limbii vorbite (româna) a generat unele particularităţi. Pentru transcrierea limbii române, alfabetul chirilic folosea mai multe semne pentru acelaşi sunet, dar şi câte un singur semn pentru mai multe sunete (de pildă, existau cinci semne pentru î, dar semnul **ъ** reda sunetele *î, ă, u* scurt şi *i* scurt. Alte particularităţi sunt folosirea spiritelor lin ' şi aspru ', deşi limba română nu diferenţia între sunetul aspru şi lin al vocalelor şi accentul

ascuțit ´ pentru a reda accentuarea cuvintelor. De asemenea, apare scrierea cu caturi, în care literele nu se înşirau numai orizontal, ci se aşezau câteodată unele deasupra altora în două-patru caturi. Ligaturile apar şi la noi încă din primele texte chirilice, cele mai artistice regăsindu-se în titulaturile domnilor şi în monograme.

ELEMENTE DE ISTORIA CĂRȚII ROMÂNEŞTI

Acest scurt istoric punctează realizările de seamă ale truditorilor cărții din spațiul românesc, corelate contextului istoric şi diferențiate pe următoarele categorii: carte manuscrisă şi carte tipărită, pentru secolele în care cele două coexistă.

ÎNCEPUTURILE CĂRȚII MANUSCRISE

La fel ca în Bizanț şi în apusul Europei, începuturile cărții manuscrise pe teritoriul românesc sunt strâns legate de activitatea monastică. Pe lângă bisericile şi mănăstirile româneşti s-au copiat texte religioase încă din secolul al XII-lea.

Cel mai vechi manuscris copiat cu certitudine la noi şi păstrat la Sibiu este un *Triod-Penticostar* în slavonă, redactat în Transilvania între secolele XII-XIII. Este urmat cronologic de un fragment de *Apostol* din Moldova, executat pe pergament şi decorat grafic. Din secolul XIII s-au păstrat *Apostolul lui Ştefan*, scris în slavonă pe pergament, redactat parțial în Țara Românească, parțial în Moldova, şi *Mineiul de la Neamț* (au supraviețuit doar două file de text slavon pe pergament, copiate în Țara Românească)[11].

Din secolul XIV s-a păstrat *Vechiul Testament de la Râşnov*, redactat pe pergament şi ornamentat grafic.

Sub influență bizantină, manuscrisele caligrafiate în această perioadă sunt bogat ornamentate, cu scris în negru şi roşu (la inițiale, titluri), dar şi aurit. Predomină motivele geometrice şi cele vegetale, iar cele zoomorfe sunt rare. Uneori apar portrete sau scene religioase îngrijit realizate în stil bizantin.

Primul manuscris copiat la noi cu dată sigură[12] este *Tetraevanghelul* călugărului Nicodim de la Tismana, realizat în anii 1404-1405 pe pergament şi ferecat în argint (Fig. 4).

Este lipsit de ilustrații, dar, prin caracterele fine și foarte frumoase, decorația primei litere, ornamentația floral㠠îmbinată cu cea zoomorfă (păsări) de pe frontispicii, *Tetraevanghelul* prezintă o valoare aparte în arta grafică românească, Nicodim aparținând renumitei clase de caligrafi decoratori din Bizanț. Manuscrisul are un caracter somptuos, ceea ce îl deosebește de cărțile muntenești de mai târziu. Trecând la cele veșnice în 1406, călugărul Nicodim ne lasă o zestre de lucrări copiate, dar și o adevărată școală de caligrafi – ucenicii săi, Sofronie, Pimen și Silvan fiind continuatorii operei sale în Moldova, la Neamț[13].

Fig. 5 Pagină din Tetraevanghelul slavo-grec, 1429
Mircea Tomescu. *Istoria cărții românești...*

Fig. 4 Prima pagină din Tetraevanghelul călugărului Nicodim
http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/2/29/Nicodim-Evangheliar.jpg/200px-Nicodim-Evangheliar.jpg

Grigore Țamblac, călugăr de origine bulgară, care va ajunge mitropolit al Kievului (1364-1426), a scris în Moldova *Pătimirea Sfântului și Slăvitului Mucenic Ioan cel Nou*, considerată prima operă originală a literaturii române în slavonă. Data probabilă ar fi 1402, anul aducerii moaștelor sfântului la Suceava.

Un veritabil centru caligrafic a funcționat la Neamț în prima jumătate a secolului al XV-lea sub influența personalității lui Gavriil Uric, copist, caligraf și miniaturist. Din cele 12 manuscrise păstrate de la el, unul singur este împodobit cu miniaturi, celebrul

Tetraevangheliar slavo-grec din 1429 (Fig. 5), ce are marginal traducerea în greceşte a evangheliilor scrise în slavonă (se păstrează la Biblioteca Bodleiană din Oxford). Lucrarea a fost comandată de doamna Marina, soţia lui Alexandru cel Bun, şi, prin frumuseţea miniaturilor, reprezintă o adevărată culme a artei manuscrise în Moldova. Plecând de la rafinamentul picturii bizantine, Gavriil Uric îmbogăţeşte ilustraţiile cu cromatica locală plină de optimism, cu motive geometrice şi vegetale. Spectaculoasa realizare din 1429 indică direcţia în care va evolua miniatura românească, acest manuscris putând fi considerat etalon şi sursă de inspiraţie pentru generaţiile următoare de caligrafi şi miniaturişti.

Secolele XV-XVI constituie o perioadă de înflorire a culturii şi artei medievale româneşti, odată cu întărirea organizării administrative şi consolidarea puterii centralizate, dar mai ales prin acţiunile iluştrilor domni Alexandru cel Bun, Ştefan cel Mare şi Neagoe Basarab. Prin grija acestora se scriu şi se copiază noi cărţi, se întăreşte activitatea monastică şi se intensifică cea de cancelarie. Ornamentaţia grupează motive geometrice, florale sau zoomorfe după o schemă „închisă", adică fără a se repeta motivul. Dintre cărţile cunoscute ale acestei perioade menţionăm: *Tetraevangheliarul de la Humor*; copiat de Nicodim în 1473, conţinând şi o pictură votivă cu portretul lui Ştefan (Fig. 6); *Cronica breviter scripto*, cronică a Moldovei, scrisă în germană în 1502; *Letopiseţul de la Bistriţa*, 1506; *Letopiseţul de la Putna* din 1518, ce marchează începuturile istoriografiei româneşti originale; *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, păstrată, din păcate, doar în copii ulterioare. Din Ţara Românească s-au mai păstrat două tetraevangheliare: unul degradat, găsit într-o grotă şi aflat la Mănăstirea Bistriţa olteană, despre care se ştie, dintr-o reproducere târzie, că avea 25 de ilustraţii, inclusiv portrete, altul găsit la Sucevita, dar aflat în prezent la British Museum, interesant prin dispunerea ilustraţiei direct în text, fără ancadramente.

Fig. 6 Tetraevangheliarul de la Humor, 1473
E. Corneanu, *p. 101 - fotografiat în Muzeul Mănăstirii Putna în 2009*

La sfârşitul secolului XVI, lucrează în Muntenia şi caligraful sârb Ioan de Cratovo, stabilit la Craiova, ale cărui cărţi manuscrise se remarcă printr-o complicată ornamentaţie floral şi medalioane polilobate în centrul frontispiciilor.

PRIMII TIPOGRAFI ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC (SECOLUL AL XVI-LEA)

Începutul secolului al XVI-lea şi, odată cu el, al tiparului românesc generează concurența dintre cartea manuscrisă şi cea tipărită, prima – ornamentată, ilustrată, luxoasă, scumpă, a doua – inspirându-şi din cealaltă ornamentele frontispiciilor şi letrinelor, limitate la roşu şi negru, mai ieftină, mai accesibilă şi cu mai largă difuzare.

Țara Românească

Tipografia românească începe la jumătate de veac de la prima carte tipărită, la 25 de ani de la prima tipăritură slavonească şi la doar 17 ani de la întâia tipărire cu alfabet chirilic. În 1507, ieromonahul Macarie din Muntenegru, şcolit la Veneția de Aldus Manutius, se refugiază din calea turcilor la curtea lui Radu cel Mare, unde este sprijinit să-şi repună în funcțiune tiparnița. În 1508 tipăreşte la Târgovişte prima carte de la noi – *Liturghierul*. Urmează un *Octoih* (1510) şi un *Tetraevanghel* (1512), care vor impune un standard tehnic şi un model grafic propriu tipăriturilor chirilice româneşti. Macarie prelucrează motivele manuscriselor româneşti (moldoveneşti), pe care le introduce în ornamentica tipăriturilor sale. Aspectul tiparului este îngrijit, cu negru şi roşu, paginile sunt decorate cu inițiale, vignete şi frontispicii care se dezvoltă după motive autohtone – împletituri de nuiele, frunze şi flori de acant – şi conțin stema țării (Fig. 7). Probabil că frământările politice externe, dar mai ales luptele interne pentru tron şi desele schimbări de domnie opresc pentru trei decenii activitatea tipografică din Țara Românească.

Fig. 7 Frontispiciu din Liturghierul de la 1508
Ion Bianu, Nerva Hodoş, Dan Simonescu. *Bibliografia românească veche, 1508-1830. Vol. I*

Activitatea lui Macarie este continuată la Târgovişte tot de un transfug sârb, **Dimitrie**, fiul tipografului venețian Fjodor Liubavici, care începe tipărirea în 1545 cu un *Molitvenic*. Urmează *Apostolul* (1547) şi *Evangheliarul* (1546-1551), tipărite în două tiraje, unul fiind comandat de domnul Moldovei Iliaş Rareş şi personalizat cu stema acestuia – este primul caz cunoscut la noi de comandă tipografică. Ca realizare tehnică şi artistică, tipăriturile sale sunt mai modeste decât cele macariene, dar un mare merit al lui Liubavici este acela de a fi format meşteri tipografi români cum sunt Oprea şi Petru, cel dintâi, la rândul său, fiind învățătorul lui Coresi în ale tiparului. Prima tipăritură coresiană. *Octoihul* slavon (Braşov, 1557) îl menționează pe Oprea ca tipograf. Triodul-Penticostar, imprimat de Coresi la Târgovişte în 1558, este ultima tipăritură târgovişteană cunoscută a secolului al XVI-lea. Coresi impune definitiv gravura pe pagină întreagă prin această tipăritură cu 12 ilustrații ce reprezintă momente din viața şi patimile lui Iisus. De asemenea în această lucrare el compune prima suită unitară tematic din istoria gravurii româneşti (Fig. 8).

Fig. 8 Patima Mântuitorului - gravură din Triodul Penticostar
Ion Bianu, Nerva Hodoş, Dan Simonescu. *Bibliografia românească veche, 1508-1830. Vol. I*

În a doua jumătate a secolului, în Țara Românească activează un singur tipograf şi gravor, despre care ne-au parvenit puține date, ieromonahul Lavrentie. Se cunosc doar două titluri tipărite de el pe lângă Mănăstirea Plumbuita (Colentina, București): un *Tetraevanghel* din 1582, având şi o ediție ulterioară, şi o *Psaltire*.

Transilvania

Primele tipărituri cunoscute din Transilvania[15] s-au realizat la Sibiu în 1525 de Lucas Trapoldner şi Valentinus Corvinus, păstrându-se fragmente de foi volante cu conținut religios, scrise în latină şi decorate cu mici xilogravuri[16]. Tot la Sibiu se tipăreşte *Gramatica latină* a lui Thomas Gemmarius în 1529 şi un tratat în germană despre ciumă al medicului Sebastian Pauschner, în 1530, tipograf fiind acelaşi Lucas Trapoldner.

Tot în tipografia de la Sibiu va tipări și Filip Moldoveanul (Philippus Maler/ Pictor, adică *zugrav*, *desenator*, *gravor*), ce se stabilește în 1521 la Sibiu ca translator și copist pentru limba română al Magistratului orașului. În contextul luteran al vremii, tipărește în 1544 prima carte în limba română, *Catehismul românesc*, din care, însă, nu s-au păstrat exemplare, dar a cărui existență este atestată documentar. În 1546 tipărește *Tetraevanghelul slav*, iar a treia carte păstrată de la el este *Tetraevanghelul slavo-român* (1551-1553), cea mai veche tipăritură românească cunoscută în prezent.

Umanistul de formație apuseană Johannes Honterus, bazându-se pe experiența de tipograf și gravor dobândită la Cracovia și Basel, înființează prima tipografie brașoveană și a doua din Transilvania și dezvoltă acest meșteșug, alături de arta xilogravurii, manifestându-se ca un editor deplin. Și datorită necesităților întreprinderii sale, de la care ne-au rămas circa 40 de titluri, la Brașov se ridică prima moară românească de hârtie, care începe să producă în 1546.

Pentru propagarea Reformei în rândul sașilor transilvăneni, Honterus înființează la Brașov o școală cu bibliotecă proprie, asigurând necesarul de carte didactică și bisericească prin intermediul tipografiei ce funcționa încă din anii 1533-1535. Mai întâi, tipărește o gramatică greacă la anul 1533, urmată de o gramatică latină și vestita *Rudimenta cosmographica*, apoi extrase din autori antici privind dialectica și retorica.

În 1539 avea să publice primul manual de drept tipărit pe teritoriul țării noastre, *Sentientiae ex libris Pandectarum juris civilis decerptae*, cuprinzând maxime din *Pandectele* dreptului civil, dar și *Extrase din Dialectica și Retorica lui Aristotel* și *Principiile dialecticii* tot de Aristotel, la care adaugă texte din Cicero și Quintilian și lucrarea lui Seneca privind virtuțile și moravurile, folosindu-se de ediția de la Basel din 1529 a lui Erasmus din Rotterdam. În 1542, Johannes Honterus editează în scop didactic un *Manual de filozofie* în limba greacă, cuprinzând texte din filozofii greci Cebes, Pinax și Epictet. Tot cu scop didactic se realizează și *Odae cum harmonis* (1548), prima tipăritură muzicală.

Dintre numeroasele cărți religioase și de propagandă luterană menționăm *Versuri pentru memorizarea Vechiului Testament* (1541), *Cântece bisericești* (1543), cartea de căpătâi a reformării sașilor *Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis prouinax* (Reforma bisericii brașovene și din toată Țara Bârsei), din 1547, un îndreptar pentru păstorii sufletești și slujitorii bisericii din Transilvania, *Dispozițiile bisericești pentru toți germanii din Transilvania* și, din 1548, *Micul Catehism* al lui Martin Luther, cartea fundamentală a bisericii luterane, cea mai veche ediție transilvană a Catehismului păstrată până în prezent.

După moartea lui Honterus (23 ianuarie 1549), Valentin Wagner este ales succesorul său şi desfăşoară în continuare o prestigioasă activitate editorială. Redactează şi el o *Gramatică elină* în anul 1549 şi mai multe extrase din autori clasici, pentru uz şcolar.

Toate aceste tipărituri sunt prin extracţie, inspiraţie, spirit şi realizare materială opere occidentale cu menirea de a realiza conectarea spirituală a spaţiului transilvan la actualitatea reformatoare europeană. Xilogravurile folosite atât pentru reproducerea de hărţi şi planuri ale bolţii cereşti, cât şi pentru decorarea paginilor de titlu cu „poarta cărţii" sunt de certă sorginte şi calitate apuseană, cu opulente colonade renascentiste, chenare florale, cornuri ale abundenţei, stilizări avimorfe, animale fantastice şi amoraşi. Se remarcă în arta cărţii honteriene prezenţa constantă a stemelor integrate ambianţei renascentiste, după tipologii ce se vor impune şi heraldicii oraşului Braşov.

În golul lăsat de dispariţia lui Honterus şi apoi a discipolului său, Valentin Wagner, în 1557, cel care le continuă activitatea în climatul favorabil activităţii tipografice este diaconul Coresi din Târgovişte.

Momentul venirii sale la Braşov a fost prilej de dispute între cercetători, dar majoritatea susţine că aceasta a avut loc în 1556. În acest an, tipograful, însoţit de meşterul său, logofătul Oprea, sosesc în cetatea transilvană şi realizează până la 14 iunie 1557 tipărirea *Micului Octoih*. Apoi revine în capitala Ţării Româneşti pentru a tipări în slavonă *Triodul Penticostar*, iar din 1559 se stabileşte definitiv la Braşov, la 12 iunie începând editarea *Catehismului românesc*.

Mai mult de un sfert de veac activează aici diaconul Coresi, producând el însuşi sau doar îndrumând o operă tipografică ce cunoaşte 35 de titluri, 24 în slavonă şi 11 în română, răspunzând în majoritatea cazurilor unor comenzi comercial-tipografice: din partea domnilor români – pentru cultul ortodox, din partea autorităţilor săseşti ale Braşovului – pentru răspândirea Reformei, din partea autorităţilor transilvănene – pentru prozelitism calvin etc. Dintre tipăriturile sale menţionăm, cronologic: *Întrebarea creştinească* (1559-1560), *Tetraevanghelul* în două ediţii – română (1561-1562) şi slavonă (1562), *Pravila* românească (1560-1562), *Apostolul* (1563), *Molitvenicul* în română (1567), *Psaltirea* şi *Liturghierul* în română (1570), dar şi *Slujebnicul* slavon. Perioada 1571-1577 continuă paralelismul între limbă slavonă universal acceptată şi limba română necesar a se afirma şi în biserică, două *Psaltiri* slave fiind urmate de una bilingvă, slavo-română. În 1581 realizează monumentala *Evanghelie cu învăţătură* (Fig. 9), la traducerea căreia contribuie. Ultima dintre lucrările sale este *Tetraevanghelul slavon* din 1583. În afara Braşovului, tipăreşte şi la Sebeş – Alba *Sbornicul* din 1580.

Diaconul Coresi le-a lăsat moştenire ucenicilor şi colaboratorilor săi meşteşugul, precum şi mentalitatea sa. Călin, Lorinţ, Şerban (Coresi) devin meşteri tipografi şi lucrează la Sebeş, Orăştie, Alba. În 1577, diacul Lorinţ pune bazele unui atelier la Alba, unde imprimă în 1579 un *Tetraevanghel* slavon. Şerban Coresi şi diacul Marien tipăresc *Palia* la Orăştie în 1582, prima traducere în română a începutului Vechiului Testament.

După toate probabilităţile, de formaţie şi extracţie răsăriteană, Diaconul Coresi nu a fost deloc străin de influenţele renascentiste la nivelul artei cărţii şi nici de tehnica apuseană a tiparului. Însă, dincolo de orice influenţe, diaconul Coresi se manifestă ca un inovator: un meşter tipograf ce cunoaşte ceea ce s-a realizat până la el şi de ce este încă nevoie, stăpâneşte tehnica confecţionării matriţelor, gravurii, turnării literelor, a tipăririi în două culori şi este mereu gata să îmbine tradiţia cu motivele europene cele mai recente atunci când îşi execută cărţile. Începând cu literele de rând şi terminând cu gravurile, el se arată un creator priceput şi în mare parte original.

Fig. 9 Evanghelia cu învăţătură - poarta cărţii
Ion Bianu, Nerva Hodoş, Dan Simonescu. *Bibliografia românească veche, 1508-1830. Vol. I*

El face şi muncă de traducător alături de dascălii români din Şcheii Braşovului, dar, mai ales, contribuie la dezvoltarea limbii române literare unificând ortografia şi limba surselor tipăriturilor sale[17]. Se dovedeşte un cărturar cu simţul limbii literare care a cizelat manuscrisele vechi, eliminând din limba tiparului său fonetismele arhaice (rotacismul) şi lexicul dialectal, asigurând astfel o receptare unitară a textelor de către toţi românii.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, la Cluj activează Heltai Gáspár, tipograf, editor, patron de moară de hârtie şi pastor. Oficina de la Cluj fusese fondată prin 1550 de Georg Hoffgreff, cu care Heltai se asociază şi de la care o va prelua integral mai târziu; aceasta este socotită cea mai prolifică tipografie din Ungaria secolului al XVI-lea – 79 de titluri cunoscute azi, tipărite între 1550 şi 1574. A publicat în maghiară şi latină, în principal scrieri religioase, de referinţă fiind *Biblia*, tradusă şi editată pe părţi începând

cu 1550, fără a reuşi finalizarea ei. Din 1571, urmare a cenzurii religioase impusă de prinţul catolic Ştefan Báthory, se concentrează pe lucrări populare istorice (*Istoria împăratului Poncian* – 1572, *Cronica maghiarilor* -1575, *Cântece istorice* – 1574).

În 1574, la moartea lui Heltai, tipografia este preluată de văduva acestuia, care va tipări nu mai puţin de 47 de titluri până în 1582, în principal literatură cu caracter popular şi moralizator, punând bazele unui gen foarte gustat de la începuturile literaturii maghiare – *históriás ének* (*istorii în versuri*) şi constituind un model de politică editorială de succes[18].

CARTEA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

În tot spaţiul românesc, secolul al XVII-lea este unul prolific din punct de vedere al răspândirii culturii scrise, limba şi literatura română având cel mai mare câştig. Prin cărţile populare traduse şi cronicile manuscrise, pe de o parte, şi prin tipăriturile religioase, pe de alta, limba română începe să se impună în faţa slavonei, progresând în direcţia înlocuirii acesteia ca limbă a cultului şi a culturii. Sub oblăduirea unor domni luminaţi precum Vasile Lupu, Ieremia Movilă, Matei Basarab, Şerban Cantacuzino, activitatea din scriptoriile mănăstirilor, din cancelariile domneşti şi din tipografii se amplifică, răspunzând cererii unor cercuri tot mai largi de ştiutori de carte. Tot mai mulţi boieri îşi trimit fiii la studii în străinătate, unde învaţă latină şi greacă şi primesc o educaţie clasică. Se înfiinţează primele şcoli în Moldova şi Ţara Românească, se amplifică activitatea şcolii româneşti din Şcheii Braşovului, iar, la Făgăraş, văduva lui Gh. Rákóczi I deschide în 1657 o şcoală în limba română unde se promovau preceptele calvine. Domnitorii încurajează activitatea istoriografică.

Cartea manuscrisă

La cumpăna dintre secolele XVI-XVII, mitropolitul cărturar Anastasie Crimca creează la Dragomirna (Moldova) cel mai important centru de copişti al vremii, care, prin arta lucrărilor şi stilul specific, va deveni o adevărată şcoală de caligrafiere şi miniatură. Alături de ornamentele geometrice, de chenarele şi literele împletite, apar motive fitomorfe fin stilizate, scene cu numeroase personaje, elemente arhitecturale tipic moldoveneşti, dar şi portretul lui Crimca şi cele ale părinţilor săi, caz unic în miniatura românească.

Fig. 10 Tetraevangheliarul de la 1609
Răstignirea, respectiv Înmulțirea pâinilor și Sf. Petru pe mare
E. Corneanu – *fotografii realizate la Mănăstirea Dragomirna*

Coloritul este viu, în tonuri de roșu, verde, albastru, aidoma picturii exterioare a mănăstirilor din Moldova (Fig. 10).

La Dragomirna s-au păstrat doar cinci manuscrise slavone miniate: două *Tetraevangheliare* (1609), două *Liturghiere* (1610) și o *Psaltire* (1616).

Din aceeași vreme s-au păstrat și alte manuscrise moldovenești cu miniaturi, dar în limba greacă: *Evangheliarul* din 1605 trimis la mănăstirea Cutlumus de Elisabeta, soția lui Ieremia Movilă; *Evangheliarul* din 1633 al ieromonahului Porfirie; *Tetraevanghelul* caligrafului și miniaturistului Ivanco de la Rădăuți.

Manuscrisele realizate în Țara Românească în vremea lui Matei Basarab conțin miniaturi cu aur, argint și mult roșu, dar nu ating rafinamentul celor de la Dragomirna. În anii 1640 și 1643 se caligrafiază mai multe *Evangheliare* pentru ctitoriile domnești, unele conținând și portretele lui Matei Basarab și ale doamnei Elena.

În Transilvania, manuscrisele românești au ca trăsătură ornamentația predominant formată din cercuri și fire împletite și culorile mai terne, sobre, mai ales roșu și negru.

Prin munca a numeroși copiști independenți, pe parcursul secolului se răspândesc manuscrisele în română cu caracter laic (cărți populare, cronici), precum și textele apocrife, viețile sfinților, dar și copii ale tipăriturilor (mai ales *Cazania lui Varlaam*). Romanele populare *Varlaam și Ioasaf* (tradus din slavă în 1649 de Udriște Năsturel) și *Alexandria* circulă în numeroase copii, alături de *Cronograful* călugărului Mihail Moxa și letopisețele moldovenești și muntenești. Se pun bazele istoriografiei românești vechi. În Moldova, Grigore Ureche, continuat de Miron Costin, realizează *Letopisețul Țării Moldovei*, iar Miron Costin statornicește corect descălecatul dintâi al țării, colonizarea

romană, în *De neamul Moldovenilor*. Prin poemul filozofic *Viaţa lumii*, Miron Costin intră în istoria literaturii române ca primul poet cult. În Ţara Românească se scriu numeroase cronici, majoritatea anonime: *Cronica anonimă a domniei lui Matei Basarab*, *Letopiseţul Bălenilor*, *Letopiseţul Cantacuzinesc*, *Anonimul brâncovenesc*, *Istoria Ţării Româneşti* a stolnicului Cantacuzino, *Viaţa lui Constantin Brâncoveanu* de Radu Greceanu, *Cronica lui Nicolae Mavrocordat* de Radu Popescu. Istoriografia transilvăneană în română este mai săracă, dar se pot cita *Cronica* lui Gh. Brancovici şi cele două *Istorii ale bisericii Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului* scrise de preoţii Vasile şi Radu Tempea II.

Cartea tipărită

Secolul al XVII-lea nu mai este unul al monopolului tipăririi de carte bisericească, ci apar şi tipărituri ce au conţinut laic. Acest fapt lărgeşte sfera ideatică, promovează creaţiile literare şi creează premisele receptării unor valori ale culturii universale. Într-o condiţionare reciprocă, rândurile doritorilor de carte se îndesesc şi se diversifică, iar cererea creşte proporţional. Desigur, predominantă rămâne cartea bisericească, dar, dacă secolul al XVI-lea cunoscuse doar tipărirea textelor sacre, ale dogmei, în cel următor activitatea de tipărire se îmbogăţeşte cu texte cu caracter militant, dispute de ordin teologic sau confesional.

Un conţinut nou este însoţit de o prezentare pe măsură, astfel că arta cărţii impune prin varietate în domeniul garniturilor de litere, al motivelor ornamentale (importurile sunt mai uşor acceptate) sau al lucrărilor de xilogravură.

Privind lucrurile cantitativ, observăm că, în secolul al XVII-lea, peste 60% din producţia de carte este în limba română, faţă de 20% în secolul al XVI-lea, deci ponderea limbii maselor legată de cerinţele de difuzare mai largă îşi face simţită influenţa. Şi răspândirea teritorială a tiparniţelor este cu totul alta. Doar Ţara Românească şi Transilvania au privilegiul unor tiparniţe în secolul al XVI-lea, pe când mijlocul secolului următor impune editarea cărţilor şi în Moldova, un important centru al tiparului românesc fiind, acum, Iaşiul. Transilvania este depăşită şi în privinţa ponderii de carte tipărită în limba română, deşi, în secolul anterior, deţinea peste 80% din întreaga producţie.

Ca o noutate, cărţile româneşti încep să se imprime şi peste graniţe, la Uniev, Roma, Bratislava, în timp ce alte naţiuni tipăresc la noi (grecii, bulgarii, aflaţi sub stăpânire otomană). De la români meşteşugul tiparului este împrumutat şi în alte zone, Antim Ivireanul ducându-l, de exemplu, în Caucaz.

Tiparul în Țara Românească

După circa patru decenii de lipsă a activității tipografice în spațiul românesc, condițiile politico-economice redevin prielnice în vremea lui Matei Basarab și prima carte tipărită în Țara Românească este *Molitvenicul* din 1635 de la Câmpulung. Din 1637 funcționează o tipografie și la Govora, unde se realizează, între altele, cunoscuta *Pravilă* din 1640 – prima lucrare de drept canonic a secolului și prima tipăritură de la noi pe care e trecut prețul – și *Evanghelia cu învățătură* din 1642. Tipografia va fi mutată în 1644 la Mănăstirea Dealu, apoi la Târgoviște. Aici apare în 1652 *Îndreptarea Legii*, ce conține atât norme canonice, cât și laice. Pentru a satisface nevoia crescută de hârtie, Matei Basarab înființează prin 1640 și o moară de hârtie pe lângă Călimănești. După epoca sa, tiparul muntenesc cunoaște o oarecare stagnare, dar în partea a doua a secolului se înființează tipografii la București (*Cheia înțelesului* – 1678), Buzău (*Pravoslavnica mărturisire* – 1691, *Mineiele* – 1698, *Triodul* și *Octoihul* – 1700), Snagov (*Orânduiala slujbei Sf. Constantin și Elena* – 1696, *Evangheliar* – 1697). Prin cărțile de cult tipărite la București în română (*Liturghierul*, *Evangheliarul*, *Apostolul*) se fac pași importanți în promovarea limbii române în biserică, culminând cu tipărirea în 1688 a *Bibliei* tradusă de Radu și Șerban Greceanu și lucrată de episcopul-tipograf Mitrofan, adevărată capodoperă a tiparului românesc al vremii. Constantin Brâncoveanu va da un nou suflu tiparului din Țara Românească prin aducerea în țară a cărturarului Antim Ivireanul, ce va tipări cu mare măiestrie la Snagov, Râmnic, Târgoviște, București.

Tiparul în Transilvania

În Transilvania, tipărirea de cărți se reia în 1640, odată cu imprimarea obscură a *Catehismului calvinesc*, undeva lângă Alba Iulia, urmat însă în 1641 de o carte de mare importanță, *Evanghelia cu învățătură*, reluare a celei coresiene din 1581. Înființarea tipografiei românești la Alba se datorează bunelor relații între mitropolitul Transilvaniei și cel al Țării Românești. Acesta îl va trimite pe popa Dobre să instaleze tipografia donată de Matei Basarab, într-un demers al ortodoxiei de a combate propaganda calvină. Tipografia va funcționa, cu o pauză, până în 1702, una dintre marile reușite fiind tipărirea *Noului Testament* în 1648, prima traducere integrală în limba română a Noului

Testament. Lucrarea este finanţată de principele Gh. Rákóczi I şi îngrijită de mitropolitul Simion Ştefan şi constituie o realizare lingvistică şi literară notabilă atât pentru unitatea limbii române, cât şi pentru arta tipografică. Este şi prima tipăritură românească ce include o erată.

În 1683, la Sebeş-Alba se tipăreşte *Sicriul de aur*, prima carte de omiletică funebră originală, iar în 1699 Mihai Iştvanovici, ucenic al lui Antim Ivireanul, trimis de Constantin Brâncoveanu, tipăreşte la Alba Iulia *Bucoavna*, primul abecedar pentru deprinderea scrisului în română şi *Chiriacodromionul*, carte cu conţinut omiletic, liturgic şi hagiografic.

Tiparul în Moldova

Sub domnia lungă şi relativ liniştită a lui Vasile Lupu şi la îndemnurile luminatului mitropolit Varlaam se introduce pentru întâia dată tiparul în Moldova, prima realizare fiind *Cartea românească de învăţătură* din 1643, mai cunoscută sub numele de *Cazania lui Varlaam*, o colecţie de predici, care a devenit cea mai răspândită carte veche românească. Este un model de curată limbă românească în grai popular, într-o artă grafică de excepţie, cu numeroase letrine, vignete, frontispicii şi gravuri, unele săpate anume pentru această carte de gravorul Ilia: Cuvioasa Paraschiva (Fig. 11), Sf. Ioan cel Nou de la Suceava.

Trei ani mai târziu, în 1646, apare o carte laică de anvergură, *Carte românească de învăţătură* (*Pravila mare* sau *Pravila lui Vasile Lupu*), unul dintre primele coduri de legi din Europa într-o limbă naţională[19].

Criza politico-economică ce urmează morţii lui Vasile Lupu duce la întreruperea tipăririi de carte în Moldova până în 1679. În aceste condiţii, mitropolitul Dosoftei tipăreşte două cărţi în Polonia, la Uniev, cea din 1673 fiind *Psaltirea în versuri*, prima operă poetică de anvergură a literaturii noastre, ce stă la temelia limbajului poetic românesc. Nicolae Milescu, aflat la Moscova, intervine pe lângă patriarhul Rusiei, care va trimite o tiparniţă nouă la

Fig. 11 Cuvioasa Paraschiva, gravată de Ilia pentru Cazania lui Varlaam
Ion Bianu, Nerva Hodoş, Dan Simonescu. *Bibliografia românească veche, 1508-1830. Vol. I*

Iași, împlinind dorința mai veche a lui Dosoftei și dându-i șansa să continue opera lui Varlaam de impunere a limbii române în biserică. Dosoftei traduce din slavonă și tipărește cărțile necesare cultului: *Liturghia* (1679), *Psaltirea* (1680), *Molitvenicul* (1681), *Parimiile* (1683), dar și *Viața și petrecerea svinților* (1682-1686), în patru volume, fiind și prima carte românească în volume.

CARTEA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

În plan social-politic, acest veac este mai degrabă neprielnic afirmării culturii românești, în condițiile stăpânirii fanariote în Țara Românească și Moldova și anexării Transilvaniei la Imperiul Habsburgic. Totuși, limba română este tot mai prezentă în cultură și în biserică, se înmulțesc școlile, există cerere mai mare de carte școlară, științifică, de recreere, ceea ce impulsionează diversificarea activității tipografiilor, care editează traduceri, dar și tot mai multe scrieri originale iluministe.

Producțiile tiparului și ale copiștilor populează tot mai multe biblioteci de pe lângă școli și biserici, crește numărul bibliotecilor personale ale familiilor înstărite, iar în Transilvania, la trecerea către secolul al XIX-lea, celebre colecții particulare se deschid publicului: Batthyáneum, la Alba Iulia, Teleki, la Târgu Mureș, Brukenthal, la Sibiu.

Cartea manuscrisă

Chiar dacă tiparul este deja bine răspândit în spațiul românesc, secolul al XVIII-lea nu este sărac în manuscrise. Dimpotrivă, din această perioadă s-au păstrat cele mai multe cărți manuscrise, atât pentru că au fost mai apropiate de noi în timp, cât mai ales, pentru că au fost copiate în număr foarte mare. Conținutul lor se diversifică cu precădere în zona cărților populare, a istoriilor, cronicilor, scrierilor astrologice sau a celor cu caracter moralizator. Se dezvoltă gustul pentru aceste lecturi, de unde și înmulțirea copiștilor itineranți și a celor ce lucrau la comandă.

Gustul pentru romanele populare stârnit de *Varlaam și Ioasaf* și *Alexandria* în secolul anterior se intensifică și încep să circule *Esopia* (viața și pildele lui Esop), *Halima* (poveștile celor o mie și una de nopți), *Istoria lui Erotocrit* (eroul grec ce-și depășește prin vitejie condiția umilă și obține mâna fiicei de împărat), *Archirie și Anadan* (roman de pilde, satire și înțelepciune populară cu vechi

origini asiro-babiloniene), *Istoria poamelor* (culegere de fabule şi satire având ca eroi fructele şi legumele). Alături de acestea sunt căutate cosmografiile, scrierile geografice, traducerile din literatura europeană, în special din franceză.

La fel de populare sunt cronicile şi istoriile autohtone sau ale altor popoare, în proză sau versificate (despre Brâncoveni, despre mazilirea sau uciderea altor domni, despre Petru cel Mare al Rusiei sau asediul Vienei de către turci etc.). Letopiseţele cronicarilor moldoveni şi munteni circulă intens, ajungând şi până la noi zeci de copii. Este epoca lui Ion Neculce, care continuă *Letopiseţul Ţării Moldovei* de la Dabija Vodă (1661) la Constantin Mavrocordat (1743) şi scrie popularele legende din *O samă de cuvinte*.

Devenind un produs preponderent popular, cărţile manuscrise ale acestei perioade sunt mai modest ilustrate şi ornate. Acolo unde ilustraţia apare, ea este cel mai adesea copia sau imitaţia celei din cartea tipărită ce a servit ca sursă copistului. Totuşi, sunt şi manuscrise cu ilustraţie originală de inspiraţie locală, artistic realizată, cum este *Istoria lui Erotocrit* din 1787 scrisă la Bucureşti de logofătul Ioniţă şi având 132 de ilustraţii policrome realizate de logofătul Petrache.

Cartea tipărită

În toate provinciile româneşti apar centre tipografice noi, iar Bucureşti devine cel mai prolific centru, cu patru-cinci tipografii ce funcţionează simultan. La fel ca în cazul cărţii manuscrise, conţinutul se diversifică mai ales în zona laică (romane populare, traduceri, manuale şcolare, cărţi ştiinţifice), tirajele cresc şi se dezvoltă distribuţia prin librari specializaţi. Totuşi, majoritatea tipografiilor continuă să existe pe lângă mănăstiri, mitropolii, episcopii. Sub aspectul artei cărţii, noutăţile sunt puţine: chenarul, letrinele şi frontispiciile sunt mai uzitate în tipăriturile acestui veac, dar cel mai adesea tipografii apelează la clişee gravate mai vechi sau copii ale acestora, fiind puţine cele originale. În cărţile religioase se respectă dispunerea ilustraţiei din ediţiile anterioare, iar cărţile laice sunt puţin ornamentate.

În Ţara Românească funcţionează pentru scurtă vreme (1705-1707) o nouă tipografie la Râmnic înfiinţată de Antim Ivireanul, mutată apoi la Târgovişte. Din 1724, prin strădania episcopului Damaschin se reia la Râmnic (Vâlcea) activitatea tipografică, ce va continua fără sincope timp de peste un secol. Se tipăresc circa 150 de titluri în română, slavonă şi greacă. Apar ediţii noi ale cărţilor necesare cultului ortodox (*Antologhion, Liturghier, Molitvenic, Triod* etc.), de remarcat fiind prefeţele elaborate de episcopii locului Chesarie, apoi Filaret, cu conţinut educativ, moralizator, uneori adevărate lecţii de istorie

bine documentate. O premieră a tipografiei din Râmnic este tipărirea integrală a *Mineielor* în limba română, după ce ediția de la Buzău avusese doar o traducere parțială. Tot la Râmnic se imprimă și primul manifest politic românesc, *Trâmbița românească* (1769), ce cheamă la lupta antiotomană. Pentru școlile din Banat și Oltenia se tipăresc manuale școlare la comanda autorităților austriece, între care gramatica lui Ienăchiță Văcărescu – *Observații sau băgări de seamă asupra regulelor și orânduielilor gramaticii românești* (1787).

La Buzău, activitatea intensă începută de Mitrofan este continuată de episcopul Damaschin, după care scade treptat spre sfârșitul secolului.

În București funcționează tiparnițe pe lângă mănăstirile Sf. Sava, Colțea, a Tuturor Sfinților (Antim), la Mitropolie, tipărindu-se în ediții repetate cărțile de cult ortodox, dar și multă carte de cult în greacă.

În Moldova, cel mai activ centru al tiparului rămâne Iași, unde funcționează tipografia mitropoliei, având și secție grecească și caractere arabe, dar și tiparnița privată a lui Duca Sotiriovici, începând cu 1743, care se concentrează pe cărți de cult. Din 1778 și Mihail Strilbițki, preot, tipograf, gravor de origine polonă, ce lucrase la tipografia mitropoliei, își înființează propria tipografie. Va tipări cărți pentru un public larg: romane populare, calendare, manuale, dicționare. Manualele și beletristica occidentală, franceză, pătrund cel mai adesea prin intermediul traducerilor după ediții grecești. Strilbițki va tipări câteva cărți și dincolo de Nistru la Dubăsari (1794) și Movilău (1796).

Pentru scurt timp, în Moldova funcționează un nou centru tipografic la Rădăuți (1744-1746) unde se tipăresc cinci cărți de cult, între care *Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur*, prima liturghie românească editată pe pământ moldav. Cartea de aici a fost difuzată și în zona Maramureșului, venind în sprijinul preoților ortodocși de acolo. La desființarea, din motive necunoscute, a tiparniței în 1746, materialul tipografic a fost folosit la reorganizarea tipografiei mitropolitane din Iași.

Transilvania este lipsită în prima parte a secolului al XVIII-lea de tipar în limba română, singura excepție fiind *Calendarul* lui Petcu Șoanu de la Brașov în 1733, primul calendar românesc tipărit, dar a cărui multiplicare se face rudimentar, fără presă.

Martin Hochmeister, tipograf și librar sibian, începe în 1781 tipărirea de cărți laice în chirilică, trecând mai apoi sub patronajul fraților Petru și Ioan Barth, abili comercianți. Această tipografie va obține de la autoritățile habsburgice privilegiul de a tipări manuale școlare în română și, ca atare, cărțile de la Sibiu vor cunoaște o largă difuzare. Pentru a satisface diversele comenzi, tipografia fraților Barth tipărește mai cu seamă cărți populare, calendare, cărți de popularizare științifică, gramatici românești.

Cel mai important centru românesc al tiparului transilvănean este Blajul, unde autorităţile permit înfiinţarea în 1747 a unei tipogafii unite (pentru promovarea Bisericii Unite cu Roma). Cum în tipografie lucrează meşteri din Ţările Române, cărţile vor fi identice cu cele de Râmnic, fără elementele specific catolice. Acest fapt va stârni nemulţumirile autorităţilor, fără însă a reuşi să câştige încrederea ortodocşilor, cărţile de cult de la Blaj fiind adesea refuzate de aceştia. Pentru a putea fi comercializate, unora dintre acestea le-a fost falsificată pagina de titlu, astfel încât să indice Râmnicul ca loc de tipărire: *Antologhionul* din 1780, *Apostolul* din 1784, *Octoihul* din 1788. Cea mai mare realizare a tipografiei de la Blaj este *Biblia* din 1795, comparabilă prin monumentalitate şi arta cărţii cu *Biblia de la Bucureşti*. Pentru nevoile şcolilor din Blaj şi împrejurimi se publică manuale şcolare, bucoavne, aritmetici, dar şi primul manual de latină pentru români, alcătuit de Gh. Şincai în 1783.

La sfârşitul secolului începe tipărirea de carte românească la Viena şi apoi la Buda, în tipografii gândite de autorităţile austriece să funcţioneze pentru limbile popoarelor imperiului, pe care sperau să le controleze mai uşor. Totuşi, limba română şi cărturarii Şcolii Ardelene beneficiază de această situaţie, tipărindu-se lucrări de mare interes pentru românii ardeleni precum *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* (1780) a lui Samuil Micu şi Gh. Şincai, *Gramatica* lui Văcărescu (1787), prima carte românească de *Fabule* a lui N. Oţălea (1785).

CARTEA ROMÂNEASCĂ „VECHE" ŞI „MODERNĂ" ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

Secolul al XIX-lea face trecerea de la cartea veche, a cărei limită a fost fixată convenţional la anul 1830, la cartea românească modernă. Cum linia de demarcaţie între vechi şi modern e greu de trasat şi de justificat, este mai util de ştiut că acest veac este unul al diversificării şi multiplicării mijloacelor de producere a cărţii: apar tot mai multe tipografii laice, particulare şi de stat, se introduc presele tipografice metalice, maşinile cu cilindru, apar atelierele litografice, factori ce facilitează creşterea tirajelor (până la 3.000-4.000 de exemplare); pentru a răspunde cererii crescute se înfiinţează primele fabrici de hârtie. Monopolul bisericii asupra tiparului sfârşeşte, iar tipăriturile sunt cel mai adesea dedicate unui public larg, dornic de lectură: numeroase traduceri din literatura franceză (Dumas, Hugo, Voltaire, Lamartine), scrieri originale ale autorilor români (Grigore Alexandrescu, Cezar Bolliac, D.

Tipărit la INFCON SA - 0241 580 527 - 14-4-1

Bolintineanu), manuale şcolare, cărţi de popularizare a ştiinţei, scrieri istorice. Treptat tipografiile devin case editoriale şi odată cu ele se dezvoltă reţeaua de difuzare. Istoria cărţii secolului al XIX-lea devine tot mai mult istoria tipografiilor, editurilor şi a presei. Se lansează serii şi colecţii. Până nu demult un odor bisericesc, cartea devine un bun cultural de consum şi obiect al intereselor comerciale (se obţin privilegii, se negociază exclusivităţi, atelierele tipografice se vând de la un tipograf/editor la altul). Cea mai semnificativă schimbare în tipologia tipăriturilor este apariţia ziarelor şi a periodicelor, ce impun creşterea ritmului de lucru, fluxuri de producţie şi aprovizionare – cu alte cuvinte, industrializarea procesului de imprimare. Pe parcursul acestui secol, cartea manuscrisă devine tot mai rară şi dispare, împreună cu meseria de copist, după ce coexistase cu lucrările tipărite timp de aproape 400 de ani.

Evenimentele istorice însemnate (Revoluţia lui Tudor Vladimirescu, Revoluţia de la 1848, Unirea Principatelor, câştigarea independenţei, proclamarea regatului) sunt dublate de mişcări culturale: unificarea deplină şi modernizarea limbii, dezvoltarea literaturii şi publicisticii, înfiinţarea de şcoli superioare, de societăţi şi instituţii culturale, fondarea marilor biblioteci, iar cartea este mereu în mijlocul acestor prefaceri şi evoluţii.

În Ţara Românească, centrele tipografice bisericeşti de la Bucureşti sau Râmnic îşi continuă producţia de carte religioasă, iar în 1817 se înfiinţează şi prima tipografie laică prin privilegiul domnesc acordat de Ioan Caragea doctorului Constantin Caracaş şi asociaţilor săi. Fiindu-i asigurat monopolul tipăriturilor laice timp de 20 de ani, tipografia amplasată în Bucureşti se dotează cu garnituri chirilice şi greceşti, meşteri tipografi şi gravori de la Neamţ şi publică literatură autohtonă şi traduceri, cărţi ştiinţifice, culegeri de legi: *Legiuirea lui Caragea* (1818), *Poezii* de Barbu Mumuleanu în două volume (1820, 1825), *Proclamaţia lui Tudor Vladimirescu* (1821), *Logica* (1826), *Prescurtare de istorie universală* (1827), *Poezii deosebite sau cântece de lume* de Anton Pann (1831). I. H. Rădulescu cumpără în 1830 tipografia de la dr. Caracaş dimpreună cu privilegiul, o reutilează şi publică traduceri şi prelucrări din literatura franceză şi britanică, precum şi autori români, în total, aproape 200 de titluri. În această tipografie se tipăresc şi primele periodice din Ţara Românească[22], *Curierul românesc* (începând cu 1829) şi suplimentul literar *Curierul de ambe sexe* (din 1838). Exilul de zece ani al lui Heliade Rădulescu, urmare a Revoluţiei de la 1848, duce la întreruperea activităţii tipografice, iar din 1865 tipografia va fi preluată de Ministerul de război.

În 1839 Eforia Şcoalelor înfiinţează prima tipografie laică de stat la Colegiul „Sf. Sava", unde se va tipări şi *Magazin istoric pentru Dacia* (1845). În anul 1863 se contopeşte cu Tipografia statului (fosta tipografie a

Mitropoliei), devenind Imprimeria statului, ce va tipări publicaţiile oficiale şi administrative, dar şi manuale şcolare. Tipografii cu activitate mai restrânsă sunt cele deţinute de Anton Pann şi C. A. Rosetti.

În a doua jumătate a secolului, librarul Ioan V. Socec îşi dezvoltă o casă editorială dotată cu tipografie performantă în care va publica numeroase manuale şcolare şi opere ale scriitorilor români din epoca marilor clasici, între care ediţiile bibliofile ale *Poesiilor* lui Eminescu începând cu 1884. Preia comenzi consistente de la Academia Română, cum ar fi culegerea de *Documente privind istoria românilor* a lui Eudoxiu Hurmuzaki sau *Bibliografia Românească Veche*.

Anul 1895 marchează naşterea celei mai longevive şi populare colecţii de carte românească, *Biblioteca pentru toţi*, iniţiată de librarul şi editorul Carol Müller şi preluată din 1899 de Leon Alcalay.

Editura de stat Casa Şcoalelor, înfiinţată în 1895, excelează în colecţii cu mare priză la public: *Biblioteca populară, Biblioteca literară, Biblioteca rurală, Biblioteca pedagogică, Biblioteca istorică* etc.

Activitatea tipografică în Moldova secolului al XIX-lea este marcată de înfiinţarea, între anii 1800 şi 1807, a tipografiei de la Mănăstirea Neamţ, ce va funcţiona neîntrerupt până în anul 1883. Prin grija editorială a mitropolitului Veniamin Costachi încep să apară primele cărţi: *Vieţile sfinţilor* (1807) şi *Rânduiala de cum se cuvine a citi cei doisprezece psalmi* (1808). Iniţial, se foloseşte o tiparniţă şi clişee de ornamente vechi primite de la Mihail Strilbiţki sau datând chiar din secolul precedent, moştenite probabil de la Ioanichie Bakov. Cu timpul, utilajele se înnoiesc şi productivitatea creşte, astfel încât, până în 1883, se tipăresc circa 130 de titluri în tiraje de mii de exemplare, ce vor fi bine primite în toate teritoriile locuite de români. Sunt cărţi pentru serviciul religios sau pentru luminarea enoriaşilor, dar şi laice, manuale şcolare şi istorii. Se remarcă monumentala *Evanghelie* din 1821, cu un tipar elegant şi lipsit de greşeli, realizată pe o hârtie de bună calitate şi împodobită cu gravuri, frontispicii, vignete, letrine atent lucrate. De asemenea, se tipăreşte în 1825 traducerea lucrării *Descriptio Moldaviae* a lui Dimitrie Cantemir, sub titlul *Scrisoarea Moldovei*.

Omologul lui Heliade Rădulescu în Moldova, Gh. Asachi, obţine, prin privilegiu domnesc, dreptul exclusiv de tipografie privată pentru perioada 1830-1845. În doi ani reuşeşte să înfiinţeze la Iaşi o tipografie şi o litografie modern utilate, sub numele de *Institutul Albina Românească*. Lor le adaugă şi prima fabrică modernă de hârtie din Moldova, pe care o înfiinţează lângă Piatra Neamţ. Asachi va tipări cu precădere cărţi pentru marele public: literatură originală şi traduceri, manuale şcolare, lucrări cu caracter ştiinţific,

inclusiv operele proprii. Este un redactor prolific, ce inițiază presa românească în Moldova prin publicațiile periodice *Albina Românească* (cu suplimentul literar *Alăuta Românească*), *Foaia sătească*, *Icoana lumii*.

Monopolul lui Asachi îi forțează pe alți literați, în frunte cu M. Kogălniceanu, să închirieze tipografia mitropoliei ieșene pentru a-și tipări lucrările sub sigla editorială *La Cantora Daciei Literare*. Astfel apar *Poeziile* lui Gr. Alexandrescu, *Fabulele* lui Donici, *Baladele* lui Hugo, traduse de C. Negruzzi, mai multe ediții ale *Almanahului pentru învățătură și petrecere* (1843, 1844, 1845). Din 1846 Gh. Asachi cumpără și această întreprindere.

În 1877 se înființează la Iași editura fraților Șaraga, cunoscuți librari, ce debutează cu manuale școlare, dar își asumă din 1893 sarcina de a-i publica pe marii clasici în *Colecțiunea Șaraga*: Eminescu, Caragiale, Creangă, apoi pe N. Iorga, A. D. Xenopol etc.

După 1775, prin alipirea teritoriului Bucovinei la Imperiul Habsburgic, necesitățile de multiplicare a documentelor administrative și a cărților necesare populației românești favorizează aprobarea înființării unei tipografii la Cernăuți. Petru Ekhardt obține în 1799 un privilegiu de a tipări pentru nevoile administrației, dar primele tipărituri păstrate datează abia din 1804. Până în 1830 se vor tipări cărți școlare, religioase, de popularizare științifică, acte și documente administrative, păstrându-se până în zilele noastre 21 de titluri. Aceste cărți au avut un rol foarte important în asigurarea cu carte a populației românești și afirmarea constantă a culturii și identității românilor bucovineni. În ultimele decenii ale secolului se înființează și alte tipografii în Bucovina, ajungându-se la cinci instituții grafice în Cernăuți, private și bisericești.

În mod similar, după anexarea Basarabiei la Rusia în 1812, clerul românesc condus de mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni militează pentru organizarea unei tipografii la Chișinău, reușind în 1815 să tipărească prima carte necesară oficierii în biserică, *Liturghia*, urmată de *Molitvenic* (1815), *Catihisis* (1816), *Ceaslov* (1817), *Psaltire* (1818). În 1819 se tipărește și *Biblia*, ce va cunoaște o largă circulație și va sprijini păstrarea nealterată a limbii române în condițiile opresiunilor țariste. Tirajele destul de consistente (1.000-1.500 de exemplare) vor contribui la salvgardarea limbii române în plin proces de rusificare. În paralel, se tipăresc cărți și broșuri de educație laică și religioasă, bucoavne, gramatici, dicționare, table matematice. La fel ca tipografia de la Cernăuți, cea de la Chișinău își va întrerupe activitatea în 1883, într-o perioadă când se încerca eliminarea limbii române din bisericile ortodoxe ale imperiului țarist.

Transilvania secolului al XIX-lea își tipărește cărțile mai întâi la Buda și Viena, apoi la Brașov, Sibiu și Blaj. La începutul secolului, reprezentanții

Şcolii ardelene continuă să publice în capitalele imperiului cărţi ce rămân la loc de cinste în istoria culturii româneşti, cum ar fi: *Istoria, lucrurile şi întâmplările românilor pe scurt* de Samuil Micu (Buda, 1806), *Hronica românilor şi a mai multor neamuri* de Gh. Şincai (Buda, 1808), *Istoria pentru începuturile românilor în Dachia* de Petru Maior (Buda, 1812). Alături de acestea apar şi manuale şcolare, cărţi de agronomie, economie, drept etc.

În 1805 se înfiinţează la Braşov tipografia fraţilor negustori Constantin şi Ioan Boghici, ce editează cărţi bisericeşti şi cărţi populare până în 1834, când întreprinderea este cumpărată de Johann Gött, care edita ziare germane încă din 1832. Gött va publica şi primele foi şi ziare româneşti la Braşov: *Foaia duminicii* (1837), *Foaia literară* (1838) şi va tipări *Gazeta de Transilvania* începând cu 1838. George Barițiu şi Aurel Mureşanu fondează o nouă tipografie românească în 1851, unde continuă tipărirea *Gazetei de Transilvania* şi a *Calendarelor* prin care se popularizează cultura de limbă română. Din 1880, sub patronajul lui Nicolae I. Ciurcu, funcţionează la Braşov o adevărată casă editorială, cu tipografie modernă şi librărie, ce va publica literatură românească în şase colecţii: scriitori români, scriitori străini, povestiri istorice, povestiri pentru copii, teatru, folclor[23].

La Sibiu, în 1833, tipografia lui Barth este preluată de George Closius, apoi de W. Kraftt din 1887, reprezentanţii ASTREI tipărind aici cărţi populare, literatură, istorie. Mitropolitul Andrei Şaguna se îngrijeşte, începând cu 1850, de organizarea unei tipografii arhidiecezane, ce va tipări în 1853 primul număr din *Telegraful român*.

La începutul secolului, la Blaj se continuă tipărirea de carte bisericească frumos ilustrată cu xilogravuri. După 1850, conducătorul tipografiei este Timotei Cipariu, care publică studii de istorie şi filologie românească, precum *Limba română după dialecte şi monumente vechi* (1854), *Archivu pentru istorie şi filologie* (1867-1872).

„CARTEA PENTRU TOŢI" – PRIMELE DECENII ALE SECOLULUI AL XX-LEA

Secolul al XX-lea aduce un salt cantitativ şi calitativ în evoluţia cărţii. Dezvoltarea economică, în general, şi avântul industriei, în special, se reflectă în modernizarea tehnologică a tipografiilor. Dotarea cu maşini tipografice productive şi cu maşini de cules, dezvoltarea atelierelor de litografie şi zincografie determină o creştere a tirajelor, dar şi a calităţii materialelor imprimate. Pe de altă parte, rentabilitatea crescută a domeniului, în condiţiile

unei cereri tot mai mari și mai variate, conduce la creșterea exponențială a numărului tipografiilor, editurilor, librăriilor și, desigur, al titlurilor. Spre exemplu, în anul 1912 funcționau 241 de tipografii în 52 de localități realizând un număr total de 3.500 de titluri; producția editorială a unui singur an ajunsese să depășească cu mult întreaga producție de carte veche românească (1508-1830), cifrată la circa 2.200 titluri[24].

Cel mai mult se tipărește literatură românească și universală în colecții accesibile, dedicate publicului larg (*Biblioteca pentru toți, Colecția romanelor celebre*), de asemenea, colecții de cărți de cultură generală (*Biblioteca de popularizare, Căminul, Biblioteca istorică*), dar și carte științifică (mai ales prin activitatea editorială a Academiei Române). Sunt și edituri ce promovează colecții cu un aspect luxos, chiar bibliofil, cu ilustrații deosebite și legături îngrijite. Se detașează cărțile din *Biblioteca scriitorilor români* și alte titluri ale Editurii Minerva, ce beneficiază de colaborarea artiștilor plastici F. Șirato și Vitold Rola Piekarski, care impun un stil național în prezentarea grafică a cărții românești.

Transilvania, Basarabia și Bucovina întâmpină dificultăți în tipărirea de carte românească până la Marea Unire din 1918. Activitatea firavă și cenzurată a tipografiilor din Brașov, Sibiu, Gherla, respectiv Chișinău sau Cernăuți este compensată de activitatea colportorilor de cărți, ce transportă mii de volume peste granițele politice puse între români. Este remarcabilă, în acest sens, activitatea ciobanului Badea Cârțan (1849-1911) din zona Făgărașului, dar și a cărturarului Emilian Micu din Banat.

După Primul Război Mondial, dezvoltarea este și mai accelerată, multe ateliere și instituții comerciale devenind adevărate întreprinderi poligrafice cu zeci de lucrători specializați, multiple mașini plane și rotative, secții de legătorie, echipe de gravori și ilustratori. La mijlocul perioadei interbelice, în toată țara funcționează peste 500 de tipografii.

Editurile existente își consolidează colecțiile și își diversifică activitatea: de exemplu, *Editura Casa Școalelor*, pe lângă seriile didactice, lansează colecții de filosofie, istorie, traduceri din clasici greci și latini. Apar tot mai multe edituri noi, adesea conduse de personalități ale științei, dintre care se afirmă *Cartea Românească* (1919), *Cultura Națională* (1921, V. Pârvan, Al. Rosetti), *Scrisul Românesc* (1922, N. Cartojan, V. Molin), *Editura Fundațiilor Regale pentru Literatură și Artă* (1933, Al. Rosetti, D. Gusti). Perioada dintre războaie cunoaște zeci de serii și colecții ce valorifică tot mai bogata producție de beletristică, dar și de literatură științifică românească. Autorii ardeleni se integrează firesc și au o pondere importantă în cultura României Mari, la fel, și cei din Bucovina și Basarabia se afirmă prin tipografiile și editurile din Cernăuți, Chișinău sau Suceava. Apar lucrări de referință (dicționare,

enciclopedii, tratate), reviste de specialitate şi chiar instrumente de informare bibliografică (cataloage, buletine ale cărţii la *Cartea Românească*).

CARTE, EDITURI, TIPOGRAFII DE STAT ÎN ROMÂNIA COMUNISTĂ

Anul 1948 marchează sfârşitul pieţei private, concurenţiale de carte din România şi intrarea, pentru mai bine de patru decenii, în epoca sistemului centralizat al tipografiilor, editurilor şi librăriilor. Producţia editorială este dirijată şi cenzurată de stat, iar cartea devine, adesea, un instrument de propagandă. Editurile care activează în anii 1950 (*Editura Partidului Comunist Român, Editura ARLUS – Cartea Rusă, Editura de Stat, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, Editura de Stat pentru Literatura Ştiinţifică şi Didactică, Editura Tineretului* etc.) publică preponderent carte proletcultistă şi traduceri, în toate domeniile, din autori ruşi. Această cvasiintoxicare este compensată încet-încet de activitatea editurilor de specialitate: *Editura Agro-Silvică de Stat, Editura Muzicală, Editura Ştiinţifică, Editura Enciclopedică Română, Editura Meridiane, Editura pentru Literatură Universală,* care se vor remarca prin planuri editoriale multianuale coerente, selecţii de valoare, atenţie în redactare, chiar dacă aspectul grafic este modest.

Tipografiile sunt concentrate în mari întreprinderi sau combinate poligrafice în Bucureşti (*Casa Scînteii, 13 Decembrie 1918, Arta Grafică, Informaţia*) şi în oraşele importante. Sunt dotate cu maşini de mare productivitate, pentru tiraje mari, căci aici se tipăresc şi ziarele şi revistele.

Perioada 1965-1971 este una de oarecare relaxare a cenzurii ce permite publicarea unor autori anterior interzişi (L. Blaga, V. Voiculescu, I. Barbu, A. Maniu etc.), iar în 1969 are loc o reformă editorială ce duce la reorganizarea şi redenumirea unor edituri şi la apariţia altora noi: *Minerva, Eminescu, Albatros* (cu colecţiile *Lyceum, Texte comentate –Lyceum*), *Ion Creangă* (îndrăgitele colecţii *Biblioteca şcolarului* şi *Biblioteca pentru toţi copiii*), *Univers, Ceres, Cartea Românească, Kriterion.* Se înfiinţează edituri prolifice şi în marile oraşe ale ţării: *Junimea* – Iaşi, *Dacia* – Cluj, *Scrisul Românesc* – Craiova, *Facla* – Timişoara. Numărul total al editurilor din ţară este de circa 25, iar producţia lor se difuzează printr-o reţea extinsă de librării, prin intermediul uzinelor şi prin poştă.

După 1971 cenzura revine în forţă şi restricţiile se agravează în anii '80, astfel încât numărul de titluri, tirajele, dar şi varietatea subiectelor se diminuează. De asemenea, calitatea materială a cărţii are de suferit din cauza aprovizionării defectuoase şi a impunerii de hârtie proastă. Totuşi,

prin strădania unor editori și redactori pricepuți, se strecoară spre public multe lucrări de autor valoroase, precum și lucrări de referință. Prezentarea grafică mai slabă este compensată de înalta ținută editorială și de calitatea tehnoredactării. Cărțile acestei perioade, fie de literatură română sau străină, fie științifice, sunt cerute intens de un public larg, pentru care reprezintă singura sursă de informații și de divertisment, în condițiile în care alte mijloace media lipsesc sau au o atractivitate neglijabilă[25].

Cenzura comunistă amplificată de propaganda sovietică modelează și activitatea editorială din Basarabia (devenită Republica Sovietică Socialistă Moldovenească). Autorii români clasici și contemporani se tipăresc inițial la Moscova, cu litere rusești, în cadrul *Editurii de Stat a R.S.S. Moldovenești*, iar în anii '70 apar edituri și tipografii la Chișinău, Tiraspol, Tighina. Scriitorii de limbă română luptă să fie publicați, pentru a contribui la menținerea limbii și spiritului românesc în cultură.

CARTEA ROMÂNEASCĂ CONTEMPORANĂ

Schimbarea de regim politic din 1989 și înscrierea pe drumul spre democrație și spre economia de piață au adus schimbări radicale în peisajul editorial românesc. Recent dobândita libertate de exprimare a fost valorificată în moduri cele mai diverse, ajungându-se la o evidentă „exuberanță" editorială. Editurile ce aparțineau statului au început să se privatizeze, să se reorganizeze și să-și adapteze programele editoriale la noua piață cu oarecare lentoare. În schimb, au apărut o puzderie de edituri mici, slab organizate și dotate, care încercau să „dea lovitura" cu câte un titlu pompos, senzațional sau cu câte o serie erotică de calitate îndoielnică, dar atrăgătoare prin coperțile lucioase și efectul de nou, de „fruct oprit". Prezentarea grafică era ieftină, iar tehnoredactarea computerizată, încă insuficient stăpânită, favoriza proliferarea greșelilor de tipar. Corector, cel mai adesea, nu exista. Cartea iese din librării în stradă, pe tarabe și la chioșcuri. Până în anii 2000, sita economiei de piață cerne sute de astfel de edituri, iar cititorii devin tot mai atenți la calitatea tot mai puținelor cărți pe care le cumpără. Cerințele lor sunt diversificate și din ce în ce mai precise. Editurile respectabile răspund printr-un număr cât mai bogat de titluri, dar tirajele scad, căci prețurile devin prohibitive pentru populația tot mai sărăcită de tranziția interminabilă. În acest deceniu dificil își mențin ținuta, chiar dacă își mai schimbă profilul, editurile tradiționale finanțate sau subvenționate de stat: *Eminescu, Meridiane, Minerva, Editura*

Academiei, Editura Muzicală, Albatros, Editura Ştiinţifică. Editurile private serioase, înfiinţate după 1989, cresc prin calitatea producţiilor, bunul gust în alegerea titlurilor, diversitate şi abordarea unor tematici specializate, uneori de nişă, riscante, ca succes financiar, tocmai prin noutatea lor pentru public. Au ocupat poziţii sigure în piaţa de carte: *Editura Humanitas* (colecţii de filosofie, politologie, literatură, eseuri, memorii, serii de autor), *Polirom* (literatură universală, istorie, idei contemporane), *All* (ştiinţe juridice, economice, management, ştiinţe exacte), *Gramar* şi *Teora* (limbi şi literaturi străine, dicţionare), *Institutul European* (istorie, diplomaţie, religie, mitologie, probleme europene), *Univers Enciclopedic* (lucrări de referinţă: enciclopedii, lexicoane, dicţionare, tratate), *Nemira* (literatură SF, enigme ale istoriei, literatură modernă şi contemporană), *Corint* (istoria culturii şi civilizaţiei, carte didactică) etc.

Difuzarea cărţii rămâne cu un pas în urma afluxului de titluri, librăriile dezvoltându-se mai greu. Totuşi, cele care reuşesc să se impună devin adevărate centre de efervescenţă culturală, organizatoare de evenimente (lansări, târguri, serate literare), îşi adaugă cafenele sau ceainării literare. Pentru a-şi asigura distribuţia, unele edituri îşi deschid propriile reţele de librării (de exemplu *Humanitas* sau *Litera*), dar cele mai multe sunt nevoite să accepte condiţiile monopoliste ale puţinelor reţele puternice de distribuţie, care ajung să controleze preţurile şi câştigurile din piaţa de carte. Organizate în asociaţii profesionale, editurile caută să-şi apere interesele prin asumarea de politici comune şi organizarea de târguri de carte.

Sfârşitul anilor 2000 aduce şi la noi fenomenul aproape de masă al colecţiilor de carte distribuite la chioşcuri de trusturile de presă odată cu cotidienele sau revistele săptămânale. Sunt, în general, cărţi de calitate din literatura contemporană sau clasică, cărţi de *loisir* şi popularizare, în condiţii grafice bune şi la preţuri rezonabile pentru că se stimulează colecţionarea seriei, se lucrează cu tiraje mari şi difuzarea este asigurată de chioşcurile de presă, odată cu ziarul.

Criza economică generală ce debutează în anii 2009-2010 aduce o restrângere a vânzărilor şi menţine România pe un nedorit loc codaş în Europa la „consumul" de carte, cu circa 60 milioane de euro obţinute dintr-o piaţă de 45.000-50.000 de titluri active (reeditate periodic) şi aproximativ 15.000 de titluri noi/an (majoritatea celor din urmă având tiraje foarte mici). O parte tot mai importantă a comerţului de carte se mută în mediul virtual, ultimii ani aducând o mare dezvoltare a librăriilor şi reţelelor on-line şi tipăririi de exemplare la cerere (cum tehnologiile digitale de imprimare s-au ieftinit, editura online multiplică pe loc comenzile cumulate în câteva zile, pe care le

trimite prin poştă, evitând astfel costurile generate de procesul de stocare). Cartea tipărită, fie ea distribuită prin librării, fie comandată pe internet, are un concurent tot mai serios în cartea electronică (audiobook, formate .pdf, .doc, .txt, .epub, .fb2, .html, .pdb., azw, disponibilă pe suport CD-ROM, flash sau pe un site). Accesibilitatea acesteia este tot mai mare datorită dispozitivelor digitale portabile (notebook, tabletă, telefon inteligent, ebook reader) ce pot stoca uşor adevărate biblioteci cuprinzând mii de titluri. Indiferent de formatul ei, atâta timp cât este cerută şi citită, cartea îşi va îndeplini rolul educativ şi de memorie culturală a omenirii şi va constitui în continuare obiectul de lucru şi de studiu al bibliotecarilor şi al ştiinţelor informării.

Note

1. Considerând *bibliologia* în accepţiunea etimologică a termenului: *byblon* (*carte*) şi *logos* (*vorbire*), aşadar disciplina ce tratează despre carte. Termenul a fost pus în circulaţie de francezul Gabriel Peignot la începutul secolului al XIX-lea.

2. Parafrazăm titlul cărţii *Dalla selce al silicio*, apărută în Italia în 1984 şi tradusă la noi în 1989, culegere de studii despre istoria mijloacelor de comunicare în masă: *De la silex la siliciu - istoria mijloacelor de comunicare în masă.* Bucureşti: Editura Tehnică, 1989.

3. ANDRONESCU, Şerban. *Cadmos. Scurtă istorie a scrisului.* Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1966, p. 46.

4. ANDRONESCU, Şerban. *Op.cit.*, p.54 şi DUŢĂ, Victor. *Călătorie în lumea scrierii şi tiparului.* Bucureşti: Editura Sport-Turism, 1988, p.16.

5. BRĂTESCU, Gheorghe. *De la desenele rupestre la sateliţii de comunicaţii. Poveştiri din lumea cărţii.* Bucureşti: Editura Albatros, 1987, p. 54.

6. Cultură neolitică (6200-5500 î.Hr.) numită după satul din Bulgaria unde au fost găsite urmele unei aşezări reprezentative.

7. BRĂTESCU, Gheorghe. *Op.cit.*, p. 137.

8. TOMESCU, Mircea. *Istoria cărţii româneşti. De la începuturi până la 1918.* Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1968, p.12.

9. ANDRONESCU, Şerban. *Op.cit.*, p.313.

10. Diversele ipoteze privind momentul adoptării alfabetului chirilic şi a slavonei de către cultura română se încadrează între anul creştinării bulgarilor sub ţarul Boris (865) şi perioada constituirii formaţiunilor statale româneşti, dar majoritatea specialiştilor optează pentru secolul al X-lea.

11. TOMESCU, Mircea. *Op.cit.*, p. 17 şi DUŢĂ, Victor. *op.cit.*, p. 98.

12. Indicată astfel în colofonul cărţii: „Această Sfântă Evanghelie a scris-o popa Nicodim în Ţara Ungurească în al 6-lea an al prigonirii lui, iar socotit de la începutul lumii 6913 (1404-1405)".

13. DUŢĂ, Victor. *Op.cit.*, p. 99.

14. Numai pentru secolul al XVI-lea, cel al întemeierii tiparului, prezentăm şi reuşitele tipografice germane şi maghiare din Transilvania, ce exercită o certă influenţă şi asupra tiparului românesc.

15. ZSOLT, Simon. Primele tipărituri din Transilvania (Sibiu, 1525). În: *Anuarul Institutului de Istorie „G. Barițiu" din Cluj-Napoca*, tom XLVI, 2007, p. 89-106.

16. GHEŢIE, Ion; MAREŞ, Al. *Diaconul Coresi şi izbânda scrisului în limba română.* Bucureşti: Editura Minerva, 1994, p.345.

17. Reprezentant tipic al perioadei de prefaceri religioase în care a trăit, va trece rând pe rând de la catolicism la luteranism, apoi la calvinsim şi, în cele din urmă, la anti-trinitarianism. A se vedea: CZINTOS, Emese G. *History of Reading and Publishing Policies in 16th Century Transylvania.* În: *Philobiblon*, vol. XVI, nr. 1/2011, p. 26-53.

18. CZINTOS, Emese G. *Op.cit.*, p. 35-38.

19. DUŢĂ, Victor. *Op.cit.*, p.103.

20. TOMESCU, Mircea. *Op.cit.*, p. 68.

21. Mineiele sunt cărţi liturgice cu slujbele la sărbătorile fixe de peste an – câte un minei pentru fiecare din cele 12 luni.

22. TOMESCU, Mircea. *Op.cit.*, p. 121-122.

23. Primele periodice de limbă română apăruseră la Cernăuţi (*Crestomaticul românesc* al lui Teodor Racoce, 1820), la Buda (*Biblioteca românească* publicată de Zaharia Carcalechi în 1821), *Fama Lipscăi pentru Dacia* (Leipzig, 1827).

24. BULUŢĂ, Gheorghe. *Scurtă istorie a editurii româneşti.* Bucureşti: Editura Enciclopedică, 1996, p. 56.

25. POPA, Silvia. *Istoria scrisului, cărţii, presei, bibliotecilor.* Braşov, s.n., 1997, p. 198.

26. TOMESCU, Mircea. *Op.cit.*, p. 154.

27. BULUŢĂ, Gheorghe. *Op.cit.*, p. 93.

Bibliografie de referinţă

1. ANDRONESCU, Şerban. *Cadmos. Scurtă istorie a scrisului.* Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1966, p. 46.

2. BRĂTESCU, Gheorghe. *De la desenele rupestre la sateliţii de comunicaţii. Povestiri din lumea cărţii.* Bucureşti: Editura Albatros, 1987, p. 54.

3. TOMESCU, Mircea. *Istoria cărţii româneşti. De la începuturi până la 1918.* Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1968, p.12.

4. GHEŢIE, Ion, MAREŞ, Al. *Diaconul Coresi şi izbânda scrisului în limba română.* Bucureşti: Editura Minerva, 1994, p.345.

5. BULUŢĂ, Gheorghe. *Scurtă istorie a editurii româneşti.* Bucureşti: Editura Enciclopedică, 1996, p. 56.

TEHNOLOGIILE CĂRȚII

Faza premergătoare apariției tiparului
Tipărirea cu placă de lemn sau tabelară
Premise privind descoperirea caracterelor mobile
Ipoteze asupra invenției tiparului
Johannes Gensfleisch, zis Gutenberg
Activitatea tipografică
Incunabulele și semnificația lor
Contemporanii lui Gutenberg
Caracteristicile tipăriturilor din această perioadă
Principalele centre tipografice din Germania în perioada de început a tiparului
Începuturile activității tipografice în Italia
Începuturile activității tipografice în Franța
Începuturile activității tipografice în Spania
Începuturile activității tipografice în Anglia
Începuturile activității tipografice în Belgia
Începuturile activității tipografice în Olanda
Arta tipografică în perioada începuturilor și reprezentanții acesteia
Apariția tiparului glagolitic și centrele lui de dezvoltare în secolele al XV-lea și al XVI-lea
Primele centre ale tiparului chirilic în Europa

Tiparul a fost una dintre cauzele importantelor schimbări sociale, politice și psihologice cu care s-a confruntat omenirea de-a lungul secolelor, având o influență covârșitoare asupra fiecărui aspect al culturii universale. Marii istorici sugerează că tiparul a fost factorul-cheie care a condus la producerea schimbărilor majore în știință, religie, politică și în modul nostru de gândire, fiind primul mijloc de comunicare în masă. În capitolul de față vom aborda, din punct de vedere cronologic, istoria acestui meșteșug.

FAZA PREMERGĂTOARE APARIȚIEI TIPARULUI

Apariția tiparului a fost una dintre principalele cauze care au determinat schimbări sociale şi politice importante la nivelul societății, aducând o contribuție deosebit de importantă la dezvoltarea culturii la nivel universal. Marii istorici ai culturii apreciază că invenția tiparului a condus la producerea unor schimbări majore în toate domeniile, fiind primul mijloc de comunicare în masă, care a contribuit la răspândirea liberă a ideilor într-un mod necunoscut până atunci.

Până la inventarea tiparului cu litere mobile de către Gutenberg, oamenii comunicau prin diverse mijloace care le permiteau să-şi exprime gândurile. În primele faze foloseau semnele mnemotehnice, ca mijloace rapide de informare, după care au trecut la *nodurile pe sfoară* (*quippu*), un mijloc de însemnare a unor lucruri care trebuia memorate mai mult timp (Fig. 1). Incaşii sunt cei care foloseau aceste sfori pe care făceau noduri pentru a însemna anumite date legate de activitățile lor curente, acestea fiind cunoscute şi sub denumirea de *sfori vorbitoare*. Un alt mijloc de comunicare era *brâul vampum*, purtat de pieile roşii din America de Nord, care atârnau de el mai multe sfori pe care prindeau scoici colorate. În funcție de culoarea acestora, semnificațiile erau diverse: negru: duşmănie; alb: pace; roşu: război; galben: bogăție. Mătăniile sau răbojurile transmiteau şi ele informații sub diverse forme, toate acestea exprimând, într-o primă formă materială, cuvântul.

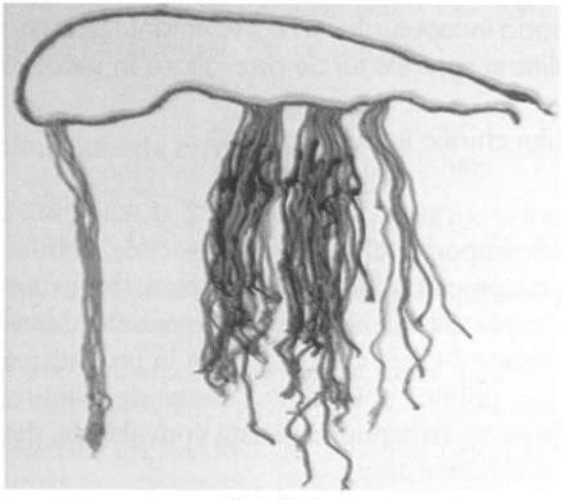

Fig.1 Quippu
http://www.cafepress.com/+inca_quipu_counting_device_artwork_large_poster,658276949

Ulterior, oamenii au descoperit scrierea şi au parcurs toate etapele dezvoltării acesteia: pictografică, ideografică (redă prin simbol o idee, un obiect sau un gând), analitică sau fonetică.

Există dovezi că au existat încercări de a reproduce semnele scrierii cu ajutorul unei forme fixe cu mult înaintea lui Gutenberg. Astfel, în Sumer şi Elam tăbliţele de lut erau imprimate cu ajutorul unor ştampile şi peceți. În ruinele de la Babilon au fost găsite sigilii cilindrice

care erau imprimate prin rulare în lutul moale al cărămizilor, iar în siturile arheologice din Egipt au fost descoperite sigilii gravate în formă de scarabeu, purtând în partea inferioară câteva hieroglife.

TIPĂRIREA CU PLACĂ DE LEMN SAU TABELARĂ

Tipărirea tabelară (cu placă de lemn sau în bloc) a fost folosită pentru reproducerea imaginilor şi uneori chiar a textelor. Procedeul consta în săparea în negativ într-o placă de lemn a imaginii sau a textului, se adăuga cerneala, după care se aplica o hârtie umezită care se presa cu o bucată de pâslă. Cărţile tipărite prin acest procedeu conţin preponderent ilustraţii, gravura în lemn fiind potrivită mai ales pentru redarea imaginii decât a textului. Tehnica de tipărire tabelară a fost denumită şi *chiroxilografie* (gr. *kheir* – mână, *xilon* – lemn, *graphein* – a scrie), pentru a se deosebi de procedeul xilografic, utilizat la cartea tipărită, unde imprimarea imaginii se făcea cu ajutorul unei prese. Acest sistem de tipărire a apărut iniţial în China (se păstrează gravuri chinezeşti datate în secolul al VIII-lea). În Europa, procedeul este menţionat abia la sfârşitul secolului al XIV-lea, fiind reproduse în acest fel cărţile de joc şi imaginile religioase. Cele mai vechi reproduceri europene păstrate până în prezent sunt*:* *Madona din Bruxelles* (1418) şi *Sfântul Cristofor* (1423). Creşterea numărului unor astfel de cărţi se întâmplă după 1430, când Laurens Coster îşi va desfăşura activitatea la Haarlem (Olanda) şi în Germania, unde se tipăresc: *Biblia pauperum* (Biblia săracilor, care conţine 50 de ilustraţii, dar şi text – Fig. 2), un *Donat* (gramatică latină numită astfel după autorul ei, Aelius Donatus, gramatician din veacul al IV-lea) şi una dintre cele mai căutate lucrări ale vremii, *Speculum humanae salvationis* (Oglinda salvării umane – Fig. 3), o culegere de precepte morale, unii bibliologi socotind-o chiar prima carte tipărită de Gutenberg.

Fig. 2 Biblia pauperum
http://imaginemdei.blogspot.ro/2012_03_01_archive.html

Fig. 3 Speculum humanae salvationis
http://www.edilan.es/hojas/0000e.htm

PREMISE ALE DESCOPERIRII CARACTERELOR MOBILE

Odată cu utilizarea unui nou procedeu de tipărire, *xilografia,* istoria tiparului marchează un progres sigur, dar care necesita o muncă mult mai de durată şi mai delicată deoarece textele trebuia să fie gravate pagină cu pagină, iar caracterele unul câte unul. Clişeele se deteriorau repede, tirajul era încă unul destul de limitat, fapt care a condus la găsirea unei noi soluții constând în inventarea literelor mobile, ce puteau fi asamblate mult mai facil.

Prima dovadă a utilizării unor astfel de caractere mobile este considerată a fi o inscripție în formă de spirală descoperită în Creta, numită *Discul lui Phaistos,* datată în jurul anului 1600 î.Hr. (Fig. 4). Se presupune că semnele pictografice ale scrierii au fost imprimate în lutul discului cu ajutorul unor ştampile, pentru fiecare semn fiind confecționată o ştampilă aparte, de fapt un fel de litere în negativ nu turnate, ci sculptate.

În perioada 1040-1048, în răsăritul Asiei, fierarul chinez Pi Şeng a confecționat din lut semnele scrierii chineze, după care a compus textul lipind semnele pe o placă de metal, cu ajutorul unei răşini. Coreenii au încercat acelaşi procedeu, pe la 1392, dar cu caractere metalice. Însă semnele mobile

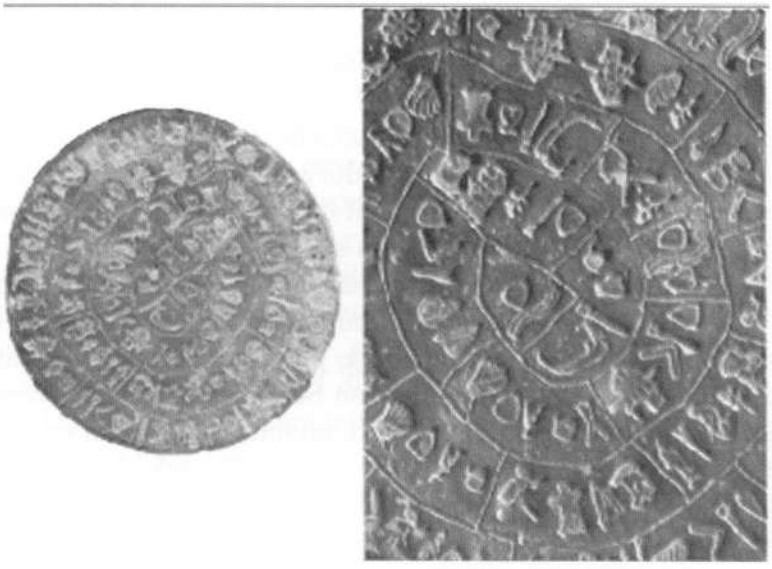

Fig. 4 Discul lui Phaistos
http://agonia.ro/index.php/essay/153394/index.html

chinezeşti şi coreene nu fuseseră simplificate; în consecinţă, erau greu de confecţionat, ceea ce făcea dificilă operaţiunea de tipărire. S-a reuşit doar îmbunătăţirea procedeului tehnic, dar pentru ca totul să decurgă mult mai uşor trebuia ca şi scrierea să fie adaptată noilor condiţii.

Din zona europeană s-a păstrat o tăbliţă de lut imprimată, datată 1119, descoperită la mănăstirea din Ratisbona (Regensburg) în Bavaria, care purta urmele unor ştampile litere.

IPOTEZE ASUPRA INVENŢIEI TIPARULUI

Invenţia tiparului a fost destul de controversată, aceasta fiind atribuită iniţial unui locuitor din Haarlem, Laurens Janszoon, supranumit Coster (paracliserul). Legenda spune că el ar fi descoperit literele mobile din întâmplare, dorind să-i înveţe alfabetul pe nepoţii săi, cărora le confecţiona din cuburi de lemn litere în relief. În jurul anului 1440, Coster a tipărit o carte de opt pagini, conţinând alfabetul şi câteva rugăciuni, cunoscută sub numele de *Horarium*. Însă, la acest text, Coster a folosit litere din lemn, pe care le-a sculptat una câte una, compunând ulterior textul.

Un alt pretins inventator al tiparului este Prokop Waldvogel, bijutier, originar din Praga, dar care se stabilise la Avignon, în Franța. În unele documente păstrate, și anume un contract din anul 1444, în care se menționează 48 de forme de litere, și un alt document din 1446, unde sunt menționate diverse materiale de metal pentru reproducerea textelor în limbile ebraică și latină, se amintește că s-ar fi îndeletnicit cu imprimeria pe pânză și cu „arta scrierii artificiale". Cu toate acestea, nu s-a păstrat nicio tipăritură din acest atelier, care ar fi însemnat o dovadă de necontestat în această privință.

Și alți meșteri tipografi și-au atribuit invenția tiparului. Astfel, Johann Schöffer, un colaborator al lui Gutenberg, pretindea că bunicul și tatăl său ar fi inventat tiparul cu litere mobile. Johann Scott din Strasbourg, nepotul altui vestit meșter tipograf, Johannes Mentelin, pretinde și el, într-o cronică rimată, că bunicul său ar fi inventat tipografia, iar italienii, la rândul lor, cred că Pamfilo Castaldi, medic și poet, ar fi înființat la Milano prima tipografie din Europa.

JOHANNES GENSFLEISCH, ZIS GUTENBERG

Adevăratul inventator al artei tipografice rămâne incontestabil Johannes Gensfleisch, zis Gutenberg (Fig. 5). Acesta s-a născut în jurul anului 1400 și s-a stins din viață la 3 februarie 1468 la Mainz, Germania. Numele de Gutenberg este al casei familiale „zum Gutenberg", familia Gensfleisch făcând parte din nobilii orașului ale căror case purtau nume, precum străzile sau cartierele. În orașul natal s-a specializat în fierărie. A fost exilat din Mainz în timpul unei dispute dintre breslele meșteșugarilor și nobilii din oraș, mutându-se la Strasbourg, unde va practica meseria de bijutier. O mențiune despre Gutenberg apare pentru prima oară într-un document din 28 martie 1430, când numele său este menționat în legătură cu permisiunea de a se întoarce în orașul natal, în

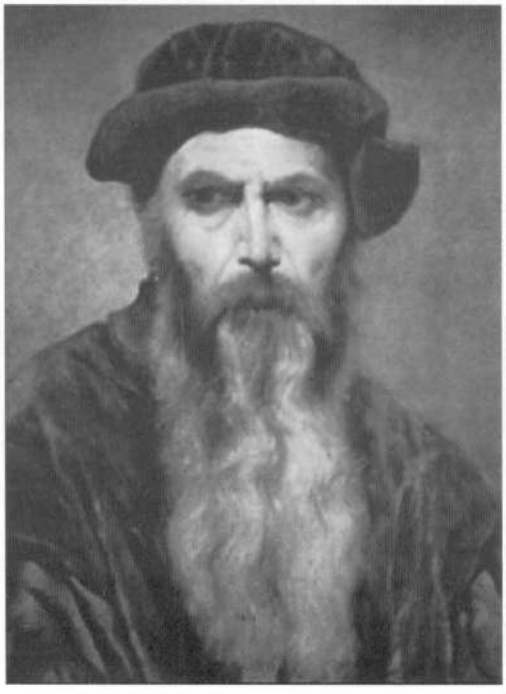

Fig. 5 Johannes Gutenberg
http://www.doxologists.org/johannes-gutenberg-2/

care, totuşi, nu revine. Documente oficiale existente în arhiva din Strasbourg consemnează prezenţa lui Gutenberg în oraş ca reclamant pentru neplata unor drepturi ce i se cuveneau, ca pârât pentru încălcarea promisiunilor de căsătorie făcute unei fete de negustor, dar şi pentru insulte la adresa unui pantofar[1].

În cadrul unui astfel de proces, intentat de Jorg Dritzehn pe motiv că Gutenberg nu onorase promisiunile făcute lui şi fratelui său privind participarea la o afacere pe care o aveau împreună, aflăm primele informaţii despre această invenţie numită „meşteşugul secret". Despre acesta, martorii la proces spuneau că se afla în 1436 într-o fază avansată, iar unul dintre meşteri declara că a primit 100 de guldeni *„pentru ceea ce aparţine tipăritului"*.

Un alt proces, şi anume cel din 1439, aduce noi informaţii în ceea ce priveşte noul meşteşug. Gutenberg iniţiase în 1438, împreună cu alţi trei meşteri din Strasbourg, Andreas Dritzehn, Andreas Heilmann şi Hans Riffe, o lucrare misterioasă pentru producerea unor „oglinzi" (*Spiegel* – era de fapt un *speculum*, o culegere de precepte morale, atât de căutată în Evul Mediu, încât scriptoriile erau în imposibilitatea de a satisface toate cererile), care să fie vândute cu ocazia pelerinajului de la Aachen. În anul 1450 încheie o afacere cu Johann Fust, care îl va finanţa cu 1.600 de guldeni, dar relaţiile dintre ei deteriorându-se, se va ajunge la un alt proces (1455), în urma căruia Gutenberg era obligat să plătească cheltuielile ce i se impuseseră. La doi ani de la proces (1457), din materialul tipografic atribuit prin sentinţă, Fust va tipări împreună cu Schöffer *Psaltirea de la Mainz*, considerată de unii istorici ai domeniului ca aparţinând tot lui Gutenberg, cu toate că poartă signatura atelierului lui Fust şi Schöffer.

Activitatea tipografică

Primele tipărituri ale lui Gutenberg sunt considerate a fi un fragment din *Judecata de Apoi*[2] (1445), care este de fapt o foaie de hârtie confecţionată din resturi textile, tăiată strâmb, tipărită pe ambele feţe şi care a fost descoperită în coperta unei alte tipărituri. Literele cu care este imprimată foaia au o grosime neuniformă, sunt neclare, ceea ce a condus la concluzia că reprezintă prima tipăritură a lui Gutenberg. Alte tipărituri din perioada de început a acestei arte care îi sunt atribuite lui Gutenberg sunt: un *Donat* (1450; se cunosc 24 de ediţii diferite, identificabile după numărul rândurilor), foile volante *Calendarul astronomic pentru anul 1448* (1457 sau 1458), *Calendarul turcesc*[3] (1455?) şi două *scrisori de indulgenţă*[4] (1454-1455).

Cea mai importantă tipăritură a lui Gutenberg este considerată *Biblia cu 42 de rânduri* (1455), cunoscută ca *B42* sau *Mazarina* (Fig. 6). Aceasta nu este datată şi nici semnată, realizarea ei durând din 1452 până în 1455, într-un format in-folio, în două volume, 741 pagini împreună, tipărită cu missale sau gotico-

Fig. 6 Biblia cu 42 de rânduri
http://www.swinburne.infoxchange.net.au/

missale. A avut un tiraj de aproape 200 de exemplare, 35 pe pergament și 165 pe hârtie. Lucrarea seamănă perfect cu un manuscris, literele fiind reproduse după scrisul de mână.

Tipăriturile ulterioare lui *B42* au fost *Biblia cu 36 de rânduri – B36* (1458-1460), realizată cu caractere donat-calendar și care se pare că a fost editată în Bamberg. Au urmat *Missale speciale Constantiense*[5] și un *Catholicon* (1460)[6].

Procedura de tipărire

Gutenberg a pus la punct un tipar cu matrițe care, prin procedeul presării, imprima în metal caracterele într-un număr destul de mare. Pentru aceasta a realizat un aliaj și a confecționat o presă asemănătoare celor utilizate la fabricarea vinului, precum și o cerneală obținută pe bază de ulei. Inițial, erau săpate matrițele pentru obținerea literelor în vârful unui mic bloc de metal tare, fiecare literă fiind inversată, pregătindu-se astfel *poansonul* (un instrument de oțel care are formă de vergea, cu un vârf ascuțit, folosit pentru gravare).

Fig. 7 Atelier tipografic
http://en.wikipedia.org/wiki/Printing_press

După ce matrița literei era gata, se bătea într-un mic bloc de metal moale de aramă, obținându-se o formă de literă adânc gravată, în care se turnau literele dorite. Aliajul utilizat de Gutenberg era plumbul încălzit la 300° împreună cu antimoniu și cositor. Literele turnate erau așezate în casete speciale, de unde erau culese și așezate în rânduri legate strâns între ele cu o sfoară, totul fiind așezat sub o presă, iar hârtia umedă era plasată sub presă, peste zațul uns cu cerneală[7]. (Fig. 7) Aceasta se obținea din gogoși de ristic[8] și negru de fum. Hârtia era umezită cu apă și prinsă într-o ramă fixată de presă, deasupra zațului.

INCUNABULELE ȘI SEMNIFICAȚIA LOR

Incunabulele constituie cele mai valoroase tipărituri care ilustrează tehnica tiparului la începutul ei, termenul (lat. *incunabula,-orum*: scutece, leagăn, dar și copilărie, început, origine) denumind inițial perioada de început a tiparului și nu cărțile în sine. A fost folosit pentru prima oară de bibliograful Bernhard von Mallenckroth în 1693, cu ocazia bicentenarului invenției lui Gutenberg, când s-a vorbit despre „*prima tipographia incunabula*" – în traducere „primele incunabule".

Perioada incunabulară este considerată a fi cea cuprinsă între 1455 și 1500. Caracteristicile principale ale incunabulelor sunt:

– reproduc prescurtările și ornamentele manuscriselor;
– literele sunt imperfect redate și nu au aceeași grosime;
– foaia de titlu lipsește;
– lipsesc semnele de punctuație;
– titlurile sunt lungi și prezintă greșeli frecvente;
– pe litera „i", în locul punctului, se află trasată o linie oblică;
– prezintă rareori numele autorului, al atelierului în care s-au imprimat, locul și data imprimării, numărul de exemplare și alte caracteristici specifice lucrării;
- nu erau nici numerotate, nici paginate: de aceea, trebuiau inventate repere care să vină în sprijinul legătorilor (*registrul* – o listă a primelor cuvinte ale fiecărui caiet sau ale filelor primei jumătăți a fiecărui caiet; *signatura* – o literă a alfabetului, tipărită pe colțul inferior din dreapta, pe dosul filelor din prima jumătate a caietelor, urmată de o cifră care indica succesiunea filelor; *reclama* reprezenta tipărirea primului cuvânt din fiecare caiet la sfârșitul caietului precedent);
- la sfârșitul volumului era plasată o formulă care indica în câteva rânduri autorul și titlul lucrării, locul și data ediției, numele tipografului: *colophon*-ul (gr. *kolophon*: a termina);

- limbile în care erau redactate incunabulele sunt, de regulă, cele clasice, latina şi greaca, la care se adaugă germana şi italiana, folosite în literatura laică ce a apărut sub impactul Renaşterii. Dintre marii meşteri ai tiparului îi amintim pe: Aldus Manutius (vestitul tipograf care a inventat literele aldine, formatul mic pentru cărți şi colecțiile), Bonetus Locatellus (dintre incunabulele tipărite de acesta amintim *Biblia cum postillis* – 1489; *Summa theologica* – 1493), iar în Germania s-a distins Köberger prin vestitele sale cronici care au reținut atenția şi datorită tehnicii ornamentale deosebite.

O trăsătură definitorie a incunabulelor este faptul că localitățile unde s-au tipărit erau menționate cu denumiri diferite de cele actuale: Lyon era denumit pe incunabul Lugduni, Köln–Coloniae, Viena–Vindobonae, Bordeaux–Burdihala, Zürich–Tiguri, Milano–Mediolani, Oslo–Ansloa, Lublijana–Labacum, Strasbourg–Argentinae, Augsburg–Augusta etc.

Trebuie spus că în țara noastră nu s-au tipărit incunabule, *Liturghierul* lui Macarie din 1508 depăşind limita de timp impusă. Însă românii din Transilvania figurează ca maeştri în tipografii de incunabule din diferite centre ale Europei. Numele lui Toma din Transilvania apare pe o carte imprimată la Mantua, în 1473; numele lui Bernard din Dacia, pe un incunabul tipărit la Napoli; al lui Martin din Codlea (Țara Bârsei), pe un incunabul din Brünn; al lui Andrei Corbul de Corona (din Braşov), pe unul din Veneția.

Trebuie menționați şi doi autori români de incunabule: Frater sau Presbiter Georgius, născut în satul Romos, lângă Sebeş, în anul 1422 şi luat rob de turci de la vârsta de 16 ani, care tipăreşte în 1482, la Urach, un *Tratat despre credințele, obiceiurile, viața şi viclenia turcilor* (*Tractacus de ritum, moribus, condicionibis et nequicia turcorum*), lucrare inspirată de perioada cât a fost rob. Un alt autor transilvănean este Pelbartus din Timişoara, care a tipărit la Nűrnberg, în 1498, un ciclu de predici, *Sermones*.

Conținutul anumitor incunabule este foarte important pentru români. Astfel, multe ediții din opera *Dracole Wayada* cuprind ştiri istorice şi anecdote despre Vlad Țepeş. Ediția din Nürnberg (1499), exemplar aflat la Biblioteca Națională a României, este singurul cunoscut, având o xilogravură ce îl înfățişează pe Vlad Țepeş ospătându-se. Incunabulul a fost achiziționat de Constantin Karadja dintr-un anticariat din Germania şi a intrat în fondurile bibliotecii în anul 1962, odată cu achiziționarea unei bune părți din colecția marelui bibliofil şi bibliolog român[9].

De asemenea, sunt menționate şi lucrări ale Papei Pius al II-lea care cuprind ştiri despre latinitatea limbii şi a poporului român (Biblioteca Județeană „Gheorghe Şincai" Bihor, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea).

CONTEMPORANII LUI GUTENBERG

Gutenberg l-a avut ca ucenic pe copistul şi caligraful Peter Schöffer, care a tipărit împreună cu Fust în 1457, pe pergament, *Psaltirea de la Maienta* (Fig. 8), considerată chiar a fi prima tipăritură a lui Gutenberg. Această lucrare prezintă indicaţia originii în colofon, dar şi prima greşeală de tipar tot în colofon. Ulterior, Schöffer va tipări *Psalterium Benedictinum* (1459, prima ediţie a psaltirii pentru benedictini), *Rationale divinorum officiorum* (1459, lucrarea lui Durandus Guillelmus), *Constitutiones* (1460, lucrarea Papei Clement al V-lea), *Biblia cu 48 rânduri* (1462, cunoscută şi sub numele de *Biblia pulcra* datorită noului tip de font: Gotico-Antiqua; lucrarea conţine prima marcă tipografică), un catalog de cărţi (1470, una dintre primele foi publicitare de tipograf-editor în care sunt menţionate 21 de lucrări: 16 ale sale, restul aparţinând lui Ulrich Zell) şi *Peregrinatio in Terram Sanctam* (1486; considerat primul reportaj tipărit, ilustrator fiind Erhard Reuwich). Schöffer este cel care concepe pagina de titlu cu indicaţiile ei (*Herbarius*, 1484), introduce notele marginale, imprimă în culori titlurile şi iniţialele şi este creatorul primei embleme tipografice (două scuturi agăţate de o ramură; apare pentru prima dată la sfârşitul *Bibliei* din 1462).

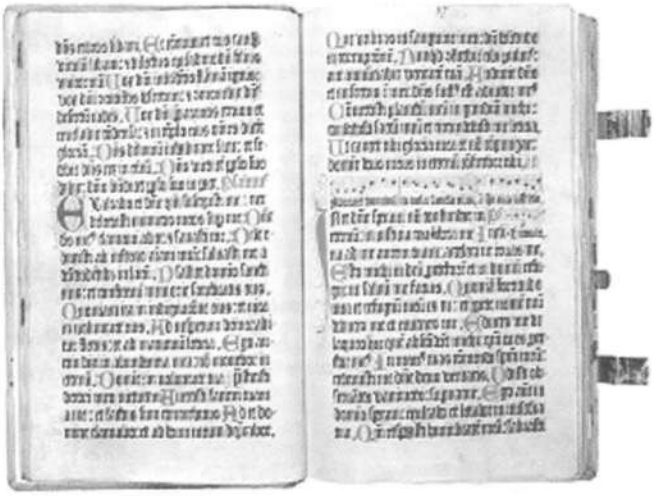

Fig. 8 Psaltirea de la Maienta
http://chiccmanchester.wordpress.com/2011/11/22

Un alt tipograf al vremii este Johann Mentelin, giuvaergiu, scriitor public şi notar care tipăreşte *Vulgata cu 49 de rânduri* sau *B49* (1460-1461), *Biblia* în limba germană[10] şi *Parzival* (1477, poem epic german al lui Wolfram von Eschenbach). Primul tipograf care se adresează clientelei laice este Albrecht Pfister care va tipări lucrarea *Der Ackermann aus Bőhmen* (*Dialogul plugarului cu moartea*), prima carte ilustrată tipărită cu litere mobile. Acesta va edita şi o culegere de fabule rimate, *Edelstein* (1461), precum şi traducerea în germană a poemului lui Iacobus din Teramo, *Belial* (1464). Konrad Sweznheim şi Arnold

Fig. 9 Moralia in Job
http://www.1186-583.org/La-tenue-des-freres-de-l-Hopital-a

Pannartz, cei care au creat primele caractere romane, vor instala în apropierea Romei, la mănăstirea din Subiaco, primul atelier tipografic situat în afara granițelor germane (1465-1467), unde vor tipări un *Donat* (astăzi pierdut), lucrarea *De oratore* a lui Cicero, un *Lactanțiu* și, în ultimul an de funcționare a tipografiei de aici, *De civitate Dei*. Ulrich Zell va edita la Colonia, în 1466, un text al sfântului Ioan Hrisostomul și va tipări până în 1502 aproximativ 200 lucrări de teologie, iar Berthold Ruppel va imprima, la Basel, lucrarea *Moralia in Job* aparținând sfântului Grigore (1467), care este prima și singura carte a sa (Fig. 9).

Caracteristicile tipăriturilor din această perioadă

Pentru că nu cunoșteau o altă formă a cărții, primii tipografi au păstrat manuscrisul ca model, pentru ca, treptat, după o evoluție de aproape un secol, să se ajungă, în jurul anilor 1530-1550, la o formă apropiată de cea actuală. Foloseau *gotica textualis* în textele liturgice, *gotica notula* în tratatele mari, *bastarde* în textele populare și caracterele *romane*[11] în textele latine clasice și la tipărirea operelor umaniștilor.

Textul tipăriturilor era foarte dens, prezentat adesea pe două coloane, cu unele litere ornate, nu aveau titlu, la sfârșitul volumului era plasată o formulă care indica în câteva rânduri autorul, locul și data apariției, numele tipografului. În perioada începuturilor textul începea chiar de pe rectoul primei file, după care unii tipografi au fost nevoiți să tipărească pe prima pagină rămasă liberă titlul lucrării, pentru ca, mai târziu, spațiul rămas liber sub titlu să fie completat cu o ilustrație, cel mai adesea marca tipografului sau a editorului.

În ceea ce priește ornamentația, și aceasta este tributară manuscriselor. Literele ornate, miniaturile, ancadramentele sunt realizate manual de către ilustratori.

În privința conținutului, putem afirma că, în secolul al XV-lea, jumătate din texte sunt religioase: breviare, cărți de rugăciuni, hagiografii etc., iar cealaltă jumătate, literaturii antice reprezentată de Cicero, Aristotel, Vergiliu, Esop, Cato, Ovidiu, Seneca, textelor de inițiere în gramatică și lucrărilor juridice.

PRINCIPALELE CENTRE TIPOGRAFICE DIN GERMANIA ÎN PERIOADA DE ÎNCEPUT A TIPARULUI

Printre principalele centre tipografice din Germania în perioada de început a tiparului menționăm Augsburg, cunoscut în epocă pentru realizarea cărților de joc și a gravurilor. Primul său tipograf a fost Günther Zainer, care se formase în atelierul lui Mentelin, la Strasbourg. Prima sa carte tipărită a fost *Meditationes* (1468), atribuită Sfântului Bonaventura. După această lucrare abordează cartea ilustrată, tipărind *Legenda aurea*, numită astfel din cauza conținutului neprețuit, editată în două volume, lucrare ornamentată cu 131 de gravuri în lemn (Fig. 10). Împreună cu Josse Pflanzmann tipărește prima Biblie ilustrată la 1475, ambele lucrări fiind traduceri în germană. Zainer va utiliza în mod sistematic o gamă de inițiale gravate, reprezentând ornamente florale cu mărgăritare.

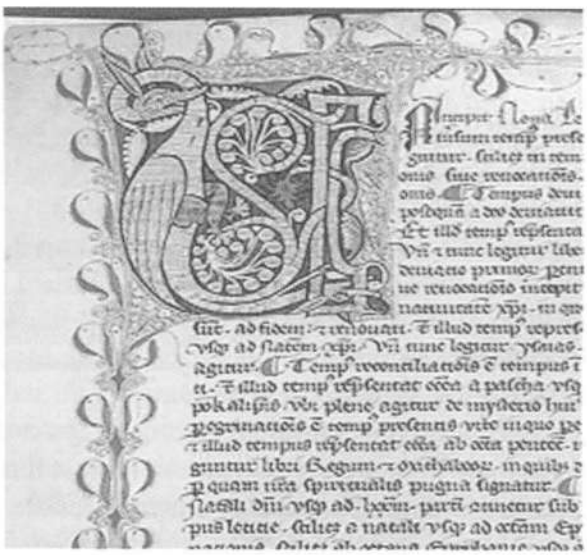

Fig. 10 Legenda aurea
http://www.zeller.de/de/highlights/legenda-aurea-von-guenther-zainer-augsburg-1472/

Anton Sorg, fost elev al lui Günther, va tipări cărți de călătorii și de istorie în limba populară: *Călătoriile lui Marco Polo* și *Breydenbach;*

Călătoriile fantastice ale Sfântului Brendan şi ale lui Jean de Mandeville, precum şi relatarea despre Conciliul de la Konstanz, un adevărat reportaj, ilustrat cu gravuri redate pe pagina întreagă.

Erhard Ratdolt este primul tipograf care foloseşte, în majoritatea lucrărilor, pagina de titlu şi care pune la dispoziția clienților specimene de litere. Cărțile sale sunt ilustrate numai prin intermediul tehnicii tipografice, iar dedicațiile le imprimă cu aur.

Schönsperger tatăl şi fiul sunt alți doi mari tipografi germani care au lucrat la Augsburg. În 1508, tatăl devine tipograf imperial pe viață şi i se dă spre tipărire *Cartea de rugăciuni* şi *Theuerdank*-ul lui Maximilian I (Fig. 11), primul monarh care a conştientizat importanța imprimării în vederea difuzării ideilor sale sale şi care a conceput un plan ce includea tipărirea de 130 publicații oficiale. *Cartea de rugăciuni* este o ediție de lux, din care s-au tipărit 10 exemplare pe pergament, pentru această ediție gravându-se o literă specială în trei corpuri. Cel mai cunoscut exemplar este cel ilustrat de Dürer cu desene marginale în peniță. *Theuerdank-ul* a fost ilustrată cu 118 gravuri, fiind creată pentru a fi dăruită oaspeților curții imperiale.

Fig. 11 Theuerdank
http://www.plancius.nl/Manuscripts/Theuerdank/T9-Theuerdank.html

Heinrich Steiner este ultimul tipograf important de la Augsburg care se consacră în special cărții ilustrate, traduse mai ales din limba italiană. Va imprima o serie de cărți intitulate *Emblemata*, care conțin epigrame, ilustrații simbolice şi jocuri de cuvinte. În 1531 tipăreşte *Emblemata* lui Andrea Alciat, ce oferea sfaturi privind împodobirea îmbrăcămintei.

Un alt centru tipografic german important al vremii este Nürnberg. Aici Johann Sensenschmidt îşi va instala prima presă în 1470, iar în 1476 tipăreşte *Biblia Sacra Latina*. Anton Köberger este primul tipograf care va pune bazele unui proiect de editare cu răspândire europeană, deschizând filiale la Veneția, Milano, Paris, Lyon, Lisabona, Anvers, Cracovia şi Budapesta. Va tipări Biblii, scrieri ale sfinților părinți, enciclopedii şi lucrări medievale, colecții de predici,

gramatici, cărți de drept civil și canonic, literatură scolastică, dar foarte puține cărți în limba germană și puțini clasici. În 1473 va tipări lucrarea *De Consolatione Philosophiae* a lui Boethius, ediție în limba germană și latină. Este recunoscut mai ales pentru tipărirea *Cronicii de la Nürnberg*[12] a lui Hartmann Schedel, cartea cu cel mai mare format din epocă. Johann Müller (cunoscut mai ales sub numele de Regiomontanus) va tipări în special carte de matematică[13].

La Köln, Heinrich Gran din Hagenau va tipări în 1515 satira *Epistolae obscurorum virorum*[14], iar Heinrich Quentell tipărește două biblii ilustrate, în dialecte germane (1478), considerate unele dintre cele mai frumoase.

În secolele al XV-lea și al XVI-lea Lűbeck-ul este considerat cel mai important oraș din nordul Germaniei, atât în ceea ce privește tipografia, cât și activitatea de editare. Aici, Lucas Brandis va tipări în 1475 lucrările *Rudimentum novitiorum* (o istorie a lumii, care cuprinde și două hărți tipărite) și *Missale Othinense*. Johann Snell[15] și Bartholomaeus Ghotan își vor desfășura și ei activitatea în acest mare centru tipografic, ultimul fiind chiar pe punctul de a introduce acest meșteșug în Rusia. Steffen Arndes va edita o *Biblie ilustrată* în 1493, care este superioară bibliei lui Quentell.

Strasbourg devine cunoscut mai ales prin cartea germană ilustrată, care, în scurt timp, va fi considerată specialitatea editorilor din acest oraș: poeme epice sau eroice, cărți populare medievale, legenda lui Belial. Adolf Rusch este primul tipograf de texte clasice care este și adeptul umanismului german[16]. Eggestein[17] tipărește o *Biblie* la 1466, dar și multe alte opere de natură religioasă. Importante sunt și lucrările de drept *Decretum Gratiani* (1471) și *Constitutiones* de Papa Clement V, precum și lucrări clasice ale lui Virgilius și Cicero.

La Basel își va desfășura activitatea Johann Amerbach[18], primul tipograf care și-a angajat specialiști care să îl consilieze în activitatea sa editorială. Tipografia sa va deveni cea mai importantă din oraș, tipărind ediții perfecte, atât prin corectitudinea textelor, cât și prin prezentare. Operele care i-au adus recunoaștere internațională au fost cele ale sfinților părinți.

În perioada următoare, marile centre tipografice ale epocii intră în declin, principalele trei rămânând Köln, Frankfurt și Leipzig.

ÎNCEPUTURILE ACTIVITĂȚII TIPOGRAFICE ÎN ITALIA

Italia va fi regiunea spre care se vor îndrepta meșterii tipografi germani în perioada următoare deoarece structura socială, politică și economică a acesteia se asemăna cu cea a Germaniei. Roma devenise un oraș recunoscut în lumea cărții ca târg editorial internațional și unul dintre cele mai renumite centre

tipografice din peninsulă. Ulrich Han va tipări 80 de titluri, în mare parte clasici latini, având și sprijinul cardinalului Torquemada. Va edita prima carte ilustrată din Italia, *Meditationes de vita Christi*, dar și prima carte de muzică cu portative și note tipărite, *Missale Romanum*, și lucrarea clasică *Vitae illustrium virorum* a lui Plutarch. Stefan Planck este un alt tipograf care își va desfășura activitatea la Roma și care va edita aproximativ 300 titluri în perioada 1480-1500. Astfel, va tipări un manual în limba latină, *Compendium elegantiarum,* dar și lucrări științifice precum *Ludus arithmomachiae* și *Lunarium, Mirabila Romae* cu ilustrații, *Vocabulista italiano-tedesco, Historia et descriptio Urbis Romae*. Alți tipografi renumiți de la Roma din această perioadă au fost Iacopo Mazzochi,[19] Ludovico del Arrighi[20]și Antonio Blado[21].

Veneția este următorul centru tipografic italian ca importanță după Roma. Aici, Johann din Spira va tipări *Epistolae ad familiares* de Cicero, în 300 exemplare. Nicolas Jenson va crea firma *Nicolaus Jenson sociique* cu reprezentanțe la Roma, Perugia și Napoli și va tipări clasici latini, lucrări teologice și juridice. Erhard Ratdolt va edita cărți de astronomie și de matematică, fiind autorul ediției princeps a lucrării *Elemente* de Euclid (1482), care avea imprimate figuri geometrice pe margini. De asemenea, va tipări un calendar italian și german aparținând lui Regiomontanus[22]. Andrea Torresano își va desfășura și el activitatea la Veneția, în 1479 cumpărând tipografia lui Nicolas Jenson. Baptista de Tortis va edita în special lucrări de drept. Literele gotice folosite de acesta au fost denumite în Spania, unde circulau lucrările sale, *letra de Tortis,* termen care prin generalizare a desemnat toate literele gotice. Aldus Manutius cel Bătrân va aduce o serie de modificări cărții tipărite: ediții de buzunar, colecții de autori, legături ușoare, caractere noi[23], prețuri mici etc. Emblema atelierului era o ancoră cu un delfin, deviza fiind *festina lente*[24]. Familia Giunta a reprezentat, de asemenea, un adevărat imperiu al cărții. Emblema tipografică a acestora era crinul de Florența. Daniel Bomberg și Gabriele Giolito vor fi unii dintre marii editori venețieni, primul cunoscut prin tipărirea de lucrări ebraice[25], iar cel de-al doilea, prin editarea clasicilor italieni: Petrarca, Boccaccio, Tasso, Ariosto.

ÎNCEPUTURILE ACTIVITĂȚII TIPOGRAFICE ÎN FRANȚA

În Franța, la fel ca în alte părți, primii tipografi sunt tot de origine germană, inițiatorii activității tipografice fiind Johann Heynlin (Lapidanus) din Stein, rectorul Sorbonei, și Guillaume Fichet din Savoia. Aceștia aduc în 1470 trei tipografi germani: Ulrich Gering, Michael Fribürger și Martin

Crantz, instalându-le atelierul tipografic în casa lui Heynlin. Prima lucrare tipărită aici este *Scrisorile lui Gasparino din Bergamo* (1470). Urmează *De officiis* de Cicero, *Orthographia* de Gasparino din Bergamo, *Compendium elegantiarum* de Lorenzo Valla, un *Salustiu* şi un *Valeriu Maximus*. În 1472, Fichet este chemat la curtea pontificală, iar Heynlin pleacă la Basel, fapt care a condus la părăsirea Sorbonei de către tipografii germani, care se vor instala în strada Saint Jacques, deviza atelierului lor fiind *Soleil d'or.* În 1473, editează un manual pentru preoţi, *Manipulus curatorum,* cu caractere bastarde gotice[26]. Alte lucrări tipărite de aceştia au fost *Legenda aurea* de Voragine, *Sermones* de Utino, *Postillae* de Nicolas de Lyre, *Comentariul* de Scotus, *Vulgata* (1476), prima Biblie tipărită în Franţa (Fig. 14). Prima carte tipărită în limba franceză la Paris a fost *Marile cronici ale Franţei*, realizată în 1476 de către Pasquier Bonhomme. Aceasta cuprindea *Cronicile de la Saint Denis, de la Troieni până la moartea lui Carol al VII-lea*, în 1461. Este o lucrare în trei volume, format in-folio, tipărită cu caractere gotice, pe două coloane. În colofon se arată clar că lucrarea s-a tipărit la Paris, în casa lui Pasquier Bonhomme. Jean Bonhomme va tipări *Istoria distrugerii Troiei cea mare*, în 1484, şi *Cartea ţăranilor care se bucură de roadele câmpului,* care este prima carte de economie agricolă ilustrată cu gravuri în lemn.

Jean Dupré şi Antoine Vérard sunt consideraţi marii editori parizieni. Primul va tipări primele două cărţi ilustrate pariziene: *Missale Parisiensis* şi *Missale Virodunense*, casa lui editorială având ca emblemă două lebede. Antoine Vérard este primul editor parizian care a remunerat munca tipografilor şi a gravorilor. Va edita *Orele regale* sau *Marile Ore* (1488), conţinând gravuri pe întreaga pagină, *Comentariile* lui Iulius Cezar, *Cavalerul eliberat* (1488), *Marile cronici ale Franţei* (1493), *Romanul trandafirului* (1495) etc.

La sfârşitul secolului al XV-lea, Lyon este oraşul care se poate lăuda cu primii tipografi umanişti, care îi lansează pe Rabelais şi Marot şi care vor da cărţii franceze forma ei cea mai originală. Guillaume Le Roy din Liège va tipări în 1473 *Compendium breve* a cardinalului Lothaire. Johann Trechsel va edita cele mai cerute lucrări de filozofie şi teologie, în format in-folio de dimensiuni reduse, cu caractere mici. Sebastian Gryphe îşi va desfăşura activitatea între 1520-1556, cărţile sale nepurtând pe pagina de titlu decât emblema sa, un grifon.

Familia Estienne este cea care va marca timp de 160 de ani dezvoltarea tipografiei în Franţa. Henri Estienne şi-a început activitatea în 1501 la Paris, deviza sa fiind *Fortuna opes auffere, non animum potest* (*Soarta poate să lovească bogăţiile, dar nu poate vătăma sufletul*). Robert I Estienne, fiul lui Henri Estienne, a fost iniţiat în acest meşteşug de tatăl său vitreg (Simon de Colines), fiind cunoscător de latină, greacă, şi ebraică. Este cel care va edita *Noul Testament* (1523). În 1526 preia conducerea afacerii, emblema

Fig. 12 Emblema tipografică a familiei Estienne
http://dcaiga.blogspot.ro/2009/05/design-history-robert-estienne-roberti_9928.html

sa tipografică fiind pomul de măslin (Fig. 12). Va mai tipări *Thesaurus linguae latinae* (1531-1532), *Noul Testament* în limba greacă (1551), având versetele numerotate, obicei ce se va generaliza de atunci înainte.

La începutul secolului al XVII-lea, activitatea tipografică franceză încearcă să se relanseze, dar este împiedicată din cauza condițiilor economice nu tocmai prielnice, de regulile impuse de cenzură și de sistemul de privilegii. Cardinalul Richelieu acorda privilegii doar cărților recenzate de către scriitorii pe care el îi desemnase; în acest fapt regăsim și originea cenzorilor regali, care au controlat tot ce s-a publicat în Franța în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea[27]. Richelieu va crea în 1640 la Louvre un atelier tipografic oficial care s-a numit *Tipografia Regală,* fiind prima imprimerie de stat din lume care tipărea toate actele oficiale. Din această tipografie va ieși colecția dedicată autorilor clasici latini „ad usum Delphini"[28], care au apărut începând cu 1671, la Paris; de atunci, expresia desemnează în sens ironic cărțile sistematic epurate.

În secolul al XVIII-lea, tot Parisul este cel care va domina piața cărții, deoarece sistemul privilegiilor nu permite o dezvoltare importantă a acestui meșteșug în provincie. În acest secol, își vor desfășura activitatea la Paris Jacques Collombat, Didot, Lebreton etc.

ÎNCEPUTURILE ACTIVITĂȚII TIPOGRAFICE ÎN SPANIA

Se pare că cea mai veche carte datată în Spania este un text atribuit lui Fenollar, *Les trobes en lahors de la Verge María*, lucrare apărută la Valencia în 1474. La începutul secolului al XVI-lea, activitatea tipografică din această zonă va fi sprijinită de arhiepiscopul de Toledo, Francisco Ximenes, care va fonda Universitatea din Alcalá, unde îl va instala pe Arnao Guillem din Brocar, de origine franceză, care se impusese ca tipograf de cărți liturgice la Pamplona.

Cartea care le asigură faima amândurora este *Biblia poliglota,* în şase volume, prima de acest fel, cunoscută sub numele de *Polyglotta complutensis*[29].

ÎNCEPUTURILE ACTIVITĂŢII TIPOGRAFICE ÎN ANGLIA

Anglia este singura ţară din Occident al cărei tipograf va fi un autohton şi ale cărei cărţi vor avea textul în limba populară, fapt care conferă acestui spaţiu un caracter original. William Caxton va învăţa meşteşugul tipografic la Köln, pentru ca în 1476 să se stabilească la Westminster, lângă Londra, unde deschide primul atelier englez cu emblema „Red Pale". Dintre cele 90 de titluri tipărite, 74 sunt în limba engleză: romane cavalereşti, cărţi de morală, enciclopedii populare. Capodopera sa este *Canterbury Tales* de Chaucer (1478). Va crea un caracter gotic original numit *Black letter*, variantă a literelor gotice din Ţările de Jos (Fig. 13).

Fig. 13 Black letter
http://typeverything.com/post/3240242738/typeverything-com-typeverything-black-letter

Activitatea tipografică şi editorială engleză se va dezvota odată cu avântul economic al acestei regiuni. Vor fi publicate postum operele lui Shakespeare, va apărea *Poliglota* din Londra, în şase volume, in-folio, cu sprijinul lui Cromwell, iar în 1669 ia naştere editura Oxford Press, care, începând cu 1688, va fi împărţită în două departamente: *Bible Press* şi *Learned Press*. Departamentul dedicat tipăririi Bibliilor s-a bucurat de o faimă negativă datorită unor greşeli tipografice care au intrat în istoria tiparului ca atare[30]:

- *Judas Bible* (1611): apare Iuda în loc de Iisus în Matei XXVI, 36;
- *Wicked Bible* (1632): omite negaţia din porunca a şaptea: "Thou shalt commit adultery" („să preacurveşti");
- *Printers Bible* (1702): apare termenul de „tipografi" în loc de „principi" în: "Printers persecuted me" („tipografii m-au persecutat");
- *Vinegar Bible* (1717): în parabola viţei-de-vie, apare termenul "vinegar"(„oţet") în loc de "vineyard"(„viţă-de-vie").

ÎNCEPUTURILE ACTIVITĂȚII TIPOGRAFICE ÎN BELGIA

În Olanda, la *Anvers*, Christophe Plantin va instala un atelier tipografic la 1555, lista publicațiilor sale fiind impresionantă atât prin diversitate, cât și prin număr. Emblema atelierului său era un compas, iar deviza „*labore et constantia*" („muncă și statornicie"). Va tipări *Biblia poliglota* (1568-1573), coordonată de Arias Montanus și finanțată de Filip al II-lea, în opt volume, in-folio, în cinci limbi: ebraică, greacă, latină, caldeeană, siriană. Douăsprezece exemplare au fost editate pe pergament fiind destinate regelui Spaniei, iar 1.200 au fost destinate comerțului. Ginerele său, Jean Moretus, preia editura din Anvers în 1589 și tipărește în continuare ediții frumoase, cu frontispicii gravate după Rubens. Editura Plantin-Moretus va supraviețui până în 1876, când orașul Anvers o va cumpăra pentru a o transforma într-un muzeu consacrat istoriei tipografiei și cărții.

Mercator, fondatorul geografiei matematice, va tipări în 1554, la Duisburg, harta Europei (1:4.360.000), care îi va aduce celebritatea, iar în 1569, un mapamond pentru marină. Prima lucrare cartografică în care apare cuvântul *atlas* va fi cea din 1585, *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*[31].

ÎNCEPUTURILE ACTIVITĂȚII TIPOGRAFICE ÎN OLANDA

Fig. 14 Emblema tipografică a familiei Elsevier *http://www.elsevier.com/about/history/elsevier-tree*

Janszoon Blaeu, matematician, astronom și geograf, se va stabili în 1596 la Amsterdam, exercitând meseria de tipograf și gravor. Prima sa lucrare a fost *Appendix Theatri Abr. Ortelli et Atlantis Gerh. Mercatoris*, urmată de *Atlas Novus* (1641-1655) și *Atlas Major* (1650-1662).

Reprezentanții familiei Elsevier se vor constitui în cei mai importanți reprezentanți ai acestui meșteșug timp de aproape un secol. Fondatorul firmei, Lodewijk Elsevier, a fost la început legător de cărți la Anvers, ulterior

devenind librar la Leyda (Fig. 14). Editura din Leyda a cunoscut o dezvoltare deosebită sub conducerea lui Abraham şi a lui Bonaventura Elsevier. Ediţiile lor se caracterizează prin virtuozitate tehnică, hârtie fină, formate mici. Va lansa o colecţie numită a *Micilor Republici,* sub forma unor micromonografii care se constituie în enciclopedii de geografie politică. Emblema tipografică era reprezentată de un ulm pe care se încolăceşte vița-de-vie şi sub care stă un bătrân, deviza fiind *Non solus.* O ultimă parte a producţiei lor constă în publicarea autorilor contemporani, mai ales francezi, uneori sub o adresă falsă, odată cu ei contrafacerea ridicându-se la rang de instituţie în editarea europeană.

ARTA TIPOGRAFICĂ ÎN PERIOADA ÎNCEPUTURILOR ŞI REPREZENTANŢII ACESTEIA

Arta tipografică din această perioadă a fost dezvoltată de Tory, Garamond, Dürer, Didot, Bodoni, Baskerville.

Geoffroy Tory a studiat arta şi tehnica pictorilor italieni, a desenat şi gravat noi caractere de litere şi a stabilit reguli legate de construcţiile grafice şi de echilibrul acestora. Toate aceste cunoştinţe şi le-a concretizat în lucrarea *Champfleury* (1529), Tory fiind şi primul machetator din istoria cărţii (Fig. 15).

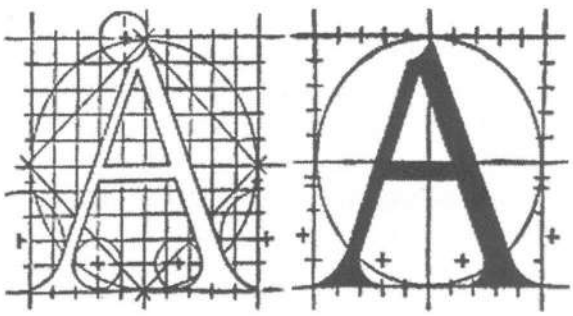

Fig. 15 Caractere Tory
http://florinf.wordpress.com/category/carte/page/2/

Claude Garamond, ucenicul lui Tory, a creat caractere romane şi italice foarte lizibile, rămânând în isoria tiparului cu *greceştile regale*, inspirate din cursiva greacă.

Albrecht Dürer a fost pictor, desenator şi gravor, teoretician al artei, scriind trei tratate consacrate geometriei, perspectivei şi proporţiei. Tot el este cel care a realizat celebrul canon al alcătuirii corpului omenesc.

Reprezentanţii familiei Didot au creat noi caractere de literă, noi metode de culegere, noi forme de paginaţie. În 1775 a fost revizuit şi standardizat sistemul de măsuri tipografice, introducându-se *punctul Didot,* iar în 1777 inventează presa cu o singură apăsare. Primul caracter Didot a fost realizat în 1775, după desenele lui François Ambroise.

Gianbattista Bodoni, supranumit „artista della semplicità", şi-a expus principiile în domeniul artelor grafice în lucrarea *Manuale tipographico* (1818). Conform acesteia, o carte frumoasă trebuie să fie imprimată numai pe hârtie de calitate superioară, caracterele să fie bine alese, la imprimare textul să fie negru, iar paginile cărții să fie tăiate egal.

John Baskerville creează un nou tip de literă, foarte geometrizată, elegantă şi subțire. Împreuna cu James Whatman au fabricat hârtia albă, numită velină.

APARIȚIA TIPARULUI GLAGOLITIC ŞI CENTRELE LUI DE DEZVOLTARE ÎN SECOLELE AL XV-LEA ŞI AL XVI-LEA

Alfabetul glagolitic s-a folosit un timp pentru scrierea şi tipărirea textelor slavone vechi de către slavii din sud – sloveni şi croați. Între secolele al XV-lea şi al XVI-lea, cărțile glagolitice au fost editate de către biserica catolică în Veneția, Fiume (Rijeka) şi Senj. Astfel, Veneția va fi unul dintre cele mai importante centre al tiparului glagolitic, în această oficină tipografică tipărindu-se un *Slujebnic* (Liturghier glagolitic), în 1483, un *Breviar*, în 1491, şi un alt *Breviar*[32] în 1493, tipograful celui din urmă fiind Andrea Torresani. Acesta va mai tipări şi un *Abecedar glagolitic* la 1527, din care se cunosc doar patru exemplare. Tot la Veneția va mai apărea un *Liturghier* (1528), editat de către Francesco Bindoni şi Matheo Pasini, şi încă un *Breviar* (1561), tipărit de către nepoții lui Torresani.

Senj este primul centru croat al tiparului glagolitic în care va vedea lumina tiparului un *Liturghier glagolitic,* la 1494 tipărit de Silvestr Bedričic, *Mărturisirea generală a păcatelor,* la 1496, care prezintă tot emblema tipografică a lui Silvestr Bedričic, şi un *Îndreptar pentru plebani*, la 1507, tipărit de Grigori Senianin[33].

La Rijeka (Fiume) va fi înființată în 1530 o tipografie de către Simon Kozicic, care a tipărit un *Liturghier* în 1531, într-un format mic, în 12^0. Din analiza lucrării se observă un nivel ridicat al artei tipografice, meşterul folosind două garnituri de litere.

Tübingen se numără printre centrele tiparului glagolitic lutheran pentru slavii din sud, unde îşi va desfăşura activitatea tipografică Primus Truber. Sunt cunoscute 14 tipărituri de diferite dimensiuni şi cu un conținut mult mai variat decât până la acea dată: *Abecedarul* (1561), *Catehism Lutheran* (1561), *Noul Testament* (1562), *Epistolele Apostolilor* (1563), *Tâlcul Evangheliilor* (1562). În 1564 acest centru tipografic îşi încetează activitatea, dar a intrat în

istoria tiparului european ca promotor al limbii croate.Tiparul glagolitic nu a cunoscut o evoluție ascendentă deoarece a fost înlocuit de cel chirilic.

PRIMELE CENTRE ALE TIPARULUI CHIRILIC ÎN EUROPA

În Răsărit cunoaşterea de carte aparținea unei elite, în cea mai mare parte din mediul mănăstiresc, care utiliza o limbă literară greu accesibilă maselor, slavona, tradiția literară fiind cea slavo-bizantină. Cartea era destinată în special cultului religios, literaturii omiletice, patristice. Nevoia de carte şi presiunea exercitată de tipar a făcut ca, în perioada 1491-1512, acest fenomen să se manifeste într-o primă fază la Cracovia, Cetinjé şi Țara Românească, după care urmează Praga (1517), Veneția (1519) şi Vilno (1525).

În aceeaşi perioadă, Cracovia era un important centru cultural, cu o veche universitate şi o tipografie destinată cărților în limba latină. Începuturile tiparului chirilic sunt legate de numele lui Sweipolt Fiol[34]. Acesta tipăreşte un *Octoih* şi un *Ceaslov* (1491), în textul colofonului apărând anul, locul apariției şi tipograful care a executat cartea. Garniturile de litere chirilice sunt realizate de către Rudolf Borsdorf. Alte două tipărituri, *Triodul de post* şi *Triodul înflorat*, sunt considerate ca aparținând tot lui Sweipolt Fiol, dar nu regăsim nici o informație referitoare la data şi locul imprimării, presupunându-se că ar fi fost tipărite în acelaşi an, 1491. Lucrările se disting prin perfecțiunea realizării şi prin imprimarea în două culori.

Cetinjé (Muntenegru) se afla la acea vreme sub patronajul voievodului Gh. Cernoievici, care avea strânse legături cu Veneția. Se cunosc şase tipărituri din acest centru: *Octoih* I (glasurile 1-4), *Octoih* II (glasurile 5-8), *Psaltirea* (1495), *Molitvenicul* (1496), *Triodul înflorat*, *Tetraevanghelul*[35]. La fel ca tipăriturile de la Cracovia, şi acestea se deosebesc prin tehnica avansată utilizată, oglinda zațului paginii aproape perfectă, tipărirea în două culori.

Note

1. GECK, Elisabeth. *Gutenberg şi arta tiparului*. Bucureşti: Editura Meridiane, 1979, p. 30-31.

2. O lucrare apocrifă care conține o descriere a *Judecății de apoi* şi care redă judecata la care vor fi supuşi oamenii după „sfârşitul lumii". Textul fragmentului provine din *Cartea Sibilelor*, creată în Turingia în jurul anului 1360.

3. Prima lucrare care poartă un titlu pe frontispiciu.

4. Primele tipărituri cu dată sigură.

5. Liturghier comandat de consiliul oraşului Konstanz (Germania de Sud, la frontiera cu Elveția).

6. Dicționar latin cu gramatică, în format in-folio, 744 pagini.

7. *Johannes Gutenberg. Letterpress Printing*; http://www.gutenbergdigital.de/gudi/eframes/index.htm. [Accesat: 01.08.2013].

8. SCHATZ, Elena Maria; STOICA, Robertina. *Catalogul colectiv al incunabulelor din România*. Bucureşti: CIMEC, 2007, p. 21

9. Prima tradusă în limba populară; până la Luther a rămas traducerea de bază a celor 13 ediții care i-au urmat.

10. Cele mai frumoase caractere romane ale secolului al XV-lea au fost concepute de Nicolas Jenson, de la care se vor inspira Aldus Manuzio şi Claude Garamond.

11. *Liber Chronicarum*; redă istoria lumii de la începuturi până la 1493.

12. În perioada 1471-1475 a tipărit: *Efemeride, Calendarium, Philalete, Theorice nova planetarum, Trigonometria.*

13. În colofon apărea textul: *In Venetia in impressoria Aldi Minutti,* care este şi prima adresă falsă.

14. Tipăreşte în 1480 *Clavicle indulgentialis et absolutionis sacerdotalis.*

15. *Rationale divinorum officium,* 1474.

16. *Magister artium* (doctor în filosofie).

17. *Magister artium* la Sorbona.

18. Va edita cea mai veche colecție de inscripții lapidare: *Epigrammata antiquae urbis Romae* (1521).

19. Creează „littera cancellaresca", litere cursive care fac distincția pentru prima dată între *u* şi *v*, şi între *i* şi *j*.

20. Editor al literaturii italiene moderne: *Il Principe* de Machiavelli (1532).

21. *Kalendario* (1476); conține o pagină de titlu sub formă de poem, care este în acelaşi timp şi prefață.

22. *Aldina cursivă* sau *cancellaresca;* prima carte tipărită cu aldine a fost un Vergiliu (1501).

23. I-a fost propusă de către Erasmus din Rotterdam, fiind inspirată după o monedă din timpul lui Tiberiu.

24. A dat primul text integral al *Talmud*-ului, în 12 volume.

25. FLOCON, Albert. *Universul cărților: studiu istoric de la origini până la sfârşitul secolului al XVIII-lea.* Bucureşti: Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1976, p. 187.

26. LABARRE, Albert. *Istoria cărții.* Iaşi: Institutul European, 2001, p. 103.

27. *Ad usum Delphini*; http://www.johnpiazza.net/adusumdelphini.htm [Accesat: 01.08.2013].

28. *Complutum*, numele latin al oraşului Alcalá.

29. FLOCON, Albert. *op. cit.*, p. 267.

30. *Mercator, Gerard. Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*; http://www.christies.com/lotfinder/books-manuscripts/mercator-gerard-atlas-sive-cosmographicae-meditationes-5281423-details.aspx.[Accesat: 01.08.2013].

31. Se cunosc numai şase exemplare, dintre care unul se afla la Biblioteca Brukenthal.

32. *Croatian Glagolitic Heritage Related to Lika, Krbava, Gatska, Modrus and Senj;* http://www.croatianhistory.net/etf/lika.html. [Accesat: 01.08.2013].

33. SOKOLYSZYN, Aleksander.*Sweipolt Fiol: The First Slavic Printer of Cyrillic Characters*; http://www.jstor.org/discover/10.2307/3001048?uid=3738920&uid=2129 &uid =2&uid=70&uid=4&sid=21101407400687. [Accesat: 01.08.2013].

34. Cunoscut doar din surse bibliografice.

Bibliografie de referinţă

1. CHAPPEL, Warren. *A Short History of the Printed Word*. New York: Dorset Press, 1989.

2. DUŢĂ, Victor. *Călătorie în lumea scrisului şi a tiparului*. Bucureşti: Sport-Turism, 1988.

3. ERDÖDY, János. *Aşa a trăit Gutenberg*. Bucureşti: Editura Albatros, 2006.

4. FIEDL, Frederich; OTT, Nicholas; STEIN, Bernard. *Typography: An Encyclopedic Survey of Type Design and Techniques Through History*. New York: Black Dog & Leventhal, 1998.

5. FLOCON, Albert. *Universul cărţilor: studiu istoric de la origini până la sfârşitul secolului al XVIII-lea.* Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1976.

6. GECK, Elisabeth. *Gutenberg şi arta tiparului*. Bucureşti: Editura Meridiane, 1979.

7. GEORGESCU-TISTU, Nicolae. *Cartea şi bibliotecile: studii de bibliologie*. Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1972.

8. LABARRE, Albert. *Istoria cărţii*. Iaşi: Institutul European, 2001.

9. MATEI, Horia. *Tiparul*. Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1964.

10. NEDELCEA, Tudor. *Civilizaţia cărţii: incursiune în istoria cărţii, presei şi a tiparului*. Craiova: Scrisul românesc, 1996.

11. SCHATZ, Elena Maria; STOICA, Robertina. *Catalogul colectiv al incunabulelor din România*. Bucureşti: CIMEC, 2007.

12. STEINBERG, S. H. *Five Hundred Years of Printing*. Harmondsworth: Penguin Books, 1974.

Surse electronice

1. *Ad usum Delphini*; http://www.johnpiazza.net/adusumdelphini.htm [Accesat: 01.08.2013].

2. *Croatian Glagolitic Heritage Related to Lika, Krbava, Gatska, Modrus and Senj;* http://www.croatianhistory.net/etf/lika.html. [Accesat: 01.08.2013].

3. *Johannes Gutenberg. Letterpress Printing*; http://www.gutenbergdigital.de/gudi/eframes/index.htm. [Accesat: 01.08.2013].

4. *Mercator, Gerard. Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*; http://www.christies.com/lotfinder/books-manuscripts/mercator-gerard-atlas-sive-cosmographicae-meditationes-5281423-details.aspx.[Accesat: 01.08.2013].

5. SOKOLYSZYN, Aleksander. *Sweipolt Fiol: The First Slavic Printer of Cyrillic Characters*; http://www.jstor.org/discover/10.2307/3001048?uid=3738920&uid=2129 &uid=2&uid=70 &uid=4&sid=21101407400687. [Accesat: 01.08.2013].

APARIȚIA ȘI DEZVOLTAREA BIBLIOTECILOR

Nașterea bibliotecii. Antichitatea
Lumea bibliotecilor medievale
Revoluția Renașterii
Sub semnul Luminilor
Democratizarea bibliotecii. Secolul al XIX-lea
Biblioteca secolului XX – noi misiuni

O cât de sumară trecere în revistă a *istoriei bibliotecilor* înseamnă o perspectivă de sinteză asupra succesiunii civilizațiilor, a formelor scrisului și suporturilor cărților, a condițiilor socio-culturale proprii fiecărei epoci și, firește, structurii și funcțiilor bibliotecilor care se adaugă în timp, sporind complexitatea acestor instituții.

Există, cu privire la toate acestea, un ocean de informații aduse la lumină de arheologi, comunicate de istoricii cu diferite specializări, iar a realiza o imagine coerentă impune un efort considerabil de selecție a datelor, faptelor, fenomenelor și exemplelor, în cadrul fiecărei secțiuni ce corespunde marilor perioade istorice.

Istoria bibliotecilor implică multe componente care-i privesc pe fondatorii-finanțatorii, pe intelectualii care produc, reproduc, comentează, traduc textele, pe producătorii de carte și tehnicile lor, pe cei care utilizează cărțile în scopuri diverse; așadar este vorba despre un ansamblu de activități, incluzând circulația cărților și efectele acestora, climatul psiho-social, relația cu Puterea, cu Religiile, cu Societatea.

NAȘTEREA BIBLIOTECII: ANTICHITATEA

Deși cuvântul bibliotecă este grecesc și numește inițial un „conteiner", un dulap, o cutie în care se țin cărți (cărți-rulou, manuscrise, codexuri pe papirus, pe pergament, cum erau ele în Antichitate), spațiul destinat păstrării textelor scrise este anterior Antichității europene.

Mesopotamia și Egiptul, care au produs documente scrise încă în mileniul al treilea î.Hr. au avut, firesc, și primele depozite pentru tăblițele de lut inscripționate și pentru rulourile de papirus. Primele asemenea biblioteci funcționau pe lângă temple și palate, iar descoperirile arheologice din secolul al XIX-lea încoace au scos la lumină urmele acestora.

În 1975, arheologii care făceau săpături la Tel-Mardikh pe ruinele vechiului oraș-stat Ebla (mileniul 3 î.Hr.), în nordul actualei Sirii, au descoperit urmele unei biblioteci care, într-o sală de formă dreptunghiulară, cuprindea mii de tăblițe de argilă. Se presupune că ele se aflau pe rafturi care au dispărut într-un incendiu care nu a afectat însă și cărțile de lut. Au rămas aproape 6.500 de tăblițe de lut incizate în limbile sumeriană, akadiană și eblaită.

Tot cercetările arheologice au făcut cunoscută o inscripție funerară cu menționarea funcției de „administrator al Casei cărților", adică al bibliotecii regale, într-un mormânt descoperit în apropierea piramidei de la Giza, datat din perioada celei de a patra dinastii egiptene (cu faraonii Keops, Kefren și Mikerinos, circa 2613-2498 î.Hr.).

Pe peretele bibliotecii templului lui Horus de la Edfu, în Egiptul de Sus, se păstrează, săpat în piatră, registrul lăzilor care conțin cărți pe suluri mari de pergament. Templele egiptene aveau încăperi speciale destinate papirusurilor, cum era „sala cărților" din templul de la Denderah. Vase, lădițe de ceramică sau de piatră erau folosite pentru păstrarea cărților.

În secolul al VII-lea î.Hr., Asiria era stăpânită de regele Asurbanipal (669-625 î.Hr.), cunoscător al vechilor scrieri sumeriene și akadiene, posesorul unei colecții personale de tăblițe de argilă (peste 20.000, azi în colecțiile de la British Museum). Într-o inscripție descoperită de arheologi în 1854, în ruinele palatului său din Ninive, acesta afirmă despre sine că a aranjat tăblițele în serii și le-a ordonat personal „pentru plăcerea-mi regală și din dorința de a le citi". Un catalog, tot pe tăblițe de argilă, cu notițe în scriere cuneiformă,

care conțineau primele cuvinte ale textului, conținutul, denumirea capitolelor și numărul plăcuțelor pe care era scrisă lucrare, servea drept ghid pentru structura acestei colecții regale.

Iată cum, la începuturile ei, Biblioteca provine din orgoliul puterii regale, care are ambiții culturale și face din ea un semn al Puterii, un mod de afirmare politică și personală.

Asurbanipal introduce „valoarea simbolică a actului de fondare a unei biblioteci"[1], care se va perpetua de-a lungul timpului fiind ilustrată, spre exemplu, în secolul al XIX-lea de industriașul Andrew Carnegie, finanțatorul construirii clădirilor bibliotecilor publice americane, și în secolul XX de cei doi președinți al Franței, Georges Pompidou (cu centrul cultural și biblioteca publică de informare ce-i poartă numele) și François Mitterand (ctitorul de drept și fapt al noii Biblioteci Naționale a Franței). Uimitor exemplu de continuitate a semnificației unui act fondator.

Sunt cunoscute azi, urmare a consemnărilor istorice și a cercetărilor arheologice, mari biblioteci la Babilon (în Mesopotamia, Irak-ul de azi) și Ninive (ultima capitală a Asiriei), Teba (metropolă antică pe valea Nilului, azi localitatea Karnak, cu un templu al Zeului Amon, ale cărui urme mai pot fi încă văzute) și Alexandria (unde, sub Ptolemeu II Philadelphos, 283-246 î.Hr., se finalizează construcția Museionului și Bibliotecii).

Acest din urmă oraș este considerat emblematic pentru cultura scrisă a Antichității. Fondat de Alexandru cel Mare în 331 î.Hr., capitală a regilor Egiptului elenistic din dinastia Ptolemeilor, între 323 și 300 î.Hr., aceasta a fost un centru intelectual care a atras marile inteligențe ale vremii.

După cum bine s-a observat, „până la înființarea Bibliotecii din Alexandria, bibliotecile lumii antice erau fie colecții private, compuse din manuscrisele unei singure persoane, fie depozite guvernamentale, unde manuscrisele juridice și literare erau păstrate în scopuri consultative"[2]. Acestea erau însă mai curând arhive decât biblioteci.

Biblioteca din Alexandria a fost produsul unei noi viziuni și al ambiției de a aduna suma cunoștințelor umanității (așa cum era ea percepută atunci și acolo), iar influența ei și efectele intelectuale nu aveau precedent. Scopul inițial fusese studiul scrierilor lui Aristotel, dar așezământul a devenit un centru de iradiere, întâlnire și comunicare intelectuală universală.

Pentru ca o asemenea veritabilă instituție să poată fi concepută, organizată și dezvoltată erau necesare câteva condiții: o putere, un stat la apogeu, cum era regatul ptolemeic, o cultură aflată la maturitate, cum era cea elenistică, o epocă de relativă stabilitate și prosperitate și un climat în care să fie prețuită valoare intelectuală, prin autoritatea cărturarilor cum era Aristotel.

Construită ca o Casă a Muzelor, cunoscută drept *Museion*, marea bibliotecă a fost alimentată printr-o intensă activitate de strângere, copiere de manuscrise și chiar printr-un fel de „depozit legal". Din ordin regal, orice carte ajungea de oriunde în portul Alexandria era confiscată temporar, copiată și restituită proprietarului (nu întotdeauna sau nu în mod sigur originalul, ci o copie).

Sub aspect practic, întemeietorul Bibliotecii din Alexandria este diadohul apoi regele Egiptului, Ptolemeu I Soter (367/66-283/82 î.Hr.), fondatorul dinastiei ce îi poartă numele. Acest fost general al lui Alexandru cel Mare a condus Egiptul între 323-285 și a fost deificat post-mortem.

Sub aspect intelectual, istorici ai culturii îl consideră fondator pe Aristotel, filosoful grec fiind apreciat drept primul colecționar de cărți cunoscut și îi atribuie meritul de a-i fi învățat pe regii Egiptului cum să organizeze o bibliotecă[3].

O descriere completă a bibliotecii nu s-a păstrat, dar se știe că era organizată pe arii tematice și aspira să conțină toată cunoașterea posibilă. Aceasta arată că se formase o reprezentare universalistă despre știință și că „mai mult decât un depozit de documente, așezământul a devenit un fenomen, un spațiu al interferențelor, al schimbului de idei și al reflecției". Se poate vorbi de un spațiu al memoriei, în care „regii ptolemeici i-au invitat pe cei mai cunoscuți cărturari din numeroase țări – precum Euclid și Arhimede – să se mute la Alexandria, asigurându-le o rentă și cerându-le în schimb doar să se folosească de comorile bibliotecii"[4].

Era, așadar, un program regal de valorificare a acestei colecții unice, un fel de Academie cosmopolită care genera cunoaștere, interpretări și sinteze. Tot Alberto Manguel afirmă că „fiecare dintre acești cititori specializați se familiarizau cu un număr însemnat de texte, citind și rezumând ceea ce citise, producând compendii critice pentru generațiile viitoare"[5].

Sunt cunoscute numele unor intelectuali care au lucrat în bibliotecile din Alexandria. Primul bibliotecar al fondurilor de început a fost Demetrios din Faleron, discipol al lui Aristotel, refugiat de la Atena la Alexandria. Acestui autor de lucrări de filosofie, istorie literară și fabule i-a urmat, între alții, Calimah (c. 315-c. 240 î. Hr.), autor prolific de scrieri aparținând mai multor genuri, care s-a ocupat de catalogarea colecțiilor bibliotecii. A rezultat un tabel bibliografic, *Pinakes*, în circa 120 de cărți, cu date despre autori, forma și limba în care a fost scrisă o lucrare, alte informații, precum și valoarea lucrărilor. Din fragmentele care au supraviețuit timpului se poate vorbi despre o bibliografie adnotată și chiar despre un catalog sistematic. Un alt bibliotecar a fost Apolonius din Rodos, poet, elev al lui Calimah și rival totodată în ale literaturii. A venit la

conducerea bibliotecii după Zenodot din Efes, cel dintâi conducător al bibliotecii alexandrine. I-au urmat Eratostene din Cirene, matematician şi astronom, care a calculat circumferința pământului şi a fost profesor al lui Ptolemeu IV Philipator (rege între 221 şi 204 î.Hr.), şi Aristofan din Bizanț, renumit cărturar elenist.

Încă de la primele vârste ale existenței lor, bibliotecile nu au fost numai depozite de carte, ci şi producătoare nu doar de copii, ci şi de informație. Bibliotecarii din Alexandria au decis să vină în ajutor cititorilor printr-o activitate de selecție şi glosare a unor scrieri importante şi printr-un catalog al scrierilor şi al autorilor. Ei au realizat note critice care „erau în esență bibliografii adnotate ce le permiteau cititorilor să capete o privire de ansamblu asupra unui subiect"[6].

Manuscrisul *Septuagintei,* traducerea în limba greacă a *Pentateuh*-ului ebraic („Vechiul Testament"), realizată în vremea lui Ptolemeu II Philadelphos (283-246 î. Hr.), a făcut parte din colecțiile bibliotecii.

Între dispariția acestei biblioteci faimoase a Antichității şi Iluminism, istoria nu a mai cunoscut un asemenea fenomen de punere în comun şi analiză colectivă a cunoaşterii prin cultura scrisă.

Sfârşitul acestui aşezământ şi al ansamblului de activități (copiere, studiu, comentarii, dezvoltarea colecțiilor) desfăşurate în interiorul şi în jurul lui nu este cu adevărat cunoscut. Izvoare istorice diverse îl atribuie unor distrugători diferiți, în epoci diferite. Plutarh menționează un incendiu în anul 47 î.Hr., în timpul şederii lui Cezar la Alexandria, dar nu este sigur că acesta a distrus totul. O cronică creştină scrisă la şapte secole distanță atribuie distrugerea intenționată califului Omar I.

În 20 octombrie 2002, a fost inaugurată la Alexandria noua clădire spectaculoasă a noii biblioteci a Egiptului, al cărei proiect a fost ales în urma unui concurs internațional de arhitectură organizat de UNESCO în 1988.

A fost un proiect grandios, dus la bun sfârşit cu mari eforturi, o bibliotecă-simbol a lumii, nu doar a statului egiptean. Prin documentul cunoscut ca *Declarația Assuan* (1990), instituția are misiunea de a fi deschisă pentru toate disciplinele – ca şi modelul ei antic – şi este legată electronic de marile biblioteci ale lumii.

Antichitatea elenistică a văzut înflorind şi alte biblioteci despre care au ajuns până la noi informații. Grecia, stăpânind zone întinse şi în Asia Mică, şi-a exportat modelele şi cultura. În oraşul Pergam din vestul Anatoliei, reşedința Attalizilor (dinastie întemeiată de regele Attalos I Soter, c. 269-197 î.Hr.), biblioteca regală urma exemplul celei din Alexandria şi năzuia să o eclipseze. Săpături ale arheologilor germani în acest sit au adus la lumină, între 1878-1886 spații ce par a fi fost destinate lecturii şi conservării documentelor de bibliotecă. Istoricul latin Pliniu cel Bătrân relatează tradiția unei interdicții a exportului de

papirus din Egipt către Pergam în timpul lui Ptolemeu V Epiphanes (c. 210-180 î.Hr.), ceea ce a generat introducerea unui nou suport de scris, pergamentul, pregătit prin prelucrarea pieilor fine de oaie, viței sau capră, și care avea să înlocuiască papirusul mai ales din secolul al IV-lea î.Hr. încoace.

Antichitatea greco-latină, generatoare de mare cultură, rezervată exclusiv elitelor, a dezvoltat și alte biblioteci despre care s-au transmis în timp informații, colecții private precum cele ale lui Cicero (106-43 î. Hr.) de la Tusculum și Herculanum.

Un anume Asinus Pollio Caius, om politic și cărturar (orator, jurist, istoric, filosof și poet), contemporan cu Vergiliu (70-19 î.Hr.) a organizat la Roma prima bibliotecă publică; acesteia i-au urmat și altele.

Astfel, împăratul Augustus (63 î.Hr.-14 d.Hr.) a fondat Biblioteca Octaviană (după numele său, Caius Octavianus) și Biblioteca Palatinului (a reședinței imperiale de pe una din cele șapte coline ale Romei, Mons Palatinus).

Împăratul Traian (Marcus Ulpius Traianus, 98-117) a creat Biblioteca Ulpiana, o construcție cu două laturi, una pentru autorii latini, cealaltă pentru cei greci. Între cele două biblioteci a fost înălțată, după victoria asupra dacilor enorma Columnă Traiană.

În secolul al doilea d.Hr. este atestată funcția publică de *procurator al bibliotecilor*, ceea ce arată că civilizația acestora evoluase.

Bibliotecile își sporesc fondurile prin prăzile provenite din numeroasele expediții militare, iar în Imperiul Roman se desfășoară un foarte activ comerț cu carte adusă din provinciile cucerite. Sclavi alfabetizați (*pueri litteratissimi*), citesc, la ordinul stăpânilor, pentru ei și pentru oaspeții lor, dar și copiază manuscrise (rulourile de papirus/volumen sau rotulus), apoi codexuri având ca suport mai ales pergamentul (pergamineum). Apar editorii, cu activitate devenită profesie și proprietari de librării/*taberna libraria* și de ateliere de copiști, care multiplică scrierile celor vechi și autorilor vremii și le comercializează. Unii sunt cunoscuți și în posteritate: frații Sosius, care îl editează pe Horațiu (Quintus Flaccus Horatius, 65-8 î.Hr.) și Triphon, editor al lui Quintilian (Marcus Fabius Quintillianus, 35-96) și al lui Marțial (Marcus Valerius Martialis, 40-103).

Bibliotecile publice romane aveau săli de lectură, practicau lectura cu voce tare în ceea ce se numea *auditorium*, dar permiteau și împrumutul la domiciliu.

Uneori, bibliotecile sufereau de pe urma incendiilor, cum s-a întâmplat cu Octaviana (către anul 80) și cu Palatina (în 191). Aceasta din urmă a fost reconstruită de Domițian (Titus Flavius Domitianus, 81-96), care i-a adăugat încă o bibliotecă pe Capitoliu (Capitolinus Mons).

Către anul 370, la Roma ar fi existat 28 de biblioteci publice (Svend Dahl). Manuscrisele conservate în fondurile bibliotecilor antichității greco-latine se prezentau sub formă de *rulouri*, apoi din ce în ce mai mult sub formă de *codex*, care, la început, aveau formate mici. Formatele mari s-au generalizat abia începând cu secolul al V-lea.

Cărțile manuscrise erau caligrafiate în scrierea numită în latină *capitalis quadrata*, cu litere formate din linii drepte, cu corp pătrat sau cu litere *capitalis rustica*, mai subțiri și mai elegante, apoi cu *unciala latină*, rotunjită și mai lată. Unciala va câștiga teren și va domina lumea cărții până spre finele secolului al VIII-lea.

Bibliotecile publice și private ale Antichității greco-latine s-au putut dezvolta atâta vreme cât civilizația care le-a produs a fost stabilă și înfloritoare.

Ofensiva creștină și declinul Imperiului Roman, destructurarea orașelor, atacurile populațiilor barbare, prăbușirea administrației și a puterii statului au adus cu ele și distrugerea și risipirea marilor biblioteci.

Evul Mediu timpuriu, cu istoria sa frământată, cu schimbările sociale, politice, de mentalitate, n-a mai fost favorabil continuării formelor culturale care generaseră aceste biblioteci. În tot acest timp s-au schimbat stilul de viață și practicile intelectuale. Cartea-rulou a dispărut, dar, deși civilizația materială a făcut puține progrese în secolele următoare, o invenție a ajuns în Europa și avea să schimbe lumea cărții.

Chinezii, care în Antichitate scriau întâi pe mătase, suport delicat, dar costisitor, inventaseră, la începutul secolului al doilea d.Hr., hârtia, produsă din materiale vegetale. Practic, cel cunoscut în mod tradițional ca inventatorul hârtiei, Cai Lun (Ts'ai Lun, 50-121) a perfecționat procedeele tehnice de realizare cunoscute încă din secolul al II-lea î.Hr.

Invenția a fost păstrată secretă, în sensul că procedeele de producere a hârtiei n-au putut fi cunoscute în afara civilizației chineze până în secolul VIII, când arabii au smuls informația de la meșteșugarii chinezi pe care îi făcuseră prizonieri. A mai durat mult până când acest suport pentru scris a ajuns în Europa – abia în secolul al XII-lea.

De-a lungul Antichității se născuseră scrierea, practicile de lectură, colecțiile și ideea de bibliotecă, se construiseră instituții cu caracter public, deschise cărturarilor, deopotrivă cu scop de conservare și valorificare a cunoașterii, se formaseră genurile literare, se dezvoltaseră comentariile, se scriseseră texte cu caracter juridic, filosofic, literar, geografic etc. Se puseseră bazele unei culturi scrise în formele ei esențiale, dar bibliotecile cu spații destinate studiului nu aveau să supraviețuiască prăbușirii unei lumi și urmau să fie recreate în alte condiții.

LUMEA BIBLIOTECILOR MEDIEVALE

Sfârșitul dramatic al Antichității greco-latine nu s-a produs într-atât de rapid și radical, încât moștenirea materială și intelectuală să piară fără urme. Pe continentul european supraviețuia Imperiului Roman divizat, după moartea împăratului Teodosiu I la anul 395, în două componente: Imperiul Roman de Apus și Imperiul Roman de Răsărit. Imperiul Romano-Bizantin (*pars Orientis*), modelat diferit de creștinismul victorios, față de partea apuseană imperială ocupată și desființată ca stat de barbari în anul 476, a supraviețuit până în 1453, când a fost cucerit de turci.

Astfel, în secolul al IV-lea, după ce devine unic stăpânitor al imperiului, împăratul Constantin cel Mare (Flavius Valerius Constantinus, 306-337) reconstruiește vechiul polis Bizanț (Byzantion) și îl desemnează în anul 330 drept noua capitală a lumii romane. Constantinopolul („orașul lui Constantin"), o capitală sigură și opulentă, servea ca o atracție și un refugiu pentru cărturarii vremii. Împăratul avea orgoliul și toate mijloacele pentru a întreține aici o bibliotecă pe măsură. N-a jucat un rol chiar comparabil cu cel al bibliotecii din Alexandria, dar a fost un centru intelectual care a adăpostit scrierile Antichității clasice și a sporit în timp cu scrierile culturii creștine răsăritene. Biblioteca, conform consemnărilor istorice, mai exista în epoca cruciadelor și probabil a funcționat până la căderea orașului, în 1453.

Bizanțul păstrează în Evul Mediu puternice tradiții cărturărești și o mare autoritate intelectuală, având o universitate imperială deschisă studiului filosofiei, geometriei, retoricii, jurisprudenței, medicinei, istoriei etc., pentru care biblioteca deținea colecțiile de scrieri antice și medievale.

Din secolul al V-lea exista și o Școală Patriarhală, unde se studiau teologia, gramatica, retorica, muzica și care reunea în biblioteca ei cunoștințe acumulate în timp. Cultura era conservată și sporită și prin activitatea scriptoriilor mănăstirilor bizantine, ca faimoasa Studion de lângă Constantinopol (fondată de consiulul Studius în anul 463).

Activitatea legată de cărți și bibliotecă înflorește în mănăstirile de la Muntele Athos și în alte așezăminte monastice creștine, până în Sinai, la Sf. Ecaterina și acolo unde mai ajungea influența Bizanțului.

Mai subzistau, pe de altă parte, în nordul continentului african, biblioteci creștine constituite înainte de căderea Romei. În Egipt, mănăstiri formate la începuturile creștinismului păstrau manuscrise grecești și produceau documente, descoperite în secolul al XIX-lea de arheologi englezi în deșertul Nubiei.

La Caesareea, în Palestina, exista o bibliotecă creştină, fondată de Origene (c.185-c.253), menționată ca celebră în izvoare istorice pentru fondurile sale de peste 30.000 de volume şi pentru activitatea cărturarilor legați de ea. Origene, apologet creştin, a realizat prima ediție critică a *Vechiului Testament*, iar Eusebiu (c.260-c.340), episcop al Caesareei a alcătuit lucrarea *Istoria ecelziastică*, cronică în zece cărți a evoluției bisericii creştine. Tot el a dezvoltat fondurile bibliotecii şi a organizat un catalog al acestora.

Nu doar bibliotecile creştine au relevat şi păstrat o parte din moştenirea romano-bizantină. Scrierile post-elenistice au ajuns să-şi prelungească influența în cultura islamică în măsura în care s-au păstrat în bibliotecile orientale şi în Spania maură.

La Bagdad, califul din dinastia Abbasizilor Harun Ar-Raşid (786-809) şi urmaşul său, Mamun, aveau o bibliotecă („Casa înțelepciunii") în care cultura bizantinilor, cu care au purtat multe războaie, era bine reprezentată.

Dinastia mulmană a Fatimizilor (909-1171) deținea la Cairo o colecție estimată la circa 200.000 de volume orânduite conform conținutului, care a existat până în 1068, când a fost distrusă de turci.

Sudul Spaniei, cucerit de berberi şi de arabi la începutul secolului al VII-lea, vede înflorind sub dinastia Omeiazilor întâi un emirat, din anul 756, iar în 929, un prosper şi strălucitor califat, a cărui capitală este oraşul Córdoba. Cultura arabă cunoştea aici o epocă de glorie, în care filosofia, poezia şi medicina au produs creații intrate în patrimoniul universal. Arabii aveau universități înaintea europenilor, iar cea din Córdoba (distrusă în anul 978) cuprindea principalele domenii ale cunoaşterii vremii. Palatul califului deținea, de asemenea, o bibliotecă de circa 400.000 de volume, parte lucrări ale cărturarilor arabi, parte traduceri arabe de manuscrise bizantine. Un catalog în mai multe volume asigura accesul al colecții.

Occidentul catolic a salvat cât s-a putut din moştenirea Antichității, adăpostind în bibliotecile mănăstirilor din Evul Mediu timpuriu ceea ce se putea şi copiind manuscrise în scriptoriile acestora.

În special călugării benedictini (al căror ordin fondat de Sf. Benedict de Nursia, 480-547, a creat, în 529, mănăstirea de la Montecassino, celebră pentru activitatea ei de copiere a manuscriselor) au contribuit la conservarea scrierilor antice. Un istoric al cărții şi bibliotecilor observă că „grație activității călugărilor, s-a creat o cultură literară internațională, care, în pofida amprentei religioase, a menținut legătura cu viața spirituală a antichității clasice"[7].

Un centru important pentru transmiterea în timp a literaturii Antichității greco-latine, dar şi pentru copierea de texte biblice şi liturgice a fost mănăstirea Vivarium, fondată în anul 555 de Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus

(490-585). Acest senator, secretar al regelului ostrogot Teodoric cel Mare, istoric și călugăr, colecționar de manuscrise păgâne și creștine, susține munca de copiere în scriptoriul mănăstirii. Din scrierile sale au rămas lucrări de teologie, filosofie și istorie. Opera sa principală de istoric, douăsprezece volume despre originea și faptele geților, s-a pierdut, dar a fost rezumată de Iordanes (secolul VI) în *Getica* (*De origine actibusque Getarum*).

Și în nordul continentului, călugării irlandezi, înzestrați cu zel misionar, au continuat să difuzeze prin manuscrise atât literatură creștină, cât și pe cea antică.

Un abate irlandez, Sf. Columban (543?-615) este fondatorul, în anul 590, al mănăstirii de la Luxeuil (Luxovium) în Galia, apoi, prin 612, al celebrei mănăstiri italiene de la Bobbio, cu biblioteci și scriptorii active. Una dintre mănăstirile cu biblioteci care au ajuns până la noi este aceea de la St. Gallen, din Elveția, datorită călugărului irlandez Gallus. El s-a stabilit la anul 612 pe malul râului Steinach, a dus o viață de pustnic și, după moartea sa, în 650, a fost venerat de localnici ca un sfânt protector. O abație benedictină a fost fondată în anul 720 pe locul schimniciei sale. Sf. Gall (Gallen), după cum i s-a păstrat amintirea în diverse izvoare, a făcut parte dintr-un grup de călugări irlandezi itineranți care împreună cu Sf. Columban au evanghelizat parte din aceste ținuturi europene, locuite de triburile alemanice păgâne. Acești călugăr-misionari din secolele VII-VIII și urmașii lor, au întemeiat mănăstiri cu scriptorii. Între ele, cea de la St. Gallen, devenise, în secolul al IX-lea, o abație deja bogată și celebră. Existența scriptoriului este atestată de la 760. S-a păstrat, datând din anul 820, planul mănăstirii, adevărată cetate, care a avut o influență considerabilă asupra altor edificii benedictine medievale.

Biblioteca abației de la St. Gallen avea un catalog (manuscris) încă de pe la jumătatea secolului al IX-lea, iar dintre manuscrisele inventariate în acest document, peste 400 de titluri, multe se mai păstrează și azi, deși în anul 926 invazia ungurilor a cauzat distrugeri și a impus un refugiu soldat cu mari pierderi, iar în 937 un incendiu a pus colecțiile în pericol,multe volume căzând pradă flăcărilor.

Mănăstirea și biblioteca sa au intrat în declin în secolul al XII-lea, dar istoria consemnează o nouă dezvoltare, începând cu anul 1430, prin creșterea considerabilă a fondurilor de manuscrise, alcătuirea unui nou catalog și cumpărarea de tipărituri. Tulburările Reformei au fost surmontate de așezământ. Acesta există și azi, când se prezintă ca un ansamblu baroc-rococo, biserică, clădiri anexe, bibliotecă, dar nu mai păstrează aspectul inițial, medieval, ci amprenta secolelor următoare.

Pe măsură ce se formează structurile statale feudale și Biserica își sporește puterea și resursele, Europa vede înmulțindu-se mănăstirile cu

scriptoriile şi bibliotecile lor. Se diversifică, din epoca lui Carol cel Mare (rege al francilor, 769-814, şi împărat al Occidentului, 800-814) încoace, tipurile de scriere, tehnicile de ilustrare a manuscriselor, se dezvoltă şcoli artistice, diferite în Occident şi în Răsărit, se dezvoltă o nouă cultură a cărții şi noi practici de lectură.

Epoca lui Carol cel mare, aşa-numita Renaştere Caroligiană, reprezintă un climat stimulator artelor în genere şi pasiunii bibliofile, iar ornamentația manuscriselor asimilează influențe bizantine şi anglo-saxone, realizând o sinteză originală. Carol cel Mare invită la curtea sa cărturari cu faimă ca Paul Diaconul, din Italia, şi din Anglia pe Alcuin din Northumberland. Întreține la Aix-la-Chapelle o şcoală de copişti care cultivă un nou tip de scriere (cursiva carolingiană) şi dezvoltă o bibliotecă. Şcoala carolingiană îmbogăţeşte ornamentul cărții cu noi tehnici şi noi motive şi se păstrează până la noi numele unor caligrafi şi miniaturişti ca Dagulf, Ingobert, Godescale etc. Acestei şcoli îi aparține şi celebrul *Codex aureus* păstrat astăzi la Alba Iulia, în Biblioteca Batthyaneum.

Bibliotecile au acum un mobilier specific, cu pupitre înclinate, pe care codexurile grele de pergament, dificil de manevrat, sunt aşezate astfel încât să poată fi consultate, dar fără a fi mutate de la locul lor, dat fiind că sunt legate cu lanțuri (*catena* – lanț, de unde „cărți catenate"). Existau pupitre fixe, aşezate în rânduri, în dreptul ferestrelor, şi pupitre rotative, pentru patru cărți. Restul volumelor erau aşezate în dulapuri şi pe rafturi. Călugării puteau împrumuta în chiliile lor unele dintre cărți.

Lângă biblioteci funcționau scriptoriile, în care călugării copiau manuscrise şi le ornau cu inluminuri. Mănăstirile filiale primeau, pentru a-şi îmbogăți propriile colecții, cărți provenite de la aşezămintele-mamă. Astfel au ajuns spre sfârşitul secolului al XII-lea în Transilvania, la mănăstirea cisterciană Igriş, manuscrise latine din biblioteca abației burgunde de la Pontigny. Trimiterea manuscriselor este consemnată în catalogul colecției monahale franceze, păstrat azi la Biblioteca Facultății de Medicină din Montpellier (*Annotation librorum Pontiniacensium*).

Asemenea biblioteci monastice, create de diverse ordine monahale, înfloresc în vestul şi centrul Europei; sunt deseori devastate de invazii, dar renasc. Un exemplu este mănăstirea Fleury, din localitatea Fleury-sur-Loire, întemeiată în secolul al VII-lea, al cărei scriptoriu era faimos în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, dar care a fost jefuită mai târziu, în secolul al XVI-lea. Înfloritoare biblioteci aveau în Evul Mediu şi alte mănăstiri franceze: de la Cluny, cu filialele ei, de la Corbie, de la Saint Germain-des-Pres, dar şi aşezămintele monahale germane de la Reichenau, Fulda, Ratisbona, Lorsch.

Din secolele al IX-lea și al X-lea au început să ia ființă, pe lângă bibliotecile monastice, și biblioteci ale catedralelor, numite biblioteci capitulare, unele având și scriptorii. Erau asemenea colecții la Chartres, Reims, Cambrai, Rouen. Acestea dețineau, firește, numai scrieri creștine, de sorginte medievală.

Papii, în schimb, dețineau în colecțiile personale diverse manuscrise, scrieri ale Antichității clasice latine și grecești, dar majoritatea traduse în limba latină. Folosirea latinei în mănăstirile din vestul și centrul Europei, circulația călugărilor de la o mănăstire și un scriptoriu la altul în rețelele monastice confereau unitate lumii cărții și asigurau cunoscătorilor accesul la scrierile din aceste biblioteci.

Legătura dintre cunoaștere, carte și Putere, instaurată încă din epoca regilor asirieni, rămâne un bun câștigat pentru toată viitoarea istorie a bibliotecilor, astfel încât unii regii din Europa Medievală, urmați de unii mari seniori, înțeleg prestigiul culturii.

Sfârșitul epocii medievale găsește Europa mult mai bogată din acest punct de vedere decât sfârșitul Antichității. Diferitele tipuri de biblioteci cuprind o mare varietate de scrieri, de la copii ale textelor culturii grecești și latine la literatura medievală, dominată, desigur, de texte sacre creștine, de scrieri teologice, de cărți provenind din zone diverse, din Irlanda și Scandinavia până la cele caligrafiate în scriptoriile țărilor meridionale.

Din secolul al XIII-lea apare un nou tip de bibliotecă, dezvoltată pe lângă universitățile care iau naștere acolo unde o relativă stabilitate, o restructurare a orașelor și o anume putere economică permit și stimulează cunoașterea și viața intelectuală. Mult diferite de instituțiile de învățământ superior de azi, aceste structuri răspundeau unei nevoi reale de formare profesională în diverse domenii (teologie, științe juridice, medicină, etc.).

În sudul Europei, universitatea de la Bologna este fondată din secolul al XI-lea, urmată în partea de nord a continentului, în primul deceniu al secolului al XIII-lea, de Universitatea de la Paris (Universitas magistrorum et scolarium Parisiensium), a cărei bibliotecă număra, la câteva decenii de la înființare, peste o mie de volume pentru care se stabiliseră reguli privitoare la lectură și împrumut.

La Paris a apărut și primul colegiu. Fondat în 1257 de cardinalul Robert de Sorbon, acest asezământ era destinat studenților teologi săraci, iar biblioteca, formată prin donații, cuprindea peste o mie de volume la sfârșitul secolului al XIII-lea. Unele cărți erau numai pentru lectură în sală și anume „cărțile catenate". Un statut al bibliotecii, din 1321, prevedea ca cele mai bune cărți pentru fiecare materie de învățământ să fie la îndemâna studenților „pentru ca toți să le poată vedea".

Universitatea din Paris a servit mai târziu prin organizarea ei, ca model altor universități (Oxford – 1249, Cambridge – 1284, Heidelberg – 1386 ș.a.), ale căror biblioteci vor deveni repere în secolele următoare. Se dezvoltă universități celebre la Padova (1222), apoi, în secolul următor, la Praga (1348), Cracovia (1364) și Viena (1365). Colegiile au, fiecare, bibliotecă, iar pe lângă bibliotecile universitare înfloresc activități specializate de copiere a cărților, încă manuscrise, desfășurate sub controlul universității și la comanda personală a studenților. Din aceste activități se desprind ulterior meserii ce privesc producerea și difuzarea cărții, care, în epoca Renașterii, vor deveni autonome.

Dacă în secolele V-XI cartea și tot ce înseamnă civilizație a scrisului și a lecturii evoluează sub tutela Bisericii, scriptoriile și bibliotecile de dezvoltă în mănăstiri și catedrale, abia în secolele XI-XII această lume se lărgește prin apariția universităților, care încep să concentreze activități intelectuale, de la lectură la producerea de manuscrise.

Acestei schimbări i se adaugă organizarea administrativă a statutului, apariția juriștilor, funcționarilor și a burgheziei cu practicile intelectuale pe care le implică activitățile comerciale, utilizarea documentelor profesionale, noile nevoi ale unei societăți urbane.

Din secolele XII-XIII marea nobilime întemeiază biblioteci particulare pentru care comandă cărți noilor ateliere laice din orașe, împodobindu-și reședințele cu manuscrise, exemplare de lux.

Lumea bibliotecarilor a consolidat tradiții cărturărești, practici intelectuale și și-a configurat funcțiile instituționale specifice, cea patrimonială, educațională, estetică și de informare[8]. Aceste tendințe se vor conserva, apoi se vor completa în cursul istoriei, dobândind noi componente și nuanțe în timp, până la noi.

Evul Mediu generează, așadar, numeroase forme noi în privința scrierii, ornamentării, legătoriei, conservării și folosirii cărții, diversifică utilizatorii și comanditarii de carte, dar aceasta rămâne sub tutela Puterii și a Bisericii, de sub care se va emancipa treptat în secolele ce vor urma.

REVOLUȚIILE RENAȘTERII

Secolele al XIII-lea și următoarele, până la începutul celui de-al XVII-lea veac, au înregistrat schimbări majore, evenimente, procese și fenomene socio-culturale și politice, toate cu consecințe în viitor, ca niciodată în mileniul care trecuse de la răspândirea creștinismului și declinul Antichității clasice.

În numai trei secole Europa trăiește Renașterea (secolele XIV-XVI), fenomen intelectual și artistic prin care redescoperă valorile antice, dar din perspectiva unor noi mentalități, orașele se emancipează de sub controlul feudal și devin vectori de progres material și intelectual, se prefigurează apoi se impun ideile Reformei (începutul secolului al XVI-lea), lumea cunoscută se extinde prin descoperirea Americilor, fapt ce revoluționează cunoașterea, dar și economia, se dezvoltă puternic universitățile și se diversifică domeniile cunoașterii, se formează și se dezvoltă o burghezie motivată să se elibereze de sub constrângerile lumii medievale și care va reprezenta motorul evoluțiilor pe plan material, comercial, intelectual și politic. Hârtia cucerește lumea cărții și, moment revoluționar cu urmări uriașe, Johann Gutenbeg (c. 1400-1468) inventează tiparul cu litere mobile. Toate aceste schimbări vor transforma, treptat, apoi accelerat, și universul bibliotecilor.

Sunt trei secole de progres, dar și dramatice, în care întemeierile sunt dublate de distrugeri, progresul – de reacții ostile, creația artistică – de cenzură, ideile – de interdicții, iar câștigurile – de devastările produse de o istorie violentă.

Biserica stăpânea Europa de aproape o mie de ani și controla inclusiv capetele încoronate. În numele ei, cruciații comiseseră orori și distruseseră civilizații în Asia Mică și nordul Africii. Dar o reacție de opoziție începe să se manifeste și puterea absolută a catolicismului începe să se simtă amenințată. Așa încât, în vreme ce zorii Renașterii încep a se ivi, în 1231 Papa Grigore al IX-lea înființează Sfânta Inchiziție, ca reacție la răspândirea unor erezii, în fapt ca poliție religioasă – și în esență și politică.

În același deceniu al aceluiași veac, poetul Francesco Petrarca (1304-1374), rafinat bibliofil, considerat de istorici „părintele umanismului" și „primul om modern" descoperea în Țările de Jos scrisorile lui Cicero către Atticus, iar în biblioteca de la Sorbona găsește și copiază manuscrise cu lucrările scriitorilor latini Propertiu (c.47-15î.Hr.) și Tibul (c.52-19î.Hr.) Om al vremii sale, îi citea

pe Sf. Augustin, dar şi pe clasicii antichităţii, aduna cărţi din ţările în care avea prieteni (Franţa, Anglia, Germania) şi dorea să-şi doneze biblioteca Republicii Veneţiene, care ar fi asigurat accesul public la ele. Dezideratul nu s-a realizat, era prea devreme, dar iată deja o idee de avangardă.

Papii împăcau cumva ideea de Inchiziţie cu propriile pasiuni, prea puţin austere, pentru palate somptuoase cu biblioteci de preţ şi obiecte de artă costisitoare. Pius al II-lea (1458-1464), cunoscut ca umanist sub numele Eneas Sylvius Piccolomini, era un erudit autor şi colecţionar de manuscrise, cu o bogată bibliotecă personală, azi în catedrala din Siena, ceea ce nu era o excepţie în vremea lui. Lucrările sale cuprind şi referiri la latinitatea românilor.

Marile familii nobiliare ale Italiei, apoi ale Franţei, gustau literatura antică şi plăcerile bibliofile şi din aceste înclinaţii sau/şi orgolii urmau să se nască biblioteci de mare valoare.

În acest interval de trei secole, bibliotecile universităţilor şi ale familiilor regale, princiare şi ducale ocupă practic peisajul, în vreme ce, cu unele excepţii, bibliotecile monastice, rămase la principii şi fonduri medievale, intră în declin. Unele vor renaşte după războaiele religioase ale Reformei şi Contrareformei (cele catolice), altele vor fi distruse ori marginalizate.

În 1379, John Wycliffe (1330-1384), teolog şi filosof, traducător al Bibliei în engleză, intelectual format la Oxford, atacă deschis bazele catolicismului. Ceva mai târziu, sub influenţa lui, în 1402, Jan Hus (1370-1415), rector al Universităţii din Praga, se implică în această mişcare care prefigura Reforma, pentru care istoricii fixează ca reper anul 1517, când Martin Luther (1483-1546) îşi face publice tezele revoluţionare pe uşa catedralei din Wittenberg.

La jumătatea secolului al XV-lea (1440-1455), Johann Gutenberg revoluţionează şi el lumea aşa cum se prelungea ea din Evul Mediu şi deschide o nouă eră pentru civilizaţia cărţii prin invenţia sa: tiparul cu litere mobile (*Biblia cu 42 de rânduri* de la 1455 este prima carte imprimată în această tehnică).

Noutăţile se succed la nici jumătate de veac, astfel încât în 1492 Cristofor Columb descoperă Lumea Nouă, de unde vor veni plante necunoscute care vor ajuta Europa să suporte mai bine perioadele de foamete, metale preţioase pentru regii Spaniei şi Portugaliei, boli care se adaugă pandemiilor obişnuite, dar şi o altă reprezentare despre lume. Vor urma descoperiri după descoperiri, cuceriri după cuceriri, care vor pune bazele unor imperii coloniale. Se vor desena hărţi, se va dovedi că Pământul este rotund, iar conquistadorii, şi mai ales misionarii Bisericii catolice, vor distruge, fără a încerca măcar să le înţeleagă, bibliotecile constituite, nu ştim începând de când, de civilizaţiile precolumbiene. N-a fost vorba doar de vandalizări ca în orice război, ci de distrugeri sistematice. S-a ilustrat întru aceasta la loc de frunte călugărul Juan

de Zumarraga, născut în 1468, însărcinat de Inchiziție și de Carol Quintul (rege al Spaniei din 1516 și împărat al Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană, 1519-1556) cu misiuni care l-au adus în 1536 ca mare inchizitor în Mexic. Lui i se datorează pieirea literaturii Imperiului Aztec deși, pe de altă parte, tot el introduce în această colonie prima tipografie.

În 1453 cade Constantinopolul. De data aceasta, turcii sunt aceia care distrug bibliotecile Bizanțului creștin, dar cărturarii prevăzători reușesc să se refugieze în răsăritul și apusul Europei (salvând cât puteau, omenește vorbind, manuscrise din bibliotecile imperiului nimicit).

Privind în ansamblu, în timpul Renașterii diverse tipuri de biblioteci suferă transformări diferite, dar similare în interiorul fiecărei tipologii. Cele monastice își pierd rolul precumpănitor, în favoarea celor nobiliare și universitare. Puține vor rămâne neschimbate în timp, dar între ele există una care, datând de la începutul Renașterii, și-a conservat deopotrivă clădirea, fondurile originare și mobilierul. Aceasta este Biblioteca Malatestiană de la Cesena, în Italia. Existența ei se datorează unei familii nobile, Malatesta, care a stăpânit la Rimini (secolele XIII-XVI), genul de principi tirani și amatori de artă de pe urma cărora au suferit contemporanii și beneficiază posteritatea. La mănăstirea Sfântului Francisc din Cesena exista, încă din secolul al XVI-lea, un *studio*, un fel de mică universitate, din nucleul căreia Malatesta Novello, principe de Cesena, a fondat o bibliotecă inspirată, sub aspectul arhitectonic, de cea de la San Marco de la Veneția, care fusese ridicată în 1440. Cea de la Cesena a fost terminată în 1452 și avea și un scriptoriu. Era cu adevărat o bibliotecă a Renașterii prin varietate, prin deschiderea către diverse domenii, prin prezența unor cărturari veniți din arii culturale diferite. Bibliotecă erudită, Malatestiana a fost una din primele biblioteci publice, atât pentru clerici eruditi, cât și pentru cărturari laici. Colecțiile sale, cu numeroase cărți în artele liberale donație a fondatorului, s-au păstrat până azi, cu doar șase volume pierdute în timp[9].

Tot o creație a Renașterii este Biblioteca Vaticanului, al cărei fondator a fost papa Nicolae al V-lea (1447-1455). Bibliograf erudit în tinerețe a lui Cosimo de Medici cel Bătrân, acesta reorganizează colecția papală de 340 de manuscrise vechi, dar abia mai târziu, sub Sixtus al IV-lea (1471-1484), biblioteca dobândește patru săli de depozitare și lectură, cu dulapuri și pupitre pentru cărți, în apropierea Capelei Sixtine. Primul bibliotecar a fost Bartolomeo Sacchi, cunoscut sub numele de Platina, bun organizator, care a dezvoltat fondurile la peste 3500 de volume. Biblioteca era accesibilă clericilor și laicilor eruditi, dar și călătorilor cu preocupări intelectuale.

În aceeași epocă, Filip cel Bun, al treilea duce al Burgundiei (1419-1467), suveran al Țărilor de Jos, aduna manuscrise ornate de valoare inestimabilă și

punea bazele unei mari biblioteci laice (cea mai mare din partea de nord a Europei), care avea să devină, în viitorul îndepărtat, Biblioteca Regală de la Bruxelles. Nu era la origine o bibliotecă destinată instruirii, ci plăcerii rafinate, cărții de lux și tot astfel a rămas și pe vremea moștenitorului său, Carol Temerarul, mort, fără urmași, în 1477.

Când Carol Quintul a împărțit teritoriile stăpânite de Habsburgi, Țările de Jos au trecut sub stăpânirea lui Filip al II-lea al Spaniei, iar o parte din fondurile acestei biblioteci nobiliare au ajuns la Bruxelles în biblioteca regală și aveau să se dezvolte continuu.

Familia toscană Medici, al cărei nume se leagă de înflorirea Florenței, a lăsat nu doar urmele mecenatului artistic de cea mai înaltă clasă, dar și biblioteci. Cosimo de Medici cel Bătrân (1389-1464) a construit și dotat trei biblioteci la mănăstirile San Giorgio Maggiore din Veneția, așa cum Petrarca intenționase, fără rezultat, la San Marco de la Florența și Badia din Fiesole.

Biblioteca florentină de la San Marco a fost deschisă pentru public în 1444. Deteriorată de un cutremur de pământ în 1457 și apoi refăcută, păstrează și azi colecțiile de început. Spre deosebire de Cosimo, fiul său, Lorenzo Magnificul (1449-1492) dezvoltă doar biblioteca personală cu valori bibliofile remarcabile (manuscrise grecești și latine, dar și copii renascentiste ale vechilor autori), ce vor completa totuși, după moartea sa, colecțiile de la San Marco. Giulio de Medici, nepotul lui Cosimo, devenit papa Clement al VII-lea (1523-1534), comandă lui Michelangelo un spațiu pentru o bibliotecă la mănăstirea florentină San Lorenzo. Construcția este terminată în 1534, dar decorarea interiorului și mobilierului sunt realizate abia sub conducerea lui Cosimo I de Medici (Cosimo cel Mare), duce al Florenței și mare duce al Toscanei (1519-1574). Monument de familie, biblioteca a rămas cu fondurile inițiale. În 1808, cele două biblioteci create de familia Medici la Florența au fost reunite, iar după fuziune a fost numită Biblioteca Mediceo-Laurenziana.

Reprezentativă pentru sursele și modelele bibliotecilor Renașterii este Biblioteca Marciana sau Biblioteca San Marco din Veneția, azi Biblioteca Nazionale Marciana. Fondată în 1468, s-a dezvoltat dintr-un nucleu de circa 746 de manuscrise grecești (482) și latine (246) donate Republicii Venețiene de un cardinal grec, Bessarion (1403-1472), refugiat de la Constantinopol, după căderea Bizanțului. O clădire proprie a avut acest nou așezământ abia în secolul următor, când i s-a destinat un edificiu, proiectat și realizat de Jacopo Sansovino, arhitect și sculptor, și ridicat între 1537 și 1553. A fost decorată cu picturi de numeroși artiști, între care Tizian, Veronese și Tintoretto. Specificul colecțiilor a desemnat de la început biblioteca ca un teatru de studii grecești, folosit de cărturari și editori precum Aldo Manuzio. Printre valorile bibliofile

deținute de bibliotecă se numără și o colecție completă de tipărituri aldine. Din 1603, Marciana a beneficiat de dreptul de depozit legal pentru lucrările tipografilor venețieni.

În Europa Centrală, un alt exemplu de colecție, inițial particulară, este Biblioteca Corviniana, constituită de Matei Corvin (1443-1490). Ales rege al Ungariei în 1458, acest fiu al lui Iancu de Hunedoara, cultivat și inspirat de cultura Renașterii, consiliat de umaniști italieni, a adunat din 1460, împreună cu soția sa, Beatrice de Aragon, numeroase codice grecești și latine, unele comandate în Italia (în atelierul lui Vespasiano da Bisticci), alte realizate în scriptoriul regal de la Buda, (condus de Felix Ragusinus Dalmatul, cărturar bun cunoscător de greacă, latină, caldeeană și arabă), lăsând urmașilor o bibliotecă de 3.000 de manuscrise, foarte apreciată de cărturarii vremii. Urmașii săi nu i-au acordat însă atenția cuvenită, iar în 1541 turcii, ocupând Buda, au devastat biblioteca, din care mai există azi, în diverse colecții bibliofile din lume, circa 650 de volume.

Exemplele de biblioteci inițial nobiliare, devenite în veacurile următoare, sub semnul Barocului, biblioteci-muzeu, pot fi infinit mai numeroase decât poate cuprinde o mică sinteză. Același lucru se poate spune și despre bibliotecile marilor și celebrelor universități europene, care au înflorit din secolul al XIII-lea și mai ales al XIV-lea încoace.

Biblioteca Bodleiană din Oxford a funcționat mai întâi, la începutul secolului al XIV-lea, într-o galerie din biserica St. Maria. Episcopul de Worcester, Thomas Cobham, a inițiat în 1320 construirea unei săli, pe care n-a apucat să o vadă realizată. Biblioteca a fost terminată, mobilată cu pupitre pentru cărți catenate, înzestrată și a devenit funcțională abia prin 1410. A primit diverse donații de carte, dar a traversat, mai ales în secolul al XV-lea, perioade grele, care au pus-o în pericol. Își datorează renașterea – și renumele – lui sir Thomas Bodley (1545-1613), un protestant născut la Exeter, aflat ca diplomat o vreme în serviciul Elisabetei I. Îmbogățit prin căsătorie, și-a sacrificat parte din avere pentru a restaura și îmbogăți biblioteca universității în care învățase (la Merton College) și unde fusese profesor. În 1602 el donează 299 manuscrise și 1700 de tipărituri. Primul catalog tipărit al colecțiilor datează din 1605, iar regulamentul de funcționare impunea ca bibliotecarul să aibă studii universitare filologice și să nu aibă obligații de familie care l-ar fi putut împiedica în exercitarea sarcinilor profesionale. Thomas Bodley s-a ocupat personal de dezvoltarea colecțiilor, alegând titlurile și completând domeniile deficitare. Declarată de fondator drept așezământ public, biblioteca era accesibilă de fapt pentru profesori, studenți, diplomați și gentilomi străini.

Aceste trei secole de Renaștere au produs transformări și înnoiri care au deschis calea unor fenomene durabile. S-au fondat biblioteci care urmau să

traverseze secolele până la noi, s-au acumulat manuscrise, incunabule şi alte tipărituri ca niciodată până atunci şi s-au consacrat bibliotecilor construcţii monumentale, somptuoase, comparabile cu marile palate şi cu marile biserici. Deveniseră bibliotecile Renaşterii adevărate temple, semne ale Puterii (ecleziastice, regale şi laice), în care se investiseră averi, orgolii nobiliare şi eforturi intelectuale. Cele mai multe au rezistat timpului.

Această direcţie va fi ilustrată cu încă şi mai mult interes pentru decorativism şi alegorie în vremea Barocului. Secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea nu vor mai vedea schimbări majore din acest punct de vedere, dar vor spori şi vor adăuga opulenţă fondatorilor, clădirilor şi ornamenticii cărţilor, le vor adăuga acestora curiozităţi şi obiecte exotice, dezvoltând pe lângă biblioteci nuclee ale unor viitoare muzee.

SUB SEMNUL LUMINILOR

Renaşterea crease premisele viitoarei modernităţi prin mişcarea de emancipare de sub autoritatea absolută a Bisericii Catolice, prin inventarea tiparului, deci a unui mijloc de a produce mai multă carte, mai repede şi cu costuri mai mici, dar se mai întâmplase ceva: începuse să se scrie, literatură în primul rând, nu doar în limba latină, ci şi în ceea ce se va numi „limba naţională". După Dante, la finele Evului Mediu, şi Petrarca, Boccaccio, Poliziano, Aretino, Michelangelo, Machiavelli, Tasso, în Italia, după Ronsard, Rabelais şi poeţii Pleiadei în Franţa, după Ben Jonson, Chaucer, Thomas Malory şi Shakespeare în Anglia, limbile europene se maturizaseră, deveniseră incomparabil mai suple, mai bogate, mai expresive decât înainte. E drept că latina rămâne limba în care teologii şi chiar umaniştii Renaşterii continuă să scrie. Un Erasmus din Rotterdam, un Nicolaus Olahus, un Melanchton etc. îşi redactează scrierile mai ales în această limbă, şi eruditii o vor folosi şi în secolele următoare, ca limbă internaţională a ştiinţelor, aşa cum se foloseşte azi limba engleză pentru comunicarea internaţională. Dar, de acum înainte, limbile europene generează tot mai multe scrieri literare, culte şi populare, în ariile cucerite de protestantism şi texte religioase, iar centrele tipografice din Italia, Franţa, Ţările de Jos şi Centrul Europei vor genera tot mai multe cărţi. Conţinutul bibliotecilor, în care dominaseră în Evul Mediu limbile latină şi greacă, va deveni de acum încolo mai divers sub aspect lingvistic. Tiparul va concura puternic şi pe bună dreptate cartea manuscrisă, iar scriptoriile

se vor vedea eliminate de tipografiile regale și de cele burgheze. Tipografii itineranți vor duce meșteșugul pretutindeni, se vor constitui adevărate dinastii de editori-tipografi, iar arta tiparului se va perfecționa continuu, umplând bibliotecile cu alt gen de carte.

Se fondează noi universități cu noi biblioteci și se dezvoltă cele deja fondate în Renaștere. Chiar și vechi biblioteci medievale, cum sunt cele de la St. Gall în Elveția și cea de la Melk în Austria se transformă în biblioteci marcate de gustul epocii, monumentale și sufocate de ornamente și scene alegorice.

Și totuși, dincolo de decorativismul nemăsurat care conferă bibliotecilor din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea acel aspect emfatic, grandilocvent și teatral, în care decorul face să se piardă Cartea, Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), matematician, filosof, jurist și consilier pentru ducii de Brunswick-Lüneburg, dar și bibliotecar la Herzog August Bibliothek din Wolfenbüttel (din 1691 până la sfârșitul vieții), începea să explice rolul bibliotecii în funcție de *conținutul* ei și să o vadă ca pe un *spațiu de comunicare între savanți*. El are ideea unei „organizații bibliografice naționale care le-ar fi permis oamenilor de știință să se mențină la curent cu descoperirile contemporanilor"[10].

Raționalist și pozitivist, Leibniz înțelege printre cei dintâi în epoca sa că biblioteca trebuie să servească instruirii și să adune mai ales scrieri științifice. Opiniile lui nu erau însă comune contemporanilor, pentru care aspectul cărții ca obiect și al bibliotecii în ansamblu conta încă mai mult. Dimensiunea simbolică precumpănea în reprezentarea despre acestea, iar cei care reflectau la *conținut* și la *organizarea rațională* erau foarte puțini.

În alt spațiu cultural cineva făcuse însă deja un pas important în direcția regândirii bibliotecii, astfel încât nu Leibniz este considerat părintele biblioteconomiei în secolul al XVII-lea, ci mai vârstnicul său contemporan, eruditul medic parizian Gabriel Naudé (1600-1653). Bibliotecar în serviciul unor principi și cardinali din Italia, invitat să organizeze biblioteca reginei Cristina a Suediei, se întoarce în Franța și activează ca bibliotecar pentru cardinalul Richelieu, apoi pentru cardinalul Mazarin.

În 1627, el publică o lucrare care avea să intre în istoria biblioteconomiei ca un prim jalon: *Advis pour dresser une bibliothèque* (*Plan pentru organizarea unei biblioteci*). Un cercetător canadian contemporan scrie despre el că „a făcut din bibliotecă, până atunci patrimoniu al unor principi, o instituție de cultură" și adaugă că (așa cum o va face și Leibniz) „Naudé considera că o carte nu are atât valoare în sine, cât prin ceea ce comunică. El a conștientizat că în spațiul limitat al bibliotecii există un potențial imens, al cărui impact avea să debordeze revărsându-se asupra cetății și societății"[11].

Ceva se schimba sau avea să se schimbe. Se năşteau primele gazete, mişcări de opoziţie faţă de puterea regală şi a Bisericii, se tipăreau şi aveau succes relatări de călătorie din zonele geografice nou descoperite, se tipărea ieftin o literatură populară, se imprimau pamflete, se îmbogăţea burghezia şi cerea dreptul la cultură. Locuinţele burgheze încep să conţină biblioteci de familie şi nu doar cărţi de rugăciuni.

Practic, în lumea bibliotecilor, secolele XVII-XVIII nu aduc mari schimbări în liniile moştenite de la Renaştere, ci în *istoria ideilor* despre carte, cunoaştere, bibliotecă. Se schimbă, nu fără rezistenţă şi nu perceptibil din perspectiva contemporanilor, mentalităţile. Cu toată puterea Bisericii şi a Inchiziţiei, cu toată inerţia tradiţiei, laicizarea societăţii nu mai poate fi oprită. Şi nici curiozitatea ştiinţifică nu mai poate fi împiedicată să se dezvolte. Obstrucţionată, da, dar numai atât cât să mai întârzie un progres care se va dovedi în cele din urmă implacabil.

Progresează cunoaşterea în domeniul ştiinţelor naturii, geografiei, parţial al medicinei. Erudiţii încep să sistematizeze informaţiile, să identifice clase, categorii, familii, să organizeze cunoştinţele.

Gabriel Naudé înţelege că şi în vastele depozite dispuse pe verticală în bibliotecile-templu este nevoie de o ordonare, de o structurare logică pe domenii, de un plan, o ordine, o organizare. Nu va fi urmat imediat, ideile lui nu vor fi adoptate curând, dar face un început care nu va rămâne, în timp, fără urmări.

Între timp, mari biblioteci şi azi celebre cresc, se extind şi se îmbogăţesc. Prosperă unele vechi, se nasc altele, noi.

În secolul al XVII-lea, Trinity College de la Cambridge avea deja o bibliotecă mai veche. Fondat de Henric al VIII-lea, colegiul înfloreşte după 1600, când biblioteca sa era lipsită de lumină, spaţiu şi confort. Abia în 1673 administrarea colegiului este preluată de un conducător luminat, matematicianul şi filosoful Isaac Barrow, care va hotărî ca, în pofida opoziţiei consiliului universitar, să ridice o mare bibliotecă. Planurile acesteia îi sunt încredinţate lui Christopher Wren (1632-1723), care nu era de fapt arhitect, ci matematician şi astronom. Dar avea cunoştinţe din multe domenii şi era la curent cu tendinţele din epocă. Era un bun cunoscător al marilor clădiri de bibliotecă din Italia şi Franţa, moştenite de la Renaştere, dar avea viziune personală şi a proiectat o clădire funcţională, grandioasă desigur, dar luminoasă, care a devenit o culme a arhitecturii clasice engleze. Este şi acum cea mai mare construcţie de bibliotecă de la Cambridge şi a fost gândită pentru a adăposti 300.000 de volume. Donaţiile profesorilor şi foştilor studenţi aveau să sporească fondurile în timp, iar instituţia deţine valori inestimabile. Este considerată drept „o capodoperă de eleganţă, rigoare şi funcţionalitate; una din primele biblioteci *moderne* din Europa"[12].

Bună parte din marile biblioteci își datorează existența, valoarea și faima unor personalități proeminente. Una dintre aceste personalități a fost în Franța secolului al XVII-lea, cardinalul-ministru Jules Mazarin (1602-1661), cel pe nedrept devenit odios ca personaj literar în romanele lui Alexandre Dumas. Cardinalul era un erudit și a știut să-și găsească un strălucit partener de proiecte în persoana lui Gabriel Naudé, căruia i-a încredințat în 1642 biblioteca sa și căruia i-a finanțat călătorii de pe urma cărora colecția cardinalului ajunsese în 1651 la peste 40.000 de volume, (pe când Biblioteca Bodleiană încă mai avea numai 12.000). Mai mult decât atât, ea este deschisă și pentru public. După un episod dureros, provocat în 1651 de izbucnirea Frondei, Mazarin revine la putere și reface pierderile suferite de colecția sa, la vremea aceea cea mai mare din Europa, și lasă prin testament o uriașă avere destinată construirii colegiului Quatre-Nations pentru tinerii nobili fără venituri. Jean-Baptise Colbert (1619-1683), fost asistent personal al cardinalului, ministru al lui Ludovic al XIV-lea, în calitate de executor testamentar s-a ocupat de construcție, dar aceasta a fost terminată după moartea sa. Ceea ce a devenit Biblioteca Mazarină a fost proiectat de arhitectul Louis Le Vau (1612-1670), iar sala bibliotecii s-a păstrat până azi, după ce restul colegiului a fost restructurat.

Pornind de la cele 40.000 de volume ale cardinalului, biblioteca avea circa 80.000 la Revoluția din 1789. Cardinalul și bibliotecarul său Naudé o gândiseră ca o colecție universalistă, dar în prezent ea este specializată mai ales în istoria regională a Franței. Imediat după moartea lui Mazarin, care lăsase 2000 de manuscrise de mare valoare, Ludovic al XIV-lea le-a trecut în biblioteca regală. Revoluția Franceză a prejudiciat și ea colecțiile, dar Biblioteca Mazarină rămâne și azi una dintre cele mai celebre în Franța și în lume.

Era o bibliotecă făcută pentru studiu, nu pentru a impresiona printr-un decor ostentativ, și are și acum o ambianță caldă, prietenoasă, stimulativă.

Secolele XVII și XVIII aduc civilizația bibliotecilor contaminată de spiritul iluminist până departe în estul Europei, în Rusia rurală abia și încă parțial ieșită din Evul Mediu.

Petru cel Mare, țar (1682-1721) și primul împărat al Rusiei (1721-1725), făcuse din nimic un oraș occidental, baroc, pe malul Nevei, în ceturile nordului, Ecaterina a doua, cea Mare (1729-1796), împărătească din 1762, îi continuă opera de modernizare a Rusiei și decide în 1795 să ridice o bibliotecă demnă de gloria țarilor, care să servească unei elite nobiliare luminate, anume destinată deci educației. Clădirea a fost construită după planurile arhitectului M. Solokov, iar în timp i-au fost adăugate spații noi.

Colecțiile s-au îmbogățit, mai ales după 1800, când contele Alexandru Stroganov a devenit directorul bibliotecilor imperiale, și a reușit cu sprijinul

țarului Alexandru I, să achiziționeze colecții bibliofile de valoare. În 1814 a putut fi inaugurată oficial biblioteca imperială de la Sankt Petersburg. Totuși, aceasta rămâne o bibliotecă a secolului al XVIII-lea, pentru că atunci a fost inițiată și pentru că mare parte din fonduri fuseseră constituite înainte. Ecaterina cea Mare a realizat, cu toată împotrivirea de care s-a lovit, o reformare reală a societății ruse tradiționaliste, care asimila greu modelele inspirate de iluminismul francez. Instruită și cu real interes pentru gânditorii Luminilor, împărăteasa coresponda cu Diderot și Voltaire și a cumpărat parte din bibliotecile acestora. Vântul schimbării ajunsese, la finele secolului al XVIII-lea, până în nord-vestul Rusiei.

Cu atât mai mult funcționa modelul bibliotecii-simbol a imperiului în centrul continentului. În Austria, Habsburgii colecționau manuscrise încă din secolul al XIV-lea și la Viena se adunaseră multe valori bibliofile, dar organizarea colecțiilor imperiale a așteptat până în 1575, când este numit primul bibliotecar, Hugo Blotius, care a reușit până în 1608 să le pună în ordine. Ideea de *bibliotecă a statului* parvenit la puterea absolută s-a impus mai ales sub domniile lui Leopold I (1658-1705) și Carol al VI-lea (1711-1740). Acesta din urmă îi comanda arhitectului Curții, Johann Bernhard Fischer von Erlach (1656-1723), proiectul unei monumentale biblioteci imperiale. Astfel se naște Hofbibliothek, considerată capodopera barocului în arhitectura Austriei, cu celebra Prunksaal, strivitoare prin măreția ei. Este una dintre cele mai reprezentative imagini despre grandilocvența ornamentală, în care cărțile se pierd în anonimat, înghițite de un spațiu imens, în care privitorul este captat de alegoriile baroce ale plafonului-boltă, de coloane, statui, dantelării de lemn și stuc, iar rafturile, pe două niveluri, dau impresia că volumele nu pot fi atinse din cauza înălțimii, deși erau destinate de Carol al VI-lea spre a fi consultate liber de public „*cititorul nu trebuie să plătească nimic, să plece mai bogat și să revină mai des*". În viziunea fondatorului, această bibliotecă publică îi excludea pe „*ignoranți, servitori, leneși guralivi și gură cască*". Este ultima expresie a unei viziuni despre gloria culturii, în care cultura, paradoxal, încetează a fi vie. În această direcție mai departe nu se putea merge.

Dar secolul al XVII-lea se sfârșește tragic înainte de 1800, iar ceea ce va urma va deschide noi drumuri. După Revoluția Franceză care izbucnește în 1789, Europa nu va mai fi la fel. Începe „secolul cel lung", al XIX-lea, care se va încheia abia în 1914 cu Primul Război Mondial, iar acesta va schimba totul, chiar dacă vor mai fi monarhii și restaurații, prelungiri devitalizate și forme anacronice. Biblioteca-templu, aristocratică, ostentativă, ca semn al Puterii nobiliare, va deveni anacronică și va fi păstrată ca o formă a trecutului.

DEMOCRATIZAREA BIBLIOTECII SECOLUL AL XIX-LEA

Secolele Renașterii și cele două care au urmat au fost epoci ale aristocrației, care a comandat, finanțat și beneficiat de tot ce însemna cultură, artă, teatru, muzică și bibliotecă. Secolul al XIX-lea va fi unul eminamente burghez, un secol în care se naște Cetățeanul. Semnalul l-a dat Franța, iar procesele inițiate în această țară au fost ireversibile. Democrația s-a născut greu, cu distrugeri, teroare, violențe teribile, cu un preț mare, dar astfel Europa a intrat în modernitate.

Pe parcursul „secolului romantic", în afară de noțiunea de *cetățean* au apărut conceptul de *națiune*, s-au impus *Drepturile Omului*, s-a exaltat ideea de *progres*, s-au născut spații publice noi, grădina publică, școala publică, biblioteca publică, muzeul.

Bibliotecile au devenit instituții percepute și funcționând ca patrimoniu și serviciu al cetățeanului și, la alt nivel, al națiunii. Este secolul constituirii Bibliotecilor Naționale, cel în care se configurează activitatea specifică bibliotecii ca o profesie cu principii și rigori specifice.

În Franța, revoluția destructurează, prin confiscări, vechile biblioteci aristocratice și ale mănăstirilor. Statul se află dintr-odată în posesia unor fonduri uriașe, care trebuie gestionate, și încă nu într-o epocă de liniște și prosperitate, ci de frământări sociale și politice, de probleme economice și administrative.

Revoluția franceză a naționalizat colecțiile bibliotecii regale și a confirmat bunurile imobiliare și mobile (inclusiv cărțile) care aparțineau clerului (în 1789), emigranților (în 1792), universităților, academiilor și societăților savante (în 1793). Biblioteca regală fusese întemeiată în 1483 de Carol al VIII-lea și cunoscuse, de-a lungul secolelor, o îmbogățire continuă; beneficiase din 1537 de depozitul legal pentru publicațiile franceze, fusese mutată definitiv de la Fontainebleu la Paris în 1560 și deschisă pentru publicul vremii în 1692. Actul de naștere al Bibliotecii Naționale Franceză datează din 1792, când Adunarea Națională instituie constituirea ei din fondurile bibliotecii regale și din cele provenite din alte confiscări. Copleșiți de uriașul volum de documente, carte, manuscrise, hărți etc., primii responsabili s-au văzut în fața unei misiuni ce părea insurmontabilă. A fost nevoie de aproape un secol și de eforturile unor generații de bibliotecari și ale unor personalități

dedicate, cum au fost bibliograful Joseph Van Praet (1754-1837), cu o activitate neîntreruptă de 48 de ani în instituție, și administratorul general Leopold Delisle (1826-1910) pentru catalogarea și clasificarea unor asemenea fonduri. Istoric și bibliotecar, Leopold Delisle s-a ocupat de catalogarea manuscriselor (trei volume, 1868-1881) și a eleborat o serie de instrucțiuni metodologice pentru catalogarea acestora și pentru inventarierea incunabulelor (1890), dar și un normativ pentru a menține cărțile în ordine într-o bibliotecă (tot în 1890).

Napoleon I, care a pus bazele Franței moderne, din punct de vedere legislativ și administrativ, a sporit la rândul său patrimoniul bibliotecii (între 1789 și 1800 colecțiile s-au dublat).

Marea instituție nu mai semăna cu cele dinaintea ei, dar modelul unei biblioteci moderne a fost împrumutat, mai târziu, de la un bibliotecar englez de origine italiană, Anthony Panizzi (1797-1879), director al fondurilor de carte de la British Museum. Acesta ducea mai departe ideile lui Naudé și Leibniz și înțelegea că esențială, pentru o bibliotecă, este *utilizarea* ei, fie pentru cunoașterea științifică, fie prin popularizare a ceea ce numim azi informație. Tot ce însemna organizarea funcționării, achiziția, cataloagele, spațiile, trebuia gândit în acest scop. Pentru aceasta, a reorganizat sala de lectură, a schițat planul unei săli circulare și a conceput noi reguli de catalogare, baza acestui demers în bibliotecile europene din secolele XIX-XX.

Până acum bibliotecile, oricât de bogat decorate și monumentale, erau, în fond, doar depozite. Le foloseau – sau nu – posesorii lor și uneori erau accesibile, „publice", în sensul că erau admiși câțiva savanți sau artiști agreați.

Acum însă, „public" însemna accesul pentru toți cetățenii. Așadar atât depozitele dispuse pe verticală în săli dreptunghiulare ori circulare cu bolți și domuri reprezentau elementul principal, cât și sălile de lectură-studiu, cu câteva sute de locuri, cu scaune, mese, lămpi și ce mai trebuia.

Bibliotecile publice ale secolului al XIX-lea vor fi tot monumentale, dar sălile, circulare sau dreptunghiulare, vor fi mai mult vaste decât înalte, iar evoluția tehnicii și posibilitatea de a susține mari cupole pe stâlpi de fontă va permite lărgirea spațiilor de lucru. Așa arată marea sală de lectură a Bibliotecii naționale franceze construită între 1854-1875 desenată de arhitectul Henri Labrouste (1801-1875), după ce tot el realizase între 1845 și 1851 noua bibliotecă Sainte Geneviève din Paris.

La Londra Anthony Panizzi, sursa de influență pentru francezi, este cel dintâi care separase sala de lectură de depozite la biblioteca de la British Museum și căruia i se datorează alegerea planului sălii de lectură circulare cu armătură metalică, ridicată între 1854 și 1857, de arhitectul Sidney Smirke (1798-1877), adică între cele două realizări ale lui Labrouste la Paris.

Aceste inovații urmau să facă ulterior carieră peste tot în lume. Biblioteca se centra pe public, putea conta pe sute de persoane care să ocupe sălile și se orienta spre informație, deși termenul încă nu intra în vocabularul curent. Încununarea acestui nou model se produce către finele secolului al XIX-lea, în 1897 când, într-un cor de laude entuziaste, se deschide la Washington noua clădire a Bibliotecii Congresului American. Este imediat considerată în presa vremii „*cel mai frumos edificiu public al Americii*", „*cea mai vastă, cea mai costisitoare și cea mai sigură bibliotecă din lume*".

Fondatorul instituției este, la 1800, președintele John Adams (1797-1801), care adăpostește fondurile de început în clădirea Capitoliului. Al treilea președinte al Statelor Unite ale Americii, Thomas Jefferson (1801-1809), cultivat în spiritul Luminilor, încrezător în democrație, puterea educației și cunoaștere, se ocupă de consolidarea bibliotecii și vinde acesteia în 1815 peste 6.000 de cărți din colecția perosnală. Inițial bibliotecă parlamentară, ea devine de facto bibliotecă națională și cunoaște o dezvoltare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea sub conducerea bibliotecarului Ainsworth Rand Spofford (1825-1908).

Construcția din 1897 (Thomas Jefferson Building) valorifică modelele Renașterii italiene, dar sala cea mare de lectură este inspirată după Opera Garnier din Paris. Scara monumentală o are ca model pe aceea de la Kunsthistorische Museum de la Viena, așadar este o clădire eclectică.

Biblioteca s-a dezvoltat de atunci atât de mult, încât acum funcționează în trei sedii, următoarele două datând din 1938 (John Adams Building) și din 1981 (James Madison Building).

Tot în secolul al XIX-lea își are începuturile marea Bibliotecă Publică din New York. În 1849, unul dintre cei mai bogați americani, John Jakob Astor, construiește o bibliotecă, teoretic publică, dar în fapt destul de exclusivistă. În 1870 James Lenox, un negustor cu, între altele, afaceri imobiliare, fondează și el din fondurile personale o bibliotecă, de carte rară și documente privitoare la istoria SUA. Aceste colecții vor fi unite după ce fostul guvernator al statului New York, Samuel J. Tilden, lăsa după moartea sa în 1886, o mare donație în același scop. Avocatul său, John Bigelow, a avut ideea unei fundații, pentru a asocia cele trei resurse și a ridica o bibliotecă publică. Astfel, lua ființă New York Public Library, ridicată pe un teren oferit în 1897 de municipalitate. Lucrările au durat mult (1902-1911), dar a rezultat unul din cele mai frumoase monumente new-yorkeze. Are un stil eclectic, dominat totuși de elementul clasic, este o clădire monumentală, care sugerează forță, eleganță și stabilitate.

Până în modernitate bibliotecile fuseseră fondate de regi, papi, nobili, înalți clerici. În secolul al XIX-lea, epocă de afirmare a burgheziei, noii